

Tilburg University

De opkomst van het socialisme in Breda

Teije, Carel Wilhelm ten

Publication date:
1986

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):

Teije, C. W. T. (1986). *De opkomst van het socialisme in Breda: Actie en reactie tot 1908*. Stichting Zuidelijk Historisch Contact.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

DE OPKOMST VAN HET SOCIALISME IN BREDA

Actie en reactie tot 1908

C. W. TEN TEIJE

STELLINGEN

1. Bij de repressie die individuele socialisten in het katholieke zuiden van Nederland rond de eeuwwisseling ondervonden, speelde sociaal-psychologische beïnvloeding vanuit de persoonlijke levenssfeer een meer belangrijke rol dan de dreiging van materiële represailles door met name werkgevers.
2. Socialisten in Nederland hebben vrijwel nimmer een werkelijk neutrale houding ten opzichte van religie aangenomen, dat wil zeggen haar als individuele inspiratie intrinsiek gerespecteerd.
3. Ten onrechte wordt de 'doorbraak' van de linkse beweging in de steden in het zuiden van Nederland gesitueerd in de recente jaren zeventig en tachtig. Die doorbraak vond echter reeds plaats in 1919.
4. Indien er inderdaad een tendens zou zijn tot tweedeling van de Nederlandse samenleving in een deel van de bevolking met een (hoog) arbeidsinkomen en een deel met een (laag) arbeidsloos inkomen, dan is dit, gezien de grote aantallen be-deelden in vroegere perioden, niet te beschouwen als een historisch nieuw fenomeen.
5. Door een perspectivische vertekening van de menselijke tijdservaring worden sociale en structurele implicaties van actuele maatschappelijke veranderingen qua omvang, tempo en importantie door tijdgenoten veelal overgewaardeerd ten opzichte van ontwikkelingen in het verleden.
Vanuit een historisch gezichtspunt is het daarom voorbarig nu reeds veranderingen op het gebied van arbeid en organisatie als gevolg van de informatietechnologie te vergelijken met eerdere industriële revoluties.

6. Een geautomatiseerd persoonsinformatiesysteem kan betere waarborgen bieden voor de bescherming van de persoonlijke levenssfeer dan een handadministratie. Een primaire voorwaarde hiertoe is wel, dat voor de geregistreerde(n) de mogelijkheid dient te bestaan tot actieve controle op het gebruik en beheer van een dergelijk systeem.
7. Binnen de organisatiekunde (en in het bijzonder in daarvan afgeleide managementopvattingen) wordt al te eenvoudig uitgegaan van de 'maakbaarheid' van de sociale componenten van organisaties. Zonder een adequate verklaringsgrond wordt verondersteld dat door die componenten te benoemen en de verschijningsvormen ervan aan te wijzen, organisaties ook direct kunnen worden gestuurd.
 Bijv. R. Moss Kanter, Het veranderen van de bedrijfscultuur, in *Management Review*, oktober 1983.
8. Het is verwarrend te spreken van (culturele) antropologie van de industriële samenleving. Aangezien hiermede slechts beoogd wordt een specifieke onderzoeksbenadering te accentueren, kan worden volstaan met de term cultuursociologie.
 F. Bovenkerk en L. Brunt, *Binnenstebuiten en ondersteboven. De antropologie van de industriële samenleving*, Assen/Amsterdam 1976.
9. Mannheims analyse van het utopie- en het ideologiebegrip wordt te weinig betrokken in empirisch sociologisch en historisch onderzoek naar maatschappelijke bewegingen en de daarin levende ideeën.
 K. Mannheim, *Ideology and utopia. An introduction to the sociology of knowledge*, London 1936.
10. Het structuralisme van C. Lévi-Strauss berust op de veronderstelling dat er een 'oorspronkelijke', door hem nader als semiologisch getypeerde basisstructuur aan het menselijk bestaan ten grondslag ligt en dat een dergelijk fundament het meest pregnant herkenbaar is bij zgn. primitieve culturen. Deze veronderstelling, die ook vigeert binnen sociale stro-

mingen die een terug-naar-de-natuur-principe huldigen, is vanuit de empirie onhoudbaar.

11. Dat ook in het hedendaagse carnaval de sociale verhoudingen nog gekenmerkt worden door tijdelijke nivellering en omkering van maatschappelijke posities is, anders dan carnavalisten willen doen geloven, onjuist.
12. Uit een oogpunt van democratische meningsvorming is het ongunstig dat, zoals in Nederland meestal het geval is, de lokale dagbladpers monopolistisch van aard is. In dergelijke gevallen zou van overheidswege een additionele opiniërende pers gestimuleerd en eventueel gesubsidiëerd moeten worden.
13. Reclamemakers zijn uitstekende intuïtieve sociologen en psychologen.

Stellingen behorende bij de dissertatie van C.W. ten Teije, *De opkomst van het socialisme in Breda. Actie en reactie tot 1908*, Katholieke Universiteit Brabant 1986.

DE OPKOMST VAN HET SOCIALISME IN BREDA

De opkomst van het socialisme in Breda

Actie en reactie tot 1908

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor
in de sociale wetenschappen
aan de Katholieke Universiteit Brabant
op gezag van de rector magnificus, prof. dr. R.A. de Moor,
in het openbaar te verdedigen ten overstaan
van een door het college van decanen aangewezen commissie
in de aula van de Universiteit op
vrijdag 5 september 1986 te 16.15 uur

door

CAREL WILHELM TEN TEIJE

geboren te Apeldoorn



STICHTING ZUIDELIJK HISTORISCH CONTACT
TILBURG — 1986

Promotor: Prof. dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt

VERANTWOORDING

"Donker als de nacht is het nog in Breda; slechts 'n heel klein lichtstraaltje is aan de horizon waar te nemen: het is het werken van hen die de oogen der werkers trachten te openen voor de ware broederschap, die slechts door het socialisme is te verwezenlijken. Moed houden, kameraden! Kracht puttend uit de onwederlegbaarheid van ons rein beginsel!"

(uit: *De Toekomst*, 12 maart 1904)

Verwonderlijk zijn de geestdrift en stelligheid, waarmee telkenmale nieuwlichters hun idealen uitdragen. Ook de vroege socialistische beweging streefde met een dergelijke utopische bezieling de verwezenlijking na van haar ideaal van sociale gerechtigheid, hoezeer zij onbegrip en tegenwerking ondervond. In deze studie over het ontluikende socialisme in Breda beschrijf ik de historie van een beweging die in haar katholiek-liberale omgeving weliswaar een randverschijnsel bleef, maar zich handhaafde in de radicale overtuiging van haar aanhangers dat precies de socialistische idealen rechtvaardigheid en geluk voor de samenleving zouden brengen.

In de vraagstelling van waaruit het hier neergelegde onderzoek werd uitgevoerd, staan twee componenten centraal: mentaliteit en beweging. Deze hoofdcategorieën zijn juist in hun samenhang op regionaal of lokaal niveau het meest sprekend en kunnen door bestudering ervan de betekenis van het opkomende socialisme in Nederland, rond 1900, in een ruimer perspectief plaatsen dan alleen het organisatorische of ideologische. Hoe beleefden tijdgenoten, en met name socialisten zelf, de maatschappelijke ontwikkelingen die zij meemaakten? Welke invloed ging hiervan uit op hun persoonlijk handelen, op de organisatorische ontwikkeling van de beweging en op de effectieve mogelijkheden van de plaatselijke beweging? Welke rol speelde het feit dat het socialisme in Breda een minderheidsbeweging was en bleef? En in samenhang hiermee: hoe was de verhouding van het opkomende socialisme met de omgeving, mede in het licht van de sociaal-economische structuren? Uit dit complex van vragen heb ik de volgende, tweeledige vraagstelling ontwikkeld:

- Welke feitelijke ontwikkelingen maakte het socialisme in Breda door vanaf zijn prille begin tot aan 1908, het moment waarop het een redelijk stabiele positie in de stad veroverd had?
 - Vanuit welke motieven en opvattingen en in welke spanningsveld ontwikkelde en handhaafde die minderheidsbeweging zich in een katholieke omgeving?
- Voor de studie naar de allereerste gedaanten waarin het socialisme in Breda zich voordeed, zijn twee historische hoofdlijnen als kader van betekenis.

Ten eerste is er het perspectief van de historie van de socialistische beweging

in het algemeen. Als vele andere opkomende sociale bewegingen kenmerkte ook de socialistische zich in haar beginperiode door de in velerlei opzicht utopische verwachtingen van haar aanhangers. Idealisme bezielde veelal deze pioniers en beheerste in hoge mate hun handelen. Deze fase van het socialisme loopt in Nederland ongeveer vanaf de jaren zeventig van de negentiende eeuw tot en met het eerste decennium van deze eeuw. In het verloop van deze periode is een geleidelijke verschuiving aanwijsbaar van voornamelijk revolutionair idealisme, onder meer herkenbaar in de SDB, naar een meer geïstitutioniseerd en reformistisch socialisme, dat met name gestalte kreeg in de SDAP en het NVV. Zeker ná de beginjaren van de SDAP, een periode die ongeveer de eerste tien tot vijftien jaar van haar bestaan sinds 1894 bestrijkt, werden de spontaneïstische, revolutionaire opvattingen teruggedrongen ten gunste van een meer gematigde gezindheid in de vorm van aandacht voor directe belangenbehartiging en een doelbewust streven naar geleidelijke verandering.

In de tweede plaats is de betekenis van het onderzoek naar de oudere beweging gelegen in de bijzondere positie die het socialisme innam in het Zuiden van Nederland. Waarschijnlijk meer dan in de rest van Nederland hadden socialistische of als zodanig georiënteerde organisaties tegenwerking te duchten, waarbij de R.K. Kerk en diverse met haar verbonden organisaties en instellingen een vooraanstaande rol speelden. In katholieke kringen deed het opkomende socialisme een eigen waardenbesef groeien, juist in reactie op de voorzichtige groei van de aanhang van de meer gematigde, parlementair georiënteerde vorm van het socialisme, zoals die zich allengs in de sociaal-democratische beweging (SDAP en NVV) ontwikkelde. Die groeiende katholieke bewustwording manifesteerde zich concreet in de opbouw van katholieke arbeidersorganisaties. Juist als gevolg hiervan werden in ons land, en zo ook in Breda, vanaf ongeveer het eerste decennium van deze eeuw de contouren zichtbaar van wat zich nadien in volle omvang zou ontwikkelen tot het zogenoemde zuilenstelsel.

Doel van deze publikatie is de ontwikkeling te schetsen en zo mogelijk te duiden van de eerste Bredase socialistische bewegingen en de ermee samenhangende mentale aspecten tegen de achtergrond van beide hier aangeduide ontwikkelingslijnen: die van het 'oude' socialisme naar een beweging waarin het reformisme domineerde, en die van een toenemende weerstand vanuit katholieke kring.

Voor Breda nu is in 1907 een markante samenloop van deze lijnen herkenbaar. Uit de eerste, relatief nog ongestructureerde manifestaties van socialisme alhier en de dikwijls nog onsamenhangende activiteiten heeft zich dan in de gedaante van een SDAP-afdeling een redelijk hechte socialistische beweging gevormd. De periode van vallen-en-opstaan kan dan als afgesloten worden beschouwd, waarmee ook het karakter van het lokale socialisme een relatieve verandering onderging: van het streven naar verovering van een vaste plaats en

erkenning als maatschappelijke organisatie in Breda, naar het behouden, bewaken van de maatschappelijke positie van de organisatie. Die (afgedwongen) erkenning kwam bovenal tot uitdrukking in de verkiezing in 1907 van een SDAP'er tot lid van de Gemeenteraad.

Evenzo zijn omstreeks datzelfde jaar in Breda de in de R.K. Volksbond verenigde katholieke vakorganisaties tot wasdom gekomen. Net als de socialisten, hun directe tegenstrevers, moesten zij eerst een groeiperiode doormaken, niet in de laatste plaats gekenmerkt door tegenwerking uit eigen katholieke kringen, alvorens van een degelijke, niet effectief meer aan te vechten plaats van de beweging kon worden gesproken. Hoewel vanuit een meer riant positie, gold ook voor de R.K. Volksbond dat rond 1907 de periode aanbrak van consolidatie en verdere uitbreiding van de organisatie. Treffend is in dit verband, dat men van katholieke vakbondszijde er eigenlijk voor het eerst eind 1906-begin 1907 in slaagde een concreet socialistisch initiatief ongedaan te maken, namelijk door gemeentearbeiders vanuit een sociaal-democratische bond en masse te doen overlopen naar de katholieke tegenhanger.

De hier globaal aangegeven ontwikkelingslijnen hebben in hun samenhang de grondslag gelegd voor het latere verzuilingsproces, dat eerst werkelijk de Nederlandse samenleving in alle sectoren doordrong vanaf de jaren twintig, en dus buiten het bestek van deze studie valt. Wel moge hier duidelijk worden gemaakt, dat de kiemen van dat proces gelegen zijn in de strijd tussen de verschillende vakbondsrichtingen, en dus niet bijvoorbeeld al in de schoolstrijd in de tweede helft van de negentiende eeuw.

De rol en positie van de socialistische beweging in Brabant en Limburg zijn natuurlijk steeds in zeer grote mate beïnvloed geweest door het feit dat in deze provincies de Rooms-Katholieke Kerk sterk overheerste, vaak zelfs een absolute hegemonie had. In het beeld dat daarmee opgeroepen wordt, vormden socialisten niet meer dan een uiterst marginale groepering, die voortdurend onder grote druk stond, die een te verwaarlozen aanhang had en die als factor in het sociale krachtenpel eigenlijk van geen betekenis was. Een recente studie als die van J. Perry over Maastricht heeft inmiddels wel aangetoond, dat het socialisme in het Zuiden inderdaad onder grote pressie stond, maar dat haar omvang en betekenis, zeker door de reacties die de beweging opriep, niet als irrelevant kunnen worden afgedaan. In dit opzicht vormt juist ook de sociologische of sociaal-psychologische betekenis van het zuidelijke socialisme een boeiende dimensie van zijn geschiedenis. Immers, de socialistische organisaties vormden hier een minderheidsbeweging die meer dan waar ook in Nederland zich binnen een levensbeschouwelijk homogene gemeenschap moest zien op te werken; door de diversiteit aan protestantse groeperingen was de minderheidspositie van socialisten boven de Grote Rivieren veel minder herkenbaar. Bovendien biedt het rooms katholicisme naar zijn aard veel minder dan het protestantisme ruimte voor de persoonlijke over-

tuiging en maatschappelijke verantwoordelijkheid van het individu.

Hoe kon er nu desondanks toch een, zij het relatief kleine socialistische beweging in het Zuiden ontstaan? De economische structuur, zo zal in dit boek blijken, was in Breda zeker niet gunstig voor het ontstaan van een zelfstandige arbeidersbeweging. Was de homogeniteit van de R.K. Kerk niet zo absoluut als wel verondersteld? Voor wat betreft Breda zal in de onderhavige studie onder meer blijken, dat een aantal factoren inderdaad de ruimte schiep voor enige ontplooiing van het socialisme. Zo was bijvoorbeeld de bevolkingstoename van belang: juist allochtonen blijken nogal eens een initiërende rol ten aanzien van het lokale socialisme te hebben vervuld. Daarenboven was men in het Haagse van het Zuiden toch vrij vertrouwd met het vreemde element, met afwijkende denkpatronen en met andere leefwijzen. Van oudsher was er namelijk een belangrijke protestantse minderheid die ongeveer een vijfde deel van de bevolking uitmaakte en die bovendien in de bovenlaag hiervan sterk vertegenwoordigd was. Voorts is nog van belang geweest, dat binnen de katholieke heersende klasse nog betrekkelijk lang het liberale element aanwezig was.

Tegen deze achtergronden moet de transitie gezien worden, die de houding ten opzichte van het socialisme in Breda onderging: eerst slechts ervaren als 'anders', roepen socialisten door zich te organiseren een gevoel van bedreiging op, gevolgd door de opbouw van contra-organisaties en resulterend in een steeds scherpere confrontatie. Dit transitieproces nu, van mentaliteit en beweging, vormt de leidraad van deze studie.

De opzet van dit boek is als volgt. In het inleidende hoofdstuk I worden de kaders aangegeven: eerst een historische schets van het Nederlandse socialisme in het algemeen, voor zover qua periode van belang voor het onderzoek, vervolgens een schets van de verhoudingen en structuren in Breda tijdens de bestudeerde periode. Dan volgen in de hoofdstukken II tot en met V de resultaten van het feitelijke historische onderzoek: een beschrijving en analyse van de ontwikkelingen in Breda van respectievelijk de 'oude' beweging, de vrije socialisten, de SDAP en de vakbeweging. In het evaluerende hoofdstuk VI wordt tot slot gepoogd op grond van de voorafgaande analyses de lokale situatie te relateren aan ontwikkelingen elders in Nederland en tevens in een samenhangend verband de factoren te bezien, die beweging en mentaliteit met betrekking tot het socialisme in Breda beïnvloedden. Bij wijze van excursie wordt hier bovendien een aanzet gemaakt tot theoretisch-sociologische analyse van de specifieke, in deze studie als utopisch gekarakteriseerde gezindheid binnen het prille socialisme.

Voor een onderzoek als het voorliggende zijn bronnen niet rijkelijk voorhanden. Veel zoeken, combineren en systematisch in kaart brengen van gegevens bieden toch een aanvankelijk ongedachte mogelijkheid tot reconstructie van de historie van het jonge socialisme in Breda.

Voor het historisch onderzoek heb ik primair gesteund op periodieken: plaatselijke dagbladen, maar vooral niet-Bredase socialistische kranten en blaadjes bleken een aanzienlijke hoeveelheid materiaal op te leveren. Voor de geschiedenis van de plaatselijke SDAP kon ik putten uit het oorspronkelijke archiefmateriaal, met name correspondentie, dat op het IISG te Amsterdam gelukkig bewaard is gebleven. Andere, gedrukte bronnen, waaronder de algemene historische literatuur over het Nederlandse socialisme, hadden vooral een aanvullende betekenis.

Aard en omvang van het bronnenmateriaal brengen beperkingen met zich mee ten aanzien van de volledigheid en meerzijdige belichting van feiten en gebeurtenissen. Zo is met name de geschiedenis van het vrije socialisme in Breda dikwijls gebaseerd op eenzijdige bronnen. Ik heb voortdurend getracht met prudentie te werk te gaan in vertrouwen op het kritisch-receptieve vermogen van de lezer.

De bestudering van het socialisme in Breda heeft de charme van het spitten in onontgonnen terrein. De geschiedschrijving van de beweging in het zuiden van Nederland, zoals in Breda, vormt namelijk in tweeërlei opzicht een achtergebleven gebied. Ten eerste heeft men zich bij het onderzoek naar het socialisme in ons land altijd voornamelijk geconcentreerd op de beweging boven de grote rivieren, waar immers het centrum van de beweging lag en waar de aanhang naar verhouding het grootst was. Gelukkig blijkt er de laatste jaren een groeiende belangstelling te bestaan voor de arbeidersbeweging in 'het donkere Zuiden'. In de tweede plaats vormt de geschiedenis van het socialisme, en eigenlijk in het algemeen van sociale ideeën en bewegingen, een misdeeld aspect van het historisch onderzoek van stad en streek. Enerzijds is dit zeker het gevolg van de moeilijker toegankelijkheid en dikwijls zelfs het ontbreken van bronnen. Anderzijds wordt regionale geschiedbeoefening over het algemeen misschien toch te veel ingegeven door romantische trots en een behoefte aan aanschouwelijkheid, gevoelens die juist door de 'monumentale' geschiedenis worden bevredigd. Met mijn studie hoop ik, overigens zeker niet als eerste, te illustreren dat ook de sociale geschiedenis van een stad als Breda een boeiend en belangwekkend onderwerp van studie kan vormen.

Dank wil ik allereerst betuigen aan mijn promotor, prof. dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt, vanwege zijn kritische en stimulerende aandacht voor de opzet en uitwerking van mijn proefschrift. Voor wat betreft het raadplegen van het bronnenmateriaal gaat mijn erkentelijkheid vooral uit naar de medewerk(st)ers van het Gemeentearchief te Breda en het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam.

Daarnaast ben ik dank verschuldigd aan een vriend in Breda, de historicus drs. A.G.F. Laenen. Ik heb gebruik mogen maken van diverse bevindingen die hij opdeed bij zijn speurtocht naar de historie van de lokale katholieke arbeiders-

beweging. Met name dit onderzoek vormt de reden voor het feit dat ikzelf geen expliciete studie heb gemaakt van de voor het Bredase socialisme belangrijke geschiedenis van katholieke organisaties als de R.K. Volksbond. De samenwerking met Alex Laenen heeft mij veel voldoening gegeven. Van de anderen die voorts op enigerlei wijze hebben bijgedragen aan de tot stand koming van deze publikatie noem ik nog Ilonka – hoewel, juist voor haar schieten dankwoorden te kort.

Breda, 1 mei 1986

Carel ten Teije

INHOUDSOPGAVE

VERANTWOORDING	V
ARCHIVALIA	XXII
BRONNENPUBLIKATIES EN LITERATUUR	XXIV
GEBRUIKTE AFKORTINGEN	XXXI
LIJST VAN TABELLEN	XXXII
LIJST VAN AFBEELDINGEN	XXXIII

Hoofdstuk I

INLEIDING

- § 1 *Korte schets van het socialisme in Nederland* 1
De ontwikkeling van de beweging aan het eind van de negentiende eeuw, 1; verlichte liberalen pleitten voor sociale wetgeving, 1; ontstaan van de Nederlandsche Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht, 2; de kiesrechtbeweging in het midden van de jaren tachtig, 2; ontstaan van socialistische, protestantse en katholieke vakorganisaties, 3; breuk in de socialistische beweging in 1894, 5; gevolgen van de spoorwegstaking van 1903, 6; geleidelijke groei van de SDAP, 7.
- § 2 *De sociale en economische situatie in Breda rond 1900* 8
Een ongunstig klimaat in Breda voor een socialistische beweging, 8; structurele en sociaal-psychologische belemmeringen voor industriële expansie, 8; toch sterke groei van het inwonertal van de stad, 10; passieve houding van de plaatselijke overheid, 11; de positie van de lokale pers, 12; afbakening en plaatsbepaling van deze studie, 14.

Hoofdstuk II

DE OUDE BEWEGING TOT ± 1895

- § 1 *De eerste introductie van sociale ideeën* 16
a. Vooruitstrevende intellectuelen
Enkele Bredase leden van het 'Comité ter bespreking der Sociale Quaestie', 17; voordrachten door Betsy Perk en Mina Kruseman, en door Multatuli, 17; leden van De Dageraad, 18; KMA-leraar

B.P. Korteweg ontslagen wegens vooruitstrevende denkbeelden, 19.

b. Kiesrechtbeweging 1886-1888

Socialistische propaganda via de NBvAKS, 21; KMA-leraar K.J. van den Bussche als oprichter en stuwende kracht van de Bredase afdeling, 21; zijn radicale voorstellen aan de Gemeenteraad, 22.

c. De afdeling van de NBvAKS

De oprichting hiervan in december 1886, 25; openbare vergaderingen in aanwezigheid van de politie, 26; het einde van de afdeling, 27.

§ 2 *Socialistische pers in de jaren negentig*

29

a. De Volkstribuun

De Volkstribuun als sociaal-democratisch periodiek voor Limburg en Noord-Brabant van 1890 tot 1897, 30; Bredase correspondenties in het blad, 30; hoopvolle verwachtingen betreffende de invloed hiervan, 31; colportage in de stad, 32; spraakmakende brieven van het 'Zondig Paterken' in De Volkstribuun in de jaren 1896-1897, 34; uit Breda nog andere bijdragen onder pseudoniem, 34; het 'Zondig Paterken' spotte vooral met de R.K. Volksbond en zijn voorzitter W.C. Mentink, 35.

b. Recht voor Allen

Recht voor Allen als landelijk blad van de SDB en de Socialistenbond, 38; in Breda vooral in de jaren 1894-1895 gelezen, 38; landelijke ontwikkeling van Recht voor Allen, 39; F. Domela Nieuwenhuis als oprichter en redacteur, 39; correspondenties uit Breda in het blad, 40; colportage in de stad, 41; een colporteur tegen burgers beschermd door de politie, 42; scandalieuze artikelen in het blad, 44.

§ 3 *De socialistische beweging in de eerste helft van de jaren negentig*

46

a. Kiesrechtbeweging 1891-1894

Heroprichting van de afdeling van de NBvAKS in maart 1891, 46; openbare vergaderingen met socialistische sprekers 1891-1892, 47; leden van de afdeling, 48; enkele activiteiten, 49; NBvAKS in Breda als dekmantel voor socialistische propaganda, 50; reacties van tegenstanders, 51; openbare vergaderingen 1893-1894, 51; aansluiting bij de afdeling van de SDB, 52.

b. Sociaal-Democratische Bond (SDB) / Socialistenbond 1892-1895
Aanvankelijk geen eigen openbare vergaderingen, 53; vanaf 1894

vooral propaganda via Recht voor Allen, 53; SDB wordt in 1894 Socialistenbond, 53; verkoop socialistische bladen in een eigen lokaliteit, 54; leden van de Socialistenbond in Breda, 55.

c. Het schandaal te Breda

Totstandkoming van volksbierhuis De Toekomst aan de Stationsweg, 55; de opening op 30 juni 1895 door Domela Nieuwenhuis, 56; tumult door anti-socialisten, 57; verhitte gemoederen in beide kampen, 57; enkele ruiten ingegooid, 58; volledige ruïnering van De Toekomst op de dag na de opening, 59; verontwaardigde reacties in Recht voor Allen, 60; in Bredase kranten kritiek op het politieoptreden, 61; ondanks steuncampagne geen wederopbouw van het volkshuis, 62; teruggang socialistische beweging na 1895, 63.

d. G.L. Janssen, socialist op papier

Artikelen onder pseudoniem in onder andere Recht voor Allen, 64; in 1890 redacteur van de Nieuwe Bredasche Courant, 64; tegelijk medewerker van De Volkstribuun, 65; zijn contacten met socialisten ter stede, 66; in 1892-1893 redacteur van De Sociale Gids, samen met J. Cock en D.H. Meijer, 66; persoonlijk conflict met Domela Nieuwenhuis in 1894, 68; felle verwijten in Recht voor Allen, 68; ontslag bij de Nieuwe Bredasche Courant in 1897, 70; teleurgesteld wendde Janssen zich af van het socialisme en zijn beweging, 71.

§ 4 *Overzicht van de reacties uit de samenleving*

72

De houding van overheid, burgerij en kerk ten aanzien van het socialisme tot ongeveer 1895 te typeren als afwachtend, 72; vrijwel geen belemmering of verstoring van socialistische propaganda, 73; toch was de politie aanvankelijk waakzaam, 74; Bredase kranten aanvankelijk neutraal ten opzichte van de socialistische beweging, 75; in de jaren negentig meer verspreiding van socialistische ideeën onder arbeiders, 76; hierdoor groeiende vrees binnen de R.K. Kerk, 76; ontwikkeling van een eigen katholiek besef tegenover het socialisme, 77; pogingen arbeiders van het socialisme af te houden, 77; bijzondere positie van enkele vooruitstrevende leraren op de KMA, 78.

Hoofdstuk III

VRIJE SOCIALISTEN VANAF ± 1898

§ 1 *Vrije socialisten in Nederland rond 1900*

80

In 1898 afscheiding van anarchisten onder aanvoering van Domela

Nieuwenhuis van de Socialistenbond, 80; ook in Breda ontstond een 'Vrije Socialisten Vereeniging' (VSV), 80; de beperkte betekenis van het blad *De Vrije Socialist* voor de beweging in Breda, 81. *a. De Toekomst vanaf 1899*, 82.

Veelvuldige correspondenties over Breda in het vrij-socialistische blad *De Toekomst*, 83; het is onzeker hoeveel invloed hiervan uitging, 84; voorbeelden van kritiek op leef- en werkomstandigheden uit de Bredase artikelen, 85.

§ 2 *De Vrije Socialisten Vereeniging*

89

a. De ontwikkeling van de plaatselijke groep

De groep vrije socialisten in Breda was van geringe omvang, 90; de kern ervan was autochtoon, maar verliet na verloop van tijd de stad, 90; M.P. Vermeeren als drijvende kracht van het anarchisme in Breda, 91; als organisator en correspondent, 92; nadruk op de zuiverheid van beginselen, 93; propaganda via het geschreven woord, 94; pogingen de groepen in het Zuiden te bundelen, 95.

b. Activiteiten

Propagandameetings vonden slechts incidenteel plaats, 97; bijeenkomsten over de zaak Hogerhuis, 98; wel veel openbare vergaderingen in 1902, 99; een mislukte openluchtmeeting, 100; oprichting van een Comité van Verweer in 1903 in verband met de spoorwegstaking, 101; tegenwerking bij het huren van een zaal, 102; bijeenkomst toegesproken door J.A. Bergmeijer en E. Redelé, 102; te Breda geen stakingen, 102; na 1903 minder vrij-socialistische bijeenkomsten, 103; scholing in de winter 1906-1907 via studieclub 'Vrijheid voor ieder', 104; in 1907 geen activiteiten meer, 105.

c. Provocaties en colportage

Moeilijkheden bij het colporteren met socialistische lectuur, 106; colportage vaak door niet-ingezetenen, 107; vrouw Crul-Meeuwissen als colportrice, 108; ingrijpen door de politie bij verspreiding van pamfletten, 109; debatteren op sociaal-democratische bijeenkomsten, 110.

§ 3 *Overzicht van de reacties uit de samenleving*

111

Vrije socialisten stonden onder grote morele druk van de omgeving, 111; de beweging zelf ondervond weinig belemmeringen, 111; de houding van de pers, 113; de houding van de R.K. Kerk, 114; de houding van de sociaal-democratische beweging, 114; vrije socialisten als typisch voorbeeld van radicaal idealisme, 115.

Hoofdstuk IV

DE SOCIAAL-DEMOCRATISCHE ARBEIDERS PARTIJ VANAF ± 1899

- § 1 *Algemene ontwikkelingen* 117
De parlementaire koers van de SDAP, 117; de langzame groei van de partij, 117; ontwikkeling van de sociaal-democratische pers, 118; correspondentie uit Breda in De Sociaaldemokraat, 119.
- § 2 *De moeilijke beginjaren: 1899-1904* 121
a. Vóór de eerste oprichting: F.P. Oudens
Eerst vijf jaar na de oprichting van de SDAP in 1894 ontstond in Breda een afdeling van deze partij, 121; F.P. Oudens actief in vakbonden voor spoorwegpersoneel, 122; in 1903 ontslagen, 123; zijn bijdragen aan de sociaal-democratische pers, onder andere over Breda, 123; al vroeg pleitte hij voor parlementaire actie, 123; het ontstaan van de sociaal-democratische propagandaclub 'De Wacht aan de Mark' in 1897, 124.
b. De eerste oprichting (1899)
Oprichting van de afdeling Breda van de SDAP met Oudens als voorzitter, 126; SDAP Tweede Kamerlid H.H. van Kol van 1898 tot 1904 woonachtig te Princenhage, nabij Breda, 126; enkele gegevens omtrent de overige leden van de afdeling, 128; uitgave van het propagandablاد Breda Vooruit!, 128; openbare bijeenkomsten van de SDAP in 1899, onder meer met de Belgische priester Adolf Daens, 129.
c. Tweede (1901) en derde (1903) oprichting
Persoonlijke wrijvingen binnen de afdeling, 132; de opheffing van de afdeling in 1900, 133; de heroprichting in 1901, 134; toch nog voortdurende moeilijkheden en opheffing van de afdeling na vijf maanden, 135; in 1902 slechts vijf leden, 135; heroprichting van de afdeling in 1903, 136; provinciale kiesrechtmeeting in Breda georganiseerd door J.C. Redelé, 137; de meeting werd een fiasco, 138; verder gaf de afdeling weinig blijk van activiteiten, 138; verminderend ledental en opheffing van de afdeling in 1904, 139.
- § 3 *De definitieve oprichting (1905)* 139
a. Dr. Jan van den Brink en De Bredasche Klok
De groeiende belangstelling van deze Bredase R.K. priester voor het socialisme, 141; hierom geschorst in 1904 door de bisschop, 141; Van den Brink als SDAP-propagandist in het land in de jaren 1905-1906, 142; geen carrière voor hem in de SDAP, 144; vanwe-

ge zijn religieus-socialistische opvattingen, 144; vanwege zijn ontoereikende organisatorische kwaliteiten, 145; de oprichting van De Bredasche Klok, 146; financiële moeilijkheden voor het blad, 147; Van den Brink kon die niet oplossen, 147; hij voerde evenmin een aantrekkelijk redactioneel beleid, 148.

b. De afdeling van 1905-1907

De definitieve oprichting in maart 1905, 149; voorspoedige groei van de afdeling, 150; in 1906 en 1907 weer daling van het leden-tal, 150; kenmerken van de leden, 150; geheim lidmaatschap van sommigen, 151; propagandavergaderingen in 1905, 152; emotionele sfeer rond verkiezingen, 153; cursusvergaderingen in 1905-1906, 154; opwinding bij de verkiezing van Van den Brink tot gemeenteraadslid in 1907, 155; het geheelonthouderscafé van W.J.G. Paesie als trefpunt van de sociaal-democratische beweging, 155; oprichting van de coöperatie 'Vooruit' eind 1905, 157; redelijk gunstige bedrijfsresultaten, 158; vergaderruimte voor de SDAP in 'Vooruit's Volksgebouw', 158; kritiek van vrije socialisten op de coöperatie, 159; ontslag van een personeelslid, 160; eigengereid bestuur van Van den Brink, 161.

§ 4 *Overzicht van de reacties uit de samenleving* 162

De SDAP bevond zich in een andere maatschappelijke positie dan de 'oude' socialistische beweging, 162; afzijdige, formele houding van de Bredase overheid, 162; aanhangers van het socialisme in een sociaal-psychologisch isolement gedrongen vanwege een zich ontwikkelend katholiek bewustzijn, 164; vooral agitatie van katholieke zijde tegen een afvallige priester als Van den Brink, 164; felle anti-socialistische propaganda door het Dagblad van Noord-Brabant, 165; onpartijdige berichtgeving in de Bredasche Courant, 166; kritische houding van de vrije socialisten, 166; bijzondere positie van de socialisten in het Zuiden, 167; de SDAP erkende de noodzaak van extra aandacht voor de zuidelijke afdelingen, 168; de daad werd echter niet bij het woord gevoegd, 169; pas in 1907 werd in Tilburg een propagandist aangesteld, 171.

Hoofdstuk V

DE VAKBEWEGING VANAF ± 1895

§ 1 *De sociaal-economische verhoudingen tussen arbeiders en patroons in Breda rond 1900* 172

De ambachtelijke nijverheid overheerste in Breda, 172; in de in-

dustriële bedrijven was de verhouding tussen patroons en werklie-
den sterk onpersoonlijk van aard, 172; tegenwerking door patroons
bij de oprichting van Kamers van Arbeid te Breda, 173; de slechte
arbeidssituatie voor werklieden, 174; enkele voorbeelden, 176;
vrouwen- en kinderarbeid, 178; lage lonen en lange arbeidstijden,
179.

§ 2 *Het ontstaan van vakorganisaties en de verhouding tussen katholieke, neutrale en socialistische bonden* 179

Het industrieel klimaat was ongunstig voor het ontstaan van vak-
organisaties, 180; tegenwerking in en door katholieke kringen,
180; desondanks ontstonden vele neutrale en socialistische bon-
den, 181; overzicht van organisaties in Breda tot en met 1907,
182; verschillen tussen katholieke en niet-katholieke vakbonden,
186; de R.K. Volksbond was voor alles anti-socialistisch, 187;
ambivalente verhouding tussen katholieke en neutrale bonden,
188; vaak socialistische invloeden in neutrale organisaties, 188; de
meeste vakorganisaties waren niet-katholiek in de jaren rond en
vlak na de eeuwwisseling, 190; enkele ledencijfers, 191; neutrale
en socialistische bonden tezamen waren qua ledental in evenwicht
met de katholieke bonden, 194.

§ 3 *Socialistische vakbonden* 195

Nationale ontwikkeling van de syndacalistische vakbeweging, 195;
het NAS was niet sterk vertegenwoordigd in Breda, 195; nationale
ontwikkeling van sociaal-democratische vakorganisaties, 196;
vooral na 1903 wonnen ook in Breda deze 'moderne' bonden veld,
197; oprichting van de Bredasche Bestuurdersbond in 1907, 198;
verwevenheid binnen de sociaal-democratische beweging van poli-
tiek, vakbond en coöperatie, 198; drie voorbeelden van socialis-
tisch georiënteerde bonden in Breda, 199.

a. Sigarenmakers

In 1894 werd een afdeling van de Ned. (Int.) Sigarenmakers- en
Tabaksbewerkerbond opgericht, 200; over de eerste jaren van zijn
bestaan is niet veel bekend, 200; tussen 1899 en 1902 was de
afdeling geheim, 201; contacten met vrije socialisten, 202; de soci-
alistische sigarenmakersbond was steeds groter dan de katholieke
bond, 202; de onafhankelijkheid van de arbeiders binnen het siga-
renmakersvak, 203; reacties van patroons, 204; de houding van de
bond ten opzichte van niet aangesloten arbeiders, 205; sigarenma-
ker Jan Meijvis, 205.

b. Metaalbewerkers

Eerste oprichting van een afdeling van de ANMB in 1895, 206; enkele openbare vergaderingen, 206; na een inactieve periode vond heroprichting plaats in 1902, 207; evenzo heroprichting in 1905, 208; openbare vergaderingen in 1906 en 1907, 209; sterke positie van de katholieke bond St. Eloy, 209.

c. Gemeentearbeiders

In september 1906 werd een afdeling van de Bond van Nederlandse Gemeentewerklieden opgericht, 210; veel gemeentearbeiders sloten zich hier bij aan, 211; als reactie werd in november 1906 de R.K. Gemeentewerkliedenvereniging St. Laurentius opgericht, 211; veel propaganda door de Bond van Gemeentewerklieden, vooral via artikelen in *De Gemeentewerkman*, 212-160; schetsen van de slechte werk- en leefomstandigheden van gemeentearbeiders, 212; kritiek op de katholieke bond, 214; anti-socialistische propaganda door de R.K. Volksbond, 215.

§ 4 *Stakingen*

217

Er werd in Breda meer gestaakt dan uit statistieken kan worden afgeleid, 217; stakingen waren van kleine omvang, 217; de lonen waren meestal het strijdpunt, 218; soms was ook ontslag van een arbeider aanleiding tot staken, 218; overzicht van stakingen tot en met 1907, 219; behalve bij de sigarenmakers, verloren de arbeiders meestal, 220; soms ingrijpen door de politie, 221.

§ 5 *Overzicht van de reacties uit de samenleving*

221

Van de socialistische organisaties in Breda ondervonden vooral de vakorganisaties de meeste tegenwerking, 221; veranderende opvatting bij het gemeentebestuur inzake het belang van sociale wetgeving, 222; vooralsnog echter verzet en tegenwerking door de patroons, 223; de rol van de R.K. Kerk hierbij, 224; het ontstaan van katholieke vakorganisaties ter bescherming van de arbeiders tegen het socialisme, 225; de organische gedachte als uiting van het streven naar sociale gerechtigheid, 226; de R.K. vakorganisaties als speerpunt tegen het socialisme, 227; de rol van de pers, 227; het ontstaan van vakorganisaties en de verzuilde verhoudingen hiertussen, 228.

Hoofdstuk VI

EVALUATIE

Complexe veranderingsprocessen in de Nederlandse samenleving omstreeks 1900, 229; doel en opzet van dit hoofdstuk, 229.

§ 1 *Socialistische beweging in Breda: een vergelijking in landelijk perspectief* 230

Tot aan de jaren tachtig was aandacht voor arbeidsvraagstukken in Nederland vooral een zaak van ontwikkelde burgers, 230; daarna zijn diverse lokale afwijkingen kenbaar, 231; hier geen afdeling van de SDB, 231; NBvAKS in Breda later actief dan elders, 232; socialistische geluiden werden nog getolereerd, 232; in de eerste jaren na 1890 nog steeds weinig arbeiders in de lokale beweging, 233; in de jaren 1894-1895 begon dit te veranderen, terwijl de SDB aandacht trok met propaganda, 233; breuk in de landelijke socialistische beweging in 1894, 234; ook een inzinking in Breda, 234; net als elders besloeg de onzekerheid binnen de beweging vrijwel de gehele jaren negentig, 235; na 1903 een marginale positie van de vrije socialisten in Breda, 235; ook hier kreeg de SDAP pas een aantal jaren na haar oprichting (1894) betekenis, 237; twee factoren: sociaal-economische structuren en urbanisatie, 237; aanvankelijke temporele achterstand van de SDAP in Breda rond 1905 ingelopen, 238; opkomst neutrale en socialistische vakbeweging evenals elders vooral vanaf het begin van de jaren negentig, 239; geleidelijke ingroei van socialistische bonden in de sociaal-democratische beweging, 240.

§ 2 *Socialisme tussen utopie en ideologie: een theoretische excursie* 240

Karakterisering van vroege socialisme als utopisch is in geschiedschrijving niet gangbaar, 240; vooral in de 'oude' beweging heerste een dergelijke geestesgesteldheid, 241; het utopisch element verdrongen met de institutionalisering van de beweging, 241; toch ook verwachtingsvol idealisme onder aanhangers van de sociaal-democratische richting, 242; verschuiving binnen de socialistische beweging van een utopische naar een ideologische aard, 244; sociaal-democratie meer gematigd en evolutionair, 245; de veronderstelling dat vooral intellectuelen onder de socialisten een revolutionaire instelling bezaten, blijkt voor Breda niet op te gaan, 246; de toestroming van hen tot met name de SDAP beïnvloedde zeker het

karakter van het Nederlandse socialisme, 247; de utopie als sociologisch begrip uitgewerkt door Karl Mannheim, 249; als cultureel symbool en zo als legitimatie van denken en handelen, 249; ethos en wereldbeeld zijn hierbij ook in het socialisme onlosmakelijk verbonden, 250; overeenkomsten en verschillen tussen religie en socialisme als legitimeringssystemen, 251; vanuit de zekerheden van een sluitend wereldbeeld kon een gebrek aan succes van de socialistische propaganda 'wegverklaard' worden, 253.

§ 3 *Mentaliteit en beweging: socialisme in een katholieke omgeving* 253

Economische verhoudingen en ontwikkeling van arbeidersorganisaties in Breda, 253; betekenis van verstedelijking, 254; rol van allochtonen in de lokale socialistische beweging, 254; betekenis van de protestantse minderheid alhier, 255; terugdringing van het liberale element en gelijktijdige groei van een katholiek besef, 255; hierdoor in de tijd wisselende attitude ten opzichte van socialisme in Breda, 256; tijdgenoten minder van economische en sociologische factoren bewust; in hun belevingswereld was de mentale tegenstelling tussen katholicisme en socialisme primair, 257; aanvankelijk geen tegenstand tegen de socialistische beweging alhier, zolang deze slechts ideeën uitdroeg, 258; de traditionele geestesgesteldheid leek bedreigd te worden, 259; als reactie hierop bewustwording van katholieke waarden, 260; hierdoor impulsen voor een katholieke tegenbeweging: de R.K. Volksbond, 260; het socialisme was toen echter niet meer uit Breda te verbannen, 261; katholieke vakorganisaties ontstonden hier meestal later dan de neutrale en socialistische, 262; ook elders blijkt verband te bestaan tussen de opkomst van katholieke arbeidersorganisaties en de aanwezigheid van socialisten, 262; hierdoor aanzet tot verzuiling, ook in Breda, 263; rond 1907 was dit proces alhier onomkeerbaar, 263; anti-socialisme als leidende gedachte binnen katholieke arbeidersverenigingen, 263; toch was dit niet de enige drijfveer, 264; geringe ontplooiingsmogelijkheden voor socialisme in een katholieke omgeving, 265; katholicisme als repressiefactor, 265; de betekenis van zijn positie in de samenleving, 266; van zijn organisatorische structuur, 266; en van zijn leer, 266; mentale druk op socialisten ingrijpende dan formele tegenwerking, 267; gevoel van geïsoleerdheid van socialisten in Breda, 268; toch werd betrekkelijk weinig directe hinder ondervonden bij de socialistische propaganda, 268; ook binnen de landelijke beweging had het zuidelijke socialisme een marginale positie, 269; religieuze affiniteit

werd binnen de socialistische beweging als minder-waardig gezien, 270; gevoel van onmacht onder socialisten in een katholieke omgeving, 271.

SUMMARY	272
INDEX VAN GEOGRAFISCHE NAMEN EN PERSONEN	279
CURRICULUM VITAE	284

ARCHIVALIA

Gemeentearchief Breda

Nieuw Archief der Gemeente (afd. I-3)

Bevolkingsregisters 1870-1918.

Ingekomen stukken bij het Gemeentebestuur van Breda 1886-1908.

Archief van de dienst der gemeentepolitie (afd. II-41)

Register van uitgegane brieven 1852-1952.

Register van strafzaken, sedert 1878 copie-boek van processen-verbaal 1845-1925.

Register van ingekomen brieven, met jaarlijkse klappers 1896-1925.

Ingekomen brieven 1866-1925.

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

Archief SDAP

De Bredasche Klok 1906.

Copieboek correspondentie Partijbestuur 1901-1907.

Kiesrechtactie, Nederlandsch Comité voor Algemeen kiesrecht 1902, 1903, 1905, 1906.

Lijst oprichtingsdata afdelingen.

Map afd. Breda 1899-1908, 1908-1920.

Map coöperatie Breda 1910, 1915.

Notulen Partijbestuur en Dagelijks Bestuur 1894-1908.

Propaganda provinciaal 1898-1907.

Schrift met namen van afdelingssecretariaten 1896-1898.

Verkiezingen Tweede Kamer 1905.

Archief De Dageraad

Ledenstatistiek 1856-1935 (inv.nr. 1.2.1.).

Ledenlijsten 1888, 1890, 1940 (inv.nrs. 1.2.2., 1.2.3., 1.8.).

Ledenadressenboek (inv.nr. 1.9.).

Archief Domela Nieuwenhuis

Correspondentie van G.L. Janssen aan Domela Nieuwenhuis 1887-1898 (Map II c 8).

Archief Wibaut

Correspondentie van Spiekman (1895), Van den Brink en Bimmel (1905-1907), Muller (1907) aan Wibaut.

Kleine Persoonsarchieven, W. van Doorn

Correspondentie van Chr. A. van Doorn aan E. Vermeer 1959.

Correspondentie van H. Spiekman en W. Vliegen aan W. van Doorn 1896.

BRONNENPUBLIKATIES EN LITERATUUR

- Adresboek voor de gemeenten Breda, Ginneken, Princenhage en Teteringen* jaarlijks 1872-1910.
- Becker, F. en J. Frieswijk, *Bedrijven in eigen beheer. Kolonies en produktieve associaties in Nederland 1901-1958*, Nijmegen 1976.
- Becker, J.W., *Het eeuwige heimwee. Chiliasme en sektarisme, een historisch-sociologische studie*, z.p., z.j. (1976).
- Bernstein, E., Utopisme und Eklekticismus, in *Zur Geschichte und Theorie des Sozialismus*, z.p. 1901, p. 171-179.
- Braambeek, H.J. van, *Van lichten en schiften. Gedenkboek van de Nederlandsche Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel 1886-1933*, z.pl. 1936.
- Breda Vooruit! Orgaan der afdeeling Breda e.o. der Sociaaldemokratische Arbeiderspartij in Nederland* 1899.
- Bredanaar, De* 1893-1907.
- Bredasche Courant* 1886-1908.
- Bredasche Klok, De. Orgaan van de SDAP afd. Breda* 1905-1907.
- Brok, C.J.M., *De verhouding openbaar-bijzonder onderwijs in Breda gedurende de negentiende eeuw*, Tilburg 1964.
- Brugmans, I.J., *Paardenkracht en mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland 1795-1940*, Den Haag 1961.
- Bruintjes, G., *Socialisme in Groningen 1881-1894*, Amsterdam 1981.
- Buschman, M., J. Frieswijk en T. van Gessel, *Partij en vakbeweging 1894-1906*, in *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* 1980, Nijmegen 1981, p. 94-119.
- Bijdragen tot de statistiek van Nederland*, dl. I: Vakbonden en andere centrale organisaties, dl. II: Tabelwerk 1905, Den Haag 1905-1907.
- Bymholt, B., *Geschiedenis der Arbeidersbeweging in Nederland*, Amsterdam 1976.
- Cadetten-almanakken Koninklijke Militaire Academie, Breda* 1878-1895.
- Constandse, A.L., *Anarchisme van de daad*, Den Haag 1970.
- Controleur, De* 1894-1896.
- Dagblad De Stem*. Jubileumuitgave t.g.v. het 100-jarig bestaan, Breda 5 november 1960.
- Dagblad van Noord-Brabant* 1899-1908.
- Domela Nieuwenhuis, F., *Van Christen tot anarchist. Gedenkschriften en ander werk*. Geselecteerd door Albert de Jong, Bussum 1982.
- Duyse, C. van, Dr. Jan van den Brink, socialist in priesterstoog, in *Overweg, orgaan van het bisdom Breda*, jrg. IV (1972), nr. 19-21.

- Eendracht, De. Orgaan van de afdeelingen der SDAP in Noordbrabant* 1907.
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, Nouwens en het ontstaan van de katholieke middenstandsbeweging in Nederland, in *Voor Rogier* (afscheidsbundel), Hilversum-Antwerpen 1964, p. 241-262.
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den (red.), *Aspecten van het sociale leven in Breda na 1850*, Tilburg 1965.
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, Corporatisme en katholiek sociaal denken 1891-1901, in *Sociale Wetenschappen*, jrg. XI (1968), nr. 3, p. 236-248.
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, Ideeën rond 1900 van katholieken in Nederland over een reconstructie der maatschappij, in *Sociale Wetenschappen*, jrg. XIII (1970), nr. 4.
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, *Ontwikkelingslijnen en scharnierpunten in het Brabants industrieel bedrijf 1777-1914*, Tilburg 1977.
- Emig, B., *Die Veredelung des Arbeiters. Sozialdemokratie als Kulturbewegung*, Frankfurt-New York 1980.
- Enquête door de Staatscommissie, benoemd krachtens de wet van 19 januari 1890, gehouden te Nijmegen, betreffende onderscheidene takken van bedrijf in de eerste Arbeidsinspectie*, dl. I-II, 1891-1892.
- Fakkel, De. Socialistisch weekblad voor Tilburg en omstreken* 1902-1904.
- Franssen, J.J.M., *De Bossche arbeider in zijn werk- en leefmilieu in de tweede helft van de negentiende eeuw*, dl. I-II, Tilburg 1976.
- Frijhoff, W.Th.M., *Cultuur, mentaliteit: illusies van elites?*, Nijmegen-Rotterdam 1984.
- Gedenkboek van de Algemene Nederlandse Metaalbewerkersbond 1886-1936. Een halve eeuw* G. van der Houven, z.pl. 1936.
- Geertz, C., *The interpretation of cultures*, New York 1973.
- Gemeentewerkman, De. Orgaan van de Nederlandsche Bond van Gemeentewerklieden* 1906-1907.
- Giebels, H., De Eendracht en het ontstaan van de SDAP-afdeling Eindhoven 1897-1904. In *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* 1980, Nijmegen 1981, p. 144-189.
- Giele, J., Socialisme en vakbeweging. De opkomst van socialistiese vakorganisaties in Nederland (1878-1890), dl. I, in *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*, Nijmegen 1978, p. 27-82.
- Harmsen, G., Een voorlopige pseudoniemenlijst van hen die actief waren in of verbonden met de arbeidersbeweging en het socialisme in Nederland, in *Mededelingenblad der Sociaal historische studiekkring*, afl. XXX, p. 14-27. Aanvulling op deze lijst in afl. XXXIII, p. 38-47.
- Harmsen, G., *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Neder-*

- land, dl. I: van de begintijd tot het uitbreken van de eerste wereldoorlog, Nijmegen z.j. (1971).
- Harmsen, G. en B. Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid. Beknopte geschiedenis van de nederlandse vakbeweging*, Nijmegen 1975.
- Hoek, T. van en P. van Velp, 'Een belangrijk brandpunt vormde zich in de zogenaamde Antwerpse Barakken'. *Geschiedenis van de wijk Gerardus Majella*, niet gepubliceerde scriptie Sociale Academie, Breda 1979.
- Horssen, P. van en D. Rietveld, De Sociaal-Democratische Bond. Een onderzoek naar het ontstaan van haar afdelingen en haar sociale structuur, dl. I, in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, jrg. I, (1975), p. 5-71; dl. 2, jrg. III (1977), nr. 7, p. 3-54.
- Horst, J.J. van der, *Geen ideaalmensen. De Schiedamse SDAP tot 1917*, Schiedam 1984.
- Jong Edz., Fr. de, *Om de plaats van de arbeid. Een geschiedkundig overzicht van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen*, Amsterdam 1956.
- Korteweg, B.P., *Mijne Niet-Herbenoeming aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda, en verdere wetenswaardige zaken*, Rotterdam 1876.
- Kruijt, J.P. en W. Goddijn, Verzuiling en ontzuiling als sociologisch proces, in A.N.J. den Hollander e.a. (red.) *Drift en koers, een halve eeuw sociale verandering in Nederland*. Assen 1962, p. 227-264.
- Laar, E. van, *Hoop op gerechtigheid. De arbeiders en hun organisaties in Arnhem gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw*, Arnhem 1966.
- Laenen, A., Dr. Jan van den Brink: portret van een priester-socialist (samenvatting van het artikel van G. Visser, met enkele aanvullingen), in *Breda in Aktie*, jrg. VII, nr. 5 (mei 1982), p. 15-24.
- Laenen, A., 'Er is iets groots in onze stad geschied'. De spoorwegstakingen van 1903, in *Breda in Aktie*, jrg. VII, nr. 7 (september 1982), p. 22-27.
- Laenen, A., Van staking en ander verzet, dl. I-III, in *Breda in Aktie*, jrg. VIII, nr. 1 (januari 1983), p. 11-12; nr. 2 (februari 1983), p. 10-11; nr. 3 (maart 1983), p. 16-19.
- Lasky, M.J., *Utopia & Revolution. On the origins of a metaphor, or some illustrations of the problem of political temperament and intellectual climate and how ideas, ideals, and ideologies have been historically related*, Chicago-Londen 1976.
- Lepper, J.L.M. de, De Bredase Typografenvereniging 'Door Eendracht t' Zaaam Verbonden', in *De Oranjeboom*, deel XXIII, (Breda 1970), p. 130-153.
- Lepper, J.L.M. de, Rumor rond het Leger des Heils, in *De Oranjeboom*, deel XXXIV, (Breda 1981), p. 100-111.

- Maas, P.F., *Sociaal-democratische Gemeentepolitiek in katholiek Nijmegen 1894-1927*, Nijmegen 1974.
- Man, H. de, *De psychologie van het socialisme* (1929) en *Opbouwend socialisme* (1931), in L. Magits (red.), *Hendrik de Man, persoon en ideeën*, dl. II, Antwerpen 1974.
- Mannheim, K., *Ideology and Utopia. An introduction to the sociology of knowledge*, Londen 1979.
- Meer, T. van der, S. van Schuppen en S. Veen, *De SDAP en de kiesrechtstrijd: de ontwikkeling van de Nederlandse sociaal-democratie 1894-1913*, Amsterdam 1981.
- Meer, T. van der, *Op zoek naar een duurzame verbintenis. De SDAP en de vakbeweging (1897-1908)*. In *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, nr. 23, p. 193-222, september 1981.
- Meertens, P.J., B.P. Korteweg (persoonsschets), in *Mededelingenblad van de Sociaal historische studiekring*, afl. XX, p. 10-12.
- Meeuwen, J. van, *Verzuiling en arbeidersbeweging*, in *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging* (BNA), nr. 5, (februari 1985), p. 31-51.
- Meeuwen, J. van, *Zo rood als de roodste socialisten. Katholieke vakbondsstrijd in de schoen- en lederindustrie*, Amsterdam 1981.
- Mellink, A., W.H. Vliegen, politikus – geschiedschrijver, in *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* 1980, p. 10-47, Nijmegen 1981.
- Mulder, B., *Theorie en scholing in de vroege SDAP: De Nieuwe Tijd, sociaal-democratisch maandschrift 1896-1921*, in *Het tweede jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam 1980), p. 42-80.
- Nederlandse Sigarenmakers- en Tabakbewerdersbond. Zijn geschiedenis, werken en streven* W. van der Hoeven, Amsterdam 1937.
- Nieuwe Bredasche Courant* 1891-1899.
- Nieuwe Bredasche en Oosterhoutsche Courant* 1886-1891.
- Nieuwe Tijd*, De, Sociaal-democratisch maandschrift 1896-1907.
- Nieuwenhuis, J.A., *Een halve eeuw onder socialisten. Bijdrage tot de geschiedenis van het socialisme in Nederland*, Zeist 1933.
- Noordenbos, O., *Het Atheïsme in Nederland in de negentiende eeuw. Een kritisch overzicht*, Nijmegen 1976.
- Notulen der vergaderingen van den gemeenteraad van Breda* 1886-1908.
- Onderzoek naar de geschiedenis en werkzaamheid der vakverenigingen*, statistieken, Den Haag 1896.
- Orgaan der Nederlandsche Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel* 1899-1903.
- Oudegeest, J., *De geschiedenis der zelfstandige vakbeweging in Nederland*, dl. I-II, Amsterdam 1926-1932.

- Pelt, B. van, Herinneringen uit Brabant van een socialist en vakbondsman, in *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* 1980, p. 194-225, Nijmegen 1981.
- Perry, J., *Roomsche kinine tegen roode koorts. Arbeidersbeweging en katholieke kerk in Maastricht 1880-1920*, Amsterdam 1983.
- Perry, J., De katholieke arbeidersbeweging en haar geschiedschrijving. Naar aanleiding van het werk van C.J. Kuiper, 'Uit het rijk van de arbeid', in *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* 1978, Nijmegen 1978, p. 282-317.
- Plattel, M., *Utopie en kritisch denken*, Bilthoven 1970.
- Polak, F.L., *De toekomst is verleden tijd. Cultuur-futuristische verkenningen*, dl. I-II, Utrecht 1955.
- Posthumus-van der Goot, W.H. en A. de Waal, *Van Moeder op Dochter. De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de franse tijd*, Nijmegen 1977.
- Ramaer, H., *De piramide der tirannie. Anarchisten in Nederland*, Amsterdam 1977.
- Recht voor Allen. Orgaan der Sociaal-Demokratische Partij 1891-1898*,
- Reinalda, B., *Bedienden georganiseerd. Ontstaan en ontwikkeling van de vakbeweging van handels- en kantoorbedienden in Nederland van het eerste begin tot in de Tweede Wereldoorlog*, Nijmegen 1981.
- Roelvink, F.H.M., Arbeidersleven in Breda (genealogie van Jan Meijvis), in *West-brabanders onder elkaar*, jubileumuitgave Ned. Genealogische Vereeniging, afd. West-Brabant, (1982), p. 67-77.
- Romein, J., *Op het breukvlak van twee eeuwen*, Amsterdam 1976.
- Romein, J. en A., *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen*, Amsterdam 1977.
- Rüter, A.J.C., *De spoorwegstakingen van 1903. Een spiegel der arbeidersbeweging in Nederland*, Nijmegen 1978.
- Samen op mars*. Uitg. Partij van de Arbeid, vouwkrant gewijd aan J. Meijvis, ereburger van Breda, Eindhoven 1955.
- Schaper, J.H., *Een halve eeuw van strijd. Herinneringen*, dl. I-II, Groningen 1933-1935.
- Scheffer, H.J., *De Controleur. Een kritisch blad kritisch bekeken*, Den Haag 1982.
- Schouten, M., *De Socialen zijn in aantocht. De Nederlandse arbeidersbeweging in de negentiende eeuw*, Amsterdam 1976.
- SDAP, *Arbeidersjaarboekjes*, Amsterdam.
- SDAP, *Beschrijvingsbrieven voor congressen, waarin opgenomen: Verslagen van de partijsecretaris*, Amsterdam.

- SDAP, *Verslagen van de congressen, waarin opgenomen de verslagen van de partij-secretaris*, Amsterdam.
- SDAP, *Verzameling van congresbesluiten genomen sedert de oprichting der SDAP tot en met het congres van 1924*, Amsterdam 1925.
- SDB, *Beschrijvingsbrieven van de congressen*.
- Seingever, De. *Orgaan van Steeds Voorwaarts* 1897-1899.
- Sigarenmaker, De. *Orgaan van den Nederlandsche Sigarenmakers- en Tabakbewerdersbond* 1897-1905.
- Sociaal Weekblad 1895-1907.
- Sociaaldemokraat, De. *Orgaan der SDAP in Nederland* 1897-1899.
- Sociale Gids, De. *Socialistisch tijdschrift voor Noord- en Zuid-Nederland* 1893, 1894, 1896, 1897.
- Sombart, W., *Het socialisme en de sociale beweging* (oorspronkelijk Grundlagen und Kritik des Sozialismus, vertaling naar de zesde herziene druk, 1907), Haarlem 1909.
- Spigt, P., *Keurig in de kontramine. Over Multatuli*, Amsterdam 1975.
- Spoorweg, De. *Orgaan der Nederlandsche Vereeniging van Spoorwegambtenaren* 1899.
- Statistiek der arbeidersverenigingen, Den Haag 1894.
- Statistisch jaarboek 1979, Sociografische Dienst Breda, 1980.
- Steijn, G. van, *Gedenkboek Koninklijke Militaire Academie 1828-1928*.
- Stokvis, J.E., *Levensbericht van H.H. van Kol*, Leiden 1932.
- Stuurman, S., *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland*, Nijmegen 1983.
- Tijn, Th. van, *De sociale bewegingen van 1888 tot ca. 1895. Het algemeen karakter van het tijdvak 1895-1914. De sociale bewegingen van ca. 1895 tot 1914*, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. XIII, Haarlem 1978, p. 296-326.
- Tijn, Th. van, *Voorlopige notities over het ontstaan van het moderne klassebewustzijn in Nederland*, in *Economische Ontwikkeling en Sociale Emancipatie*, red. P.A.M. Geurts en F.A.M. Messing, dl. II, Den Haag 1977, p. 129-143.
- Toekomst, De. *Socialistisch weekblad voor het Zuiden* 1895-1910.
- Vakbelang, Ons. *Orgaan van den Algemeenen Nederlandschen Typografenbond* 1894-1907.
- Verslag van den Toestand der Gemeente Breda* 1875-1910.
- Visscher, J., *Geschiedenis van de Nederlandse arbeidersbeweging (oude beweging)*, Amsterdam 1939.
- Visser, G., Dr. Jan van den Brink, socialist in priesterstoog, in *De Oranjeboom*, dl. XXIV, Breda 1971, p. 67-94.

- Vliegen, W.H., *De Dageraad der Volksbevrijding. Schetsen en tafereelen uit de socialistische beweging in Nederland*, dl. I-II, Amsterdam 1902-1905.
- Vliegen, W.H., *Die onze kracht ontwaken deed. Geschiedenis der Sociaal-democratische Arbeiderspartij in Nederland gedurende de eerste 25 jaren van haar bestaan*, dl. I-II-III, Amsterdam 1923-1926, 1933.
- Volk, *Het. Dagblad van de SDAP 1900-1908*.
- Volkstribuun, *De. Socialistisch weekblad voor de Zuidelijke Provinciën 1890-1897*.
- Vos, H. de, *Geschiedenis van het socialisme in Nederland, in het kader van zijn tijd*, dl. I, Baarn 1976.
- Vrankrijker, A.C.J. de, *Het wervende woord. Geschiedenis der socialistische week- en dagbladpers in Nederland*, Amsterdam 1950.
- Vrankrijker, A.C.J. de, *Onze anarchisten en utopisten rond 1900*, Bussum 1972.
- Vrije Socialist, *De 1898-1910*.
- Wansink, D.J., *Het socialisme op de tweesprong. De geboorte van de SDAP*, Haarlem 1939.
- Welcker, J.M. en M. Campfens, Aanvulling op de 'voorlopige pseudoniemenlijst' (vgl. G. Harmsen), in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 1976, p. 309-317.
- Welcker, J.M. en M. Campfens, Derde aanvulling op de 'voorlopige pseudoniemenlijst' (vgl. G. Harmsen), in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 1978, p. 264-268.

GEBRUIKTE AFKORTINGEN

ANMB	: Algeme(e)ne Nederlands(ch)e Metaalbewerker's Bond
GAB	: Gemeentelijke Archiefdienst Breda
IISG	: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis
KMA	: Koninklijke Militaire Academie
NAS	: Nationaal Arbeids Secretariaat
NBvAKS	: Nederlandsche Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht
NCvAK	: Nederlandsch Comité voor Algemeen Kiesrecht
NV	: Nederlandsche Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel
NVV	: Nederlands(ch) Verbond van Vakvere(e)nigingen
RKVB	: R.K. Volksbond
SB	: Socialistenbond
SDAP	: Sociaal-Democratische Arbeiders Partij
SDB	: Sociaal-Democratische Bond
SV	: Steeds Voorwaarts, Spoorwegvereniging
VSV	: Vrije Socialisten Vereeniging

afd.	: afdeling
a.w.	: aangehaald werk
dl.	: deel
inv.nr.	: inventarisnummer
jrg.	: jaargang
t.a.p.	: ter aangehaalde plaats
z.j.	: zonder jaar van uitgave
z.p.	: zonder plaats van uitgave

LIJST VAN TABELLEN

1. Ledental en omzet van de coöperatieve broodbakkerij 'Vooruit'	158
2. Overzicht van vakorganisaties in Breda t/m 1907	182-185
3. Globale raming van ledentallen van neutrale en socialistische vakorganisaties in Breda 1900-1907.	193
4. Ledenbestand Sigarenmakers- en Tabaksbewerkersbond en St. Liduina	203
5. Ledencijfers R.K. Metaalbewerkingsvereniging St. Eloy, afd. Breda	209
6. Overzicht van stakingen in Breda t/m 1907	219

LIJST VAN AFBEELDINGEN

1. K.J. van den Bussche, leraar aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda, in de jaren 1886-1887 de actieve voorzitter van de plaatselijke afdeling van de Nederlandsche Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht (NBvAKS). t.o.p. 44
Collectie KMA Breda
2. J. Cock, tekenleraar aan de KMA, in de jaren 1891-1894 bestuurslid van de afdeling Breda van de NBvAKS en redacteur van *De Sociale Gids*. t.o.p. 44
Collectie KMA Breda
3. Advertentie voor een lezing van Multatuli (E. Douwes Dekker) in 1880 te Breda. t.o.p. 45
Bredasche Courant 29 februari 1880
4. Advertenties voor openbare vergaderingen van de NBvAKS in 1887 en 1891. t.o.p. 45
Nieuwe Bredasche en Oosterhoutsche Courant 20 januari 1887; Bredasche Courant 12 maart 1891
5. G.L. Janssen met zijn gezin rond 1896. Hij schreef tot 1894 voor diverse socialistische periodieken en was van 1890 tot 1897 redacteur van de *Nieuwe Bredasche Courant*. t.o.p. 60
Privébezit Dr. E.M. Janssen (kleinzoon) te Rotterdam
6. Titelblad van *De Sociale Gids*, met daarop onder hun pseudoniemen aangeduid de in Breda wonende redacteurs D.H. Meijer, J. Cock en G.L. Janssen. t.o.p. 61
IISG
7. Stationsweg rond 1900. In het witte pand geheel achteraan rechts werd in 1895 volksbierhuis *De Toekomst* gevestigd. Reeds een dag na de officiële opening werd dit socialistische café echter door een roerige menigte geheel vernield. t.o.p. 108
GAB
8. Advertentie voor een socialistisch geheelonthouderscafé, annex boekhandel, vanaf 1905 tot in ieder geval in 1907 gevestigd in het pand Zoutstraat 6. t.o.p. 108
De Toekomst 30 juni 1906

9. Advertentie uit het vrij socialistische blad 'De Toekomst' voor een propagandabijeenkomst in 1902 in de uitspanning Het Speelhuis. t.o.p. 109
De Toekomst 21 juni 1902

10. Voor dezelfde bijeenkomst als genoemd onder afbeelding 9 werd in het katholieke 'Dagblad van Noord-Brabant' een sluikadvertentie geplaatst. t.o.p. 109
Dagblad van Noord-Brabant 6 juli 1902

11. Enkele advertenties uit 'De Bredasche Klok' (5 augustus 1905). t.o.p. 124
De Bredasche Klok, z.j. (5 augustus 1905)

12. H.H. van Kol, vanaf 1898 Tweede Kamerlid voor de SDAP, van 1898 tot 1904 woonachtig te Princenhage nabij Breda. t.o.p. 124
IISG

13. F.P. Oudens, van 1895 tot 1900 stationschef te Etten-Leur, mede-oprichter en eerste voorzitter van de afdeling Breda van de SDAP in 1899. t.o.p. 125
IISG

14. Brief waarin de (eerste) oprichting wordt aangekondigd van de afdeling Breda van de SDAP in 1899, van de voorzitter F.P. Oudens aan de partijsecretaris te Amsterdam. t.o.p. 140
IISG, archief SDAP, map Breda, brief d.d. 17 mei 1899.

15. J.A.H. van den Brink, de Bredase priester-socialist, in 1907 voor de SDAP in de Gemeenteraad gekozen; de foto stamt waarschijnlijk uit de jaren 1912-1919. t.o.p. 141
IISG

16. Titelpagina van een van de brochures van Jan van den Brink. t.o.p. 141
GAB

17. Titelopscript van Breda Vooruit!, waarvan twee nummers zijn uitgegeven door de SDAP-afdeling Breda in 1899. t.o.p. 156
GAB

18. Titelopscript van De Bredasche Klok, weekblad uitgegeven door de SDAP-afdeling Breda gedurende de jaren 1905-1906. t.o.p. 156
GAB

19. Enkele advertenties uit 'De Bredasche Klok' (1906) van de sociaal-democratische coöperatie 'Vooruit', die eind 1905 te Breda werd opgericht. t.o.p. 157
De Bredasche Klok 11 augustus 1906

20. Jan van Polanenkafe van vóór 1907. In het pand geheel links vooraan (op de hoek van de huidige Oede van Hoornestraat) werd in 1906 de coöperatie 'Vooruit' gevestigd. Rechts op de achtergrond is nog een deel te zien van Machinefabriek Breda, voorheen Backer en Rueb. t.o.p. 157
GAB

21. Briefhoofd van De Etna, ijzergieterij aan de Tramsingel. Afgebeeld is het gebouwencomplex zoals het er na een verbouwing vlak na de Eerste Wereldoorlog uitzag. t.o.p. 204
GAB

22. Machinefabriek Breda, voorheen Backer en Rueb, tot 1939 gevestigd aan de Jan van Polanenkafe op de plaats van het huidige politiebureau. De foto is gemaakt ten tijde van de afbraak van de oude fabriek. t.o.p. 205
Collectie Machinefabriek Breda

23. Advertenties uit 'De Bredasche Klok' (1906) voor een vergadering van een bierbrouwersvakbond en voor een lezingencyclus door de literator en de als SDAP-propagandist optredende Frank van der Goes. t.o.p. 220
De Bredasche Klok 18 augustus 1906

24. Advertentie uit 'De Gemeentewerkman' voor een propagandabijeenkomst in januari 1907, georganiseerd door de sociaal-democratisch georiënteerde Nederlandsche Bond van Gemeentewerklieden. t.o.p. 220
De Gemeentewerkman 24 januari 1907

25. Achterzijde woningen aan het Nonnenveld, vlak voor de afbraak anno 1907. *Stedelijk en Bisschoppelijk Museum Breda* t.o.p. 221

HOOFDSTUK I

INLEIDING

§ 1. *Korte schets van de opkomst van het socialisme in Nederland*

De wortels van het socialisme in Nederland zijn te vinden in het laatste kwart van de negentiende eeuw. Die geschiedenis van een langzaam groeiende socialistische beweging is er een van een voortdurende strijd tegen de externe krachten vanuit de burgerlijke samenleving, alsmede van vaak verscheurende interne spanningen in de beweging zelf. Via een kort overzicht kan die nationale geschiedenis van het ontluikende socialisme geïntroduceerd worden.¹

In de jaren zeventig van de vorige eeuw manifesteren zich de eerste uitingen van een georganiseerd streven naar sociale rechtvaardigheid. Vanuit kringen van verlichte liberalen klonk het pleidooi voor sociale wetgeving ter leniging van de ergste noden van de arbeidende massa. Het voorlopig enige resultaat was het beroemde kinderwetje uit 1874 van Van Houten, dat arbeid van kinderen jonger dan twaalf jaar verbood. Voor verdergaande maatschappelijke hervormingen bleek vooralsnog in het parlement geen meerderheid te vinden en juist dit feit gaf de aanzet tot een tweede belangrijke ontwikkeling, namelijk het streven naar kiesrechtuitbreiding. Tot dan toe kende Nederland het censuskiesrecht, dat wil zeggen: alleen de mannelijke burgers die boven een bepaald bedrag aan directe belastingen betaalden, waren kiesgerechtigd. Het gevolg hiervan was, dat de samenstelling van de volksvertegenwoordigingen in handen lag van een kleine, welgestelde minderheid. Ondanks enkele belangrijke, onder invloed van

¹) Dit overzicht is met name gebaseerd op Harmsen, *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*; Rüter, *De spoorwegstakingen van 1903*, m.n. hfdst. I en II; De Vrankrijker, *Het wervende woord*; Van der Meer, *De SDAP en de kiesrechtstrijd*, m.n. hfdst. I en II. Omdat deze paragraaf slechts algemeen bekende feiten omvat, is afgezien van gedetailleerde annotatie.

de liberalen tot stand gekomen hervormingen van de kieswet in 1887 en 1896, bezat rond 1900 nog slechts ongeveer de helft van de Nederlandse mannen boven 25 jaar het kiesrecht.

Ondertussen was echter in de jaren tachtig de roep om algemeen kiesrecht ontstaan. In 1883 werd hiertoe de Nederlandsche Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht (NBvAKS) opgericht, waarin burgerlijke radicale democraten samenwerkten met sociaal-democraten, oftewel: socialisten. Deze laatsten hadden zich sinds 1881 verenigd in de Sociaal-Democratische Bond (SDB), de eerste werkelijk socialistische organisatie van importantie in Nederland. Onder de bezielende leiding van de voormalige predikant Ferdinand Domela Nieuwenhuis zou de SDB zich in de beginjaren ontwikkelen tot de stuwende kracht binnen de NBvAKS. De socialisten meenden dat bij algemeen kiesrecht de door hen gewenste nieuwe samenleving binnen handbereik zou komen te liggen. Immers, de heersende klasse zou door de macht van het getal der arbeiders haar positie moeten prijsgeven.

Het optimisme over het welslagen van de kiesrechtbeweging was groot in de jaren 1883-1885. Zo groot dat men in 1885 meende met een massale demonstratie in Den Haag de regering een ultimatum te kunnen stellen: nú algemeen kiesrecht of anders een gewelddadige machtsgreep door de arbeidersbeweging. De regering gaf echter geen krimp, terwijl de kiesrechtbeweging door het ultimatieve karakter van haar eis zichzelf op dood spoor zette. In plaats van dat zij een sociale omwenteling tot stand wisten te brengen, hadden de socialisten in de komende jaren zelfs felle reacties te verduren. Deze werden vooral gevoed door de anti-royalistische artikelen die in die tijd verschenen in het blad van de SDB, *Recht voor Allen*. Domela Nieuwenhuis, redacteur van het blad, geraakte erdoor in de gevangenis in 1887, hetgeen de gemoeienden in beide kampen sterk verhitte. Hoogtepunt van de anti-socialistische hetze was de zgn. Oranjefurie in februari 1887, toen de huizen van vele socialisten, met name in Amsterdam, door een opgehitste menigte werden bestormd en zichzelf vaak mishandeld.

Toch was de SDB niet gebroken, want terwijl de bond welis-

waar enige aanhang verloor onder geschoolde arbeiders in het westen van het land, zag hij zich onder invloed van de economische crisis aanzienlijk versterkt in de Friese en Groningse veengebieden, alsmede in Twente met haar textielindustrie. Bij stakingen in deze gebieden aan het eind van de jaren tachtig speelde de SDB een voorname organisatorische rol, hetgeen op een gewijzigde oriëntatie van de SDB duidt. De utopische verwachtingen die ten grondslag hadden gelegen aan de strijd voor algemeen kiesrecht, maakten nu plaats voor directe belangenstrijd ten gunste van de arbeiders. De stakingsbewegingen in het noorden en oosten activeerden ook de geschoolde arbeiders in het westen en in hun traditionele vakorganisaties – die zich vrijwel hadden beperkt tot gezelligheid en onderlinge steun bij ziekte en dood – traden socialisten meer en meer op de voorgrond.

Tezelfdertijd ontstond er in het noorden van het land weer een kiesrechtbeweging die vooral gedragen werd door de radicaal democratische Volkspartij aldaar. Zij boekte in 1888 een niet gering succes (overigens met steun van de anti-revolutionairen!) met de verkiezing van Domela Nieuwenhuis tot lid van de Tweede Kamer. Als eenling had deze het zwaar te verduren: zijn voorstellen werden zelden serieus besproken, laat staan dat zij ooit geaccepteerd werden door de burgerlijke meerderheid. Toen Domela Nieuwenhuis daarenboven in 1891 niet herkozen werd, begon zijn ontwikkeling in de richting van het anarchisme, een weg die de SDB toen al min of meer was opgegaan. Niet de parlementaire strijd, maar de directe arbeidersstrijd via vakorganisaties zou de arbeiders voor het socialisme kunnen doen winnen, zo hoopte men.

In de vakbeweging zelf ontstond echter de tendens zich onafhankelijk van de SDB op te stellen, omdat een socialistisch stempeel als een belemmering voor de eigen ontwikkeling werd ervaren; vooral confessionele arbeiders bleken zich af te wenden. Resultaat was dat de socialistisch georiënteerde vakbeweging zich losmaakte van de SDB en dat in 1893 (overigens op initiatief van de SDB) een overkoepelende organisatie werd opgericht, het Nationaal Arbeids Secretariaat (NAS). Een neutrale organisatie voor

alle arbeidersverenigingen in Nederland kon het NAS echter niet genoemd worden, doordat de inmiddels gevormde confessionele arbeidersorganisaties zich tegenover haar opstelden.

Naast het al sinds 1877 bestaande protestants-christelijke Nederlandsch werkliedenverbond Patrimonium, moet hier vooral de Nederlandsche R.K. Volksbond (opgericht in 1888) worden genoemd. Deze was minder een echte vakorganisatie die de belangen der arbeidersklasse tegenover die der patroons behartigde, alswel een instituut ter bescherming van de godsdienst tegen het socialisme. Pas na een aantal jaren, ongeveer vanaf 1895, ging de Volksbond zich mede met belangenbehartiging bezig houden.

Voor de opkomst van katholieke vakorganisaties was van grote betekenis de encycliek *Rerum Novarum* die Paus Leo XIII in 1891 afkondigde. De paus erkende de noodzaak van overheidsingrijpen via sociale wetgeving, terwijl katholieke arbeiders werd aanbevolen zich in eigen, op godsdienstige beginselen berustende organisaties te verenigen. In deze opzichten was de encycliek, zeker voor de conservatieve katholieke bourgeoisie, een tamelijk vooruitstrevend stuk. Een katholieke organisatie als de R.K. Volksbond ondervond aanvankelijk dan ook nogal wat tegenwerking in katholieke kringen. Anderzijds keerde *Rerum Novarum* zich tegen het atheïstisch socialisme, en trouwens ook tegen het liberalisme. In die zin konden socialisten het pleidooi voor katholieke arbeidersverenigingen terecht opvatten als een vreesachtige reactie op de groei van hun organisaties. In het algemeen is het echter voor wat betreft *Rerum Novarum* vrijwel onmogelijk om, zoals de historicus Romein heeft vastgesteld, "een grens te trekken tussen sociale bewogenheid enerzijds en vrees voor het socialisme en pogingen om de kleine man door het gezag van de kerk klein te houden anderzijds".² Voor het zuiden van Nederland was in ieder geval de praktische consequentie van de encycliek, dat niet-katholieke arbeidersorganisaties in een uitermate moeilijke positie zouden komen te verkeren, vooral toen na 1900 de katho-

²) Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen*, 627.

lieke vakbonden meer en meer werden geaccepteerd door de lokale geestelijkheid en burgerij.

Terug naar de SDB. Deze bewoog zich, zoals reeds aangestipt, steeds meer in de anti-parlementaire richting, daarbij geruggesteund door de negatieve ervaringen die Domela Nieuwenhuis had opgedaan tijdens zijn kamerlidmaatschap. Deze tendens werd definitief bevestigd toen de SDB in 1893 op een congres uitsprak, niet aan verkiezingen te zullen deelnemen, ook niet bij wijze van agitatie. Inmiddels was echter binnen de SDB een oppositie ontstaan, die sociale hervormingen langs parlementaire weg niet wenste uit te sluiten en voor wie de congresuitspraak derhalve onacceptabel was. Een breuk tussen de zogenoemde sociaal-democraten en de anarchisten in de SDB was onvermijdelijk en reeds in 1894 werd dan ook door de 'parlementairen' de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP) opgericht. Tot de twaalf oprichters behoorden o.a. P.J. Troelstra, H.H. van Kol, H. Spiekman en W.H. Vliegen, die allen nog in deze studie zullen figureren.

Waar in de 'oude' SDB vooral de verwachting leefde dat 'de grote dag' van een algehele sociale omwenteling aanstaande zou zijn, daar berustte de jonge partij op de overtuiging dat slechts door geleidelijke veranderingen het vertrouwen van de arbeiders-massa kon worden gewonnen en dat eerst dan het socialisme tot werkelijkheid zou komen. Juist concrete verbetering van de levensvoorwaarden zou arbeiders de kracht en het nut van een arbeidersorganisatie als de SDAP doen inzien, zo veronderstelden deze voorstanders van de zogenoemde politieke actie. Directe arbeidersstrijd via vakbonden, oftewel 'economische actie', verwierpen zij niet, maar had volgens hen toch een meer ondersteunende functie.

Ondanks het feit dat een aantal prominente socialisten was toegetreden tot de SDAP, beleefde de SDB geen onmiddellijke leegloop. Ook de 'oude' socialisten die het strikt anti-parlementaire standpunt van de SDB afwezen, bleken te zeer gehecht aan de 'oude' bond en voor alles aan de charismatische Domela Nieuwenhuis. Hierdoor bleef de Socialistenbond (zoals de SDB sinds 1895

heette) een beweging met een onzekere tactiek: enerzijds waren er leden die nog steeds de parlementaire actie beleden, anderzijds radicaliseerden de aanhangers van de economische actie tot compromisloos anarchisme. In 1898 traden laatstgenoemden onder aanvoering van Domela Nieuwenhuis tenslotte uit de Socialistenbond; het restant van deze bond voegde zich reeds twee jaar nadien bij de SDAP. De zogeheten Vrije Socialisten verenigden zich onderwijl in lokale, autonome groepen. Vooral via hun pers maakten zij propaganda voor hun idealen, waarbij niet alleen de heersende klasse, maar ook de sociaal-democratische beweging aan vaak felle kritiek werd onderworpen.

Geleidelijk aan werden de vrije socialisten echter overvleugeld, zij het niet geheel weggevaagd, door de in betekenis toenemende rol van de SDAP en het hiermede sympathiserende deel der vakbeweging. Een belangrijke fase in deze ontwikkeling vormden de spoorwegstakingen van 1903. Daarin werd een vooraanstaande rol vervuld door het NAS, dat inmiddels een onmiskenbaar syndicalistisch standpunt had ingenomen; dat wil zeggen: arbeidersstrijd moet via vakorganisaties worden gevoerd (dus: economische actie) en alleen door stakingen zou de heersende klasse op de knieën kunnen worden gedwongen; uiteindelijk zou een algemene werkstaking tot een definitieve machtsomwenteling moeten leiden.

In 1903 leek het zover te zijn. Na een succesvol geëindigde spoorwegstaking in januari wilde de regering voortaan stakingen van overheidspersoneel verbieden. De socialistische beweging, van vrije socialisten tot SDAP, ging een harde confrontatie niet uit de weg en in april werd een tweede grote staking geproclameerd. Deze mislukte echter jammerlijk, enerzijds door de harde opstelling van de regering, anderzijds door de verdeeldheid in de arbeidersbeweging. Het gevolg was niet alleen dat de gehele socialistische beweging een terugslag te verwerken kreeg, maar vooral dat de door het NAS en de vrije socialisten voorgestane tactiek van de economische actie als mislukt kon worden beschouwd. Na de 'politieke' breuk tussen anarchisten en sociaal-democraten in de jaren negentig voltrok zich nu ook binnende vakbeweging een beslissende scheiding der geesten. Het NAS werd tot een rand-

verschijnsel gereduceerd, terwijl de zogenoemde 'moderne', dat wil zeggen sociaal-democratisch georiënteerde vakbeweging, vanaf 1906 verenigd in het Nederlandsch Verbond van Vakvereeningen (NVV), steeds meer veld won.

Ook de SDAP, die in het eerste decennium van haar bestaan betrekkelijk klein was gebleven, kreeg meer en meer vertrouwen dankzij haar tactiek van de geleidelijke verandering. Vooraanstaande intellectuelen als Frank van der Goes, Herman Gorter en Henriëtte Roland Holst hadden zich bij de partij aangesloten en zij bleken waardevolle propagandisten te zijn. Daarnaast ging een opbouwende invloed uit van de parlementaire activiteiten van de SDAP. In de Tweede Kamer (toen met honderd zetels) steeg het aantal zetels van 2 in 1897 tot 6 à 7 in de jaren na 1900, terwijl het totaal aantal gemeenteraadszetels toenam van 24 in 1902, via 46 in 1906 tot precies 100 in 1907. Het was dan ook niet verwonderlijk dat de SDAP de propaganda voor algemeen kiesrecht weer ter hand nam en de bevolking hiervoor probeerde te mobiliseren. Overigens zou het nog tot 1917 duren alvorens het algemeen kiesrecht in de Nederlandse grondwet zou worden opgenomen.

Deze geleidelijke, maar voorspoedige groei van de SDAP voorkwam niet, dat de partij met interne politieke twisten te kampen kreeg. In het decennium na de eeuwwisseling werd de confrontatie steeds scherper tussen enerzijds de 'revisionisten', bij wie het bereiken van praktische resultaten langs geleidelijke, parlementaire weg voorop stond, en anderzijds de 'marxisten' voor wie marchanderen met de marxistische beginselen verfoeilijk was. Tenslotte kwam het in 1909 tot een breuk toen de voornamelijk uit intellectuelen bestaande groep van dogmatici uit de partij werd gestoten en een eigen partij stichtte, de Sociaal-Democratische Partij (SDP, later CPN). Deze tegenstelling had de SDAP jarenlang bezig gehouden, maar haar gestage groei niet in de weg gestaan. De SDAP, alsook het NVV bleven sindsdien de dominante organisaties in de Nederlandse socialistische beweging.

§ 2. De sociale en economische situatie in Breda rond 1900

In Breda was het klimaat voor het socialisme niet gunstig. Op de eerste en veruit belangrijkste plaats is er het gegeven dat zo'n 80% van de bevolking katholiek was.³ Aangezien de Kerk, wier gezag groot en vanzelfsprekend was, haar leer onverenigbaar achtte met die van de socialistische beweging, restte deze dus een klein wervingsgebied onder de bevolking. Buiten het niet-katholieke volksdeel mocht zij voor wat betreft de katholieke gelovigen slechts hopen op de belangstelling van enkele stoutmoedigen, die het gezag der Kerk en de bijkomende sociale druk durfden en konden trotseren.

Daarnaast (en daar zal deze paragraaf over handelen) was het sociaal-economisch klimaat in Breda ongunstig voor de ontplooiing van een socialistische beweging. In het 'Haagje van het Zuiden' ontbrak een enigszins omvangrijk industrieproletariaat, toch de eerste en grootste bron waaruit de beweging haar aanhang meestal putte. Een ruwe schatting leert dat rond de eeuwwisse-

³) Volgens *De Nieuwe Tijd*, jrg. 1905, 208, waren van de 52.138 bewoners in het kiesdistrict Breda 45.808 rooms-katholiek, dus 88%. Als men er vanuit gaat dat het merendeel der niet-katholieken in Breda woonde, lijkt 80% katholieken voor de stad zelf een reële schatting.

⁴) Het cijfer van 30% is gebaseerd op de volgende gegevens en veronderstellingen: Van de bevolking in 1909 bevond 61,6% zich in de categorie 15-64 jaar, *Statistisch Jaarboek* (1979) van de Sociografische Dienst der Gemeente Breda, 14. We nemen nu aan a) dat deze groep de potentiële beroepsbevolking vormde, b) dat haar aandeel rond 1900 even groot was, c) dat het werkelijke aantal beroepsbeoefenaren ongeveer de helft bedroeg, d.w.z. dat met name niet-werkende huisvrouwen de helft van de categorie 15-64 jaar uitmaakten, wat aan de hoge kant lijkt te zijn. Dit betekent dat laag geschat ruim 30% van de totale bevolking in een of ander beroep werkzaam was. Rond 1900 was minder dan 9% van de totale bevolking werkzaam in nijverheid of industrie, d.w.z. in dit geval, in bedrijven met mechanische werktuigen en/of waarin meer dan 10 personen werkten, Doorakkers, Over enige sociale en economische aspecten van de loonarbeid in nijverheid en industrie te Breda en omstreken in het begin van de twintigste eeuw, in Van den Eerenbeemt (red.), *Aspecten*, 211-213. Doorakkers tekent hierbij aan dat vele arbeiders in de randgemeenten woonden, zodat het cijfer voor Breda zelf aan de hoge kant zal zijn. Combineert men beide gevonden cijfers (30%/9%), dan leidt dit ongeveer tot de in de tekst genoemde 30% van de beroepsbevolking als zijnde werkzaam in nijverheid en industrie. Het lijkt op grond van de gegevens echter zeer goed mogelijk dat het werkelijke cijfer 25% of lager zal zijn geweest. Ter vergelijking, Brugmans stelt in *Paardenkracht en Mensenmacht*, 312, dat in 1899 in Nederland 33,8% van de beroepsbevolking in de nijverheid werkzaam was; voor stedelijke gebieden zal dit percentage natuurlijk aanzienlijk hoger zijn.

ling *hooguit* 30% van de beroepsbevolking werkzaam was in nijverheid en industrie.⁴ Ongeveer de helft van het aantal arbeidsplaatsen in deze sectoren bevond zich in de voedings- en genotmiddelenindustrie: de suikerfabriek, conservenbedrijven, suiker- en chocoladeverwerkingsindustrieën, de lucifersfabrieken, enkele bierbrouwerijen en sigarenfabrieken. Daarnaast was vooral de metaalindustrie van betekenis, met name een ijzergieterij (De Etna) en een machinefabriek (Backer & Rueb, later Machinefabriek Breda). Overheersend was echter in Breda het kleine, ambachtelijke bedrijf, terwijl de economische situatie in de directe omgeving bepaald werd door de landbouw, met thuisarbeid als veelal belangrijke aanvullende inkomstenbron.⁵

Er zijn twee factoren te noemen die de industriële ontwikkeling van Breda in de tweede helft van de negentiende eeuw hebben belemmerd, namelijk enerzijds de omknellende vestingwerken en anderzijds het gebrek aan stimulerende invloed vanuit burgerij en gemeentelijke overheid op industriële initiatieven. Beide factoren golden vooral tot aan de jaren zeventig van de vorige eeuw, maar zouden nog lang doorwerken.

Tot 1870 was Breda omgeven door vestingmuren, waardoor de ruimte vrijwel had ontbroken voor industriële expansie van enige betekenis. Het kleine grondgebied van de stad werd omringd door de gemeenten Princenhage in het westen, Teteringen in het noord-oosten en Ginneken in het zuiden. Vanwege de vestingfunctie van Breda was ook op het grondgebied van deze gemeenten geen gelegenheid voor industriële activiteiten in de onmiddellijke nabijheid van de stad. Na het slechten van de muren in de jaren zeventig bleef het oppervlak van Breda klein – pas in onze eeuw zouden omvangrijke annexaties tot stand komen. Toen dan ook na het opheffen van de vesting zich enige industrie ontwikkelde, vestigde die zich veelal juist buiten de stadsgrenzen. In Breda zelf bleef de ambachtelijke sector het economisch beeld bepalen. Daarnaast was er een aanzienlijk leger van ongeschool-

⁵) Vermeulen, *De arbeidende klasse te Breda in de negentiende eeuw (1820-1900)*, in Van den Eerenbeemt (red.), *Aspecten*, 179-180, 186-187.

den (vaak, maar niet uitsluitend vrouwen en kinderen), waarvan velen dikwijls op bedeling waren aangewezen. Deze situatie maakte Breda, vergeleken met elders in de provincie, onaantrekkelijk als vestigingsplaats voor industriële bedrijven. Geschoolde arbeiders trokken dan ook vaak weg uit de stad; met name Rotterdam en Antwerpen hadden grote zuigkracht. Dit vergrootte echter juist het leger van afhankelijken en werkte daardoor andermaal remmend op de mogelijkheden voor ondernemers om in Breda iets te beginnen boven ambachtelijk niveau.⁶

Naast deze structurele belemmeringen, was ook de mentaliteit van de leidende burgerij en van het op haar steunende stadsbestuur niet gericht op het scheppen van ruimte voor zakelijke initiatieven. In zijn boek over het Brabants industrieel bedrijf schrijft Van den Eerenbeemt: "In deze stad met gevestigde sociaal-economische verhoudingen werd de dienst uitgemaakt door hoge militairen, ambtenaren, grootgrondbezitters, kooplieden en renteniers die een eigen, maatschappelijk ingekaderd milieu geschapen hadden".⁷ Pas nadat de vestingwerken verdwenen waren, groeide langzaam het besef in Breda, dat industriële ontwikkeling in het belang van stad en inwoners kon zijn.⁸ Typerend voor de afzijdige houding van het gemeentebestuur was het feit dat, in tegenstelling tot bijvoorbeeld 's Hertogenbosch, de oprichting van een ambachtsschool in 1886 een zaak van zuiver particulier initiatief was. Eerst toen kon in Breda het tekort aan geschoolde arbeidskrachten worden ingelopen.⁹

Dat laatste was ook wel noodzakelijk, omdat, ondanks de genoemde remmende factoren, er inmiddels te Breda, althans voorname-lijk in haar directe omgeving, industriële bedrijvigheid op gang was gekomen; in het voorgaande werden de verschillende sectoren reeds opgesomd. Voor de stad had dit het belangrijke gevolg dat de bevolking sterk toenam. Bedroeg in 1870 het inwonertal nog iets minder dan 15.000, rond de eeuwwisseling was dit

⁶) Van den Eerenbeemt, *Ontwikkelingslijnen en scharnierpunten*, 115-116.

⁷) *a.w.*, 122.

⁸) *a.w.*, 116.

⁹) *a.w.*, 120; Vermeulen, *t.a.p.*, 197-198.

aantal tot meer dan 26.000 gestegen. Daarnaast had er in de omliggende gemeenten, die rond 1870 in totaal een kleine 11.000 inwoners hadden, enige aanwas plaats gevonden, voornamelijk van beter gesitueerden.¹⁰

Het zal duidelijk zijn dat de sterke groei van het inwonertal, bij een gelijkblijvende oppervlakte, slagvaardigheid van het stadsbestuur vereiste. Juist sociaal-psychologische factoren veranderen echter zelden binnen korte tijd en in Breda zou dan ook nog vrij lang afkeer van overheidsbemoeienis overheersen, niet alleen op economisch terrein, zoals hierboven geschetst, maar ook op sociaal gebied. Dit bleek bijvoorbeeld ten aanzien van de volksgezondheid. Vele minvermogenden woonden rond 1900 in slechte woninkjes, waar goede riolering en drinkwatervoorzieningen ontbraken en die buitendien door gebrek aan ruimte en lucht slecht – of vaak: eigenlijk niet – bewoonbaar waren.¹¹ Deze situatie was beslist een gevolg van de sterke bevolkingsgroei sinds 1870, een ontwikkeling waarop het gemeentebestuur kennelijk vooreerst niet bij machte bleek adequaat te reageren. Pas na 1905 kon men spreken van een effectief optreden voor wat betreft het verbeteren van de huisvestingssituatie van arbeiders. Dit berustte overigens niet alleen op gewijzigde inzichten bij het gemeentebestuur, maar vooral op de in 1902 in werking getreden landelijke woningwet, die woningbouwverenigingen de mogelijkheden bood goedkope arbeiderswoningen te bouwen.¹² Samenvattend zou men kunnen stellen, dat tot in onze eeuw het burgerlijk-ambachtelijke Breda zich over het algemeen kenmerkte door een passieve houding, zowel ten aanzien van de opkomende industrialisatie als ten aanzien van de negatieve gevolgen hiervan.

Deze sfeer kan men grotendeels ook aflezen aan een belangrijke informatiebron uit die tijd, de plaatselijke pers: de *Bredasche Cou-*

¹⁰) Van Hoof, De annexatieplannen van Breda tussen 1870 en 1927, in Van den Eerenbeemt (red.), *Aspecten*, 87.

¹¹) Van Bavel, De Gemeentelijke zorg voor hygiëne, volksgezondheid en volkshuisvesting in de tweede helft van de negentiende eeuw, in Van den Eerenbeemt (red.), *Aspecten*, 36-45; Burghouts, Volksgezondheid en volkshuisvesting in de periode 1901-1940, in Van den Eerenbeemt (red.), *Aspecten*, 46-50.

¹²) Burghouts, *l.c.*, 51-52.

rant en de *Nieuwe Bredasche en Oosterhoutsche Courant* (vanaf 1891 *Nieuwe Bredasche Courant*, vanaf 1899 *Dagblad van Noord-Brabant*); het kleine knip- en advertentieblad *De Bredanaar* kan hier gevoeglijk buiten beschouwing blijven. Behalve voor uitvoerige, letterlijke gemeenteraadsverslagen, werd in de lokale pers betrekkelijk weinig ruimte vrij gemaakt voor plaatselijke sociaal-politieke ontwikkelingen, zeker in de decennia voor de eeuwwisseling. Een hedendaags verschijnsel als de sociale reportage was destijds in de regionale dagbladpers vrijwel onbekend. De voor Bredaas nieuws bestemde kolommen werden voornamelijk gevuld met aankondigingen en verslagen van verenigingsactiviteiten, met misdrijven en ongelukken, alsmede met allerlei min of meer officiële berichten, zoals mutaties aan de Koninklijke Militaire Academie (KMA) en andere (talrijke) legeronderdelen in de garnizoensstad Breda. Het was een uitzondering als, bij wijze van aanklacht, gewag werd gemaakt van benarde leef- en werkomstandigheden van arbeiders,¹³ terwijl evenmin allerlei uitingen van maatschappelijke onrust werden beschreven. Voor zover dit wel gebeurde, geschiedde dat slechts binnen het kader van een verslag van een of andere socialistische vergadering.

Nu kan men zich indenken, dat de gevestigde pers in Breda zich nauwelijks leende voor kritiek op wantoestanden: zij was in feite van en voor de bourgeoisie. Daarnaast is toch ook het besef geboden, dat rond de eeuwwisseling kritiek op armoede als structureel probleem vaak nog iets nieuws was. Armoede werd tot dan veelal als iets vanzelfsprekends gezien, als een verschijnsel dat 'nu eenmaal' in de samenleving thuishoorde. De strijd voor opheffing van de armoede was juist de concrete vorm waarin het socialisme gestalte kreeg en zich presenteerde in die tijd. Dat idee werd door de gezeten burgerij als 'fantastisch' beschouwd en tegelijk als revolutionair, en dus als zeer bedreigend omdat realisering ervan vereiste dat de bestaande orde radicaal omgegooid zou worden. Men kon moeilijk verwachten dat de burgerlijke pers voorop zou lopen bij de propaganda voor dergelijke ideeën.

¹³) Zo'n uitzondering was de reportage over 'het donkerste van Breda' de sloppen achter de Haagdijk, in het *Dagblad van Noord-Brabant*, 9 en 10 augustus 1903.

Deze globale karakterisering van de pers in Breda als burgerlijk betekent overigens niet, dat zij geheel voorbij ging aan de socialistische beweging en haar ideeën. Hierbij moet wel onderscheid worden gemaakt tussen de ontwikkeling die resp. het *Dagblad van Noord-Brabant* (met haar voorgangers) en de *Bredasche Courant* doormaakten. Terwijl er in de jaren tachtig in eerstgenoemd blad bijvoorbeeld nog regelmatig verslagen en beschouwingen over de toenmalige kiesrechtbeweging verschenen, maakte het blad zich in het daarop volgende decennium tot exclusieve spreekbuis van het katholieke volksdeel. Vergaderingen van de lokale socialistische beweging, die ondanks het burgerlijke klimaat in Breda inmiddels opgang maakte, werden meer en meer genegeerd of uitsluitend in negatieve zin besproken. Vanaf het begin van deze eeuw betoonde het *Dagblad van Noord-Brabant* zich rabiaat anti-socialistisch, hetgeen met name tot uitdrukking kwam in felle campagnes tegen de Bredase priester-socialist dr. Jan van den Brink in de periode 1905-1907.

Wellicht als reactie op deze ontwikkeling schonk de *Bredasche Courant*, een liberaal blad met wat protestantse invloeden, in de loop der jaren juist steeds meer aandacht aan de activiteiten van de (kleine) plaatselijke socialistische beweging. Haar vergaderingen werden meestal aangekondigd en dikwijls zeer uitvoerig verslagen. Het blad deed dit weliswaar niet omdat zij socialistische sympathieën ging koesteren, doch veeleer uit het oogpunt van neutrale berichtgeving; voor daadwerkelijke propaganda bleven de socialisten ter stede aangewezen op hun eigen landelijke en regionale pers.

Al met al waren de ontplooiingskansen in Breda bepaald niet gunstig voor de socialistische beweging. Niet alleen had zij, zoals trouwens overal in het zuiden, de tegenwerking van de R.K. Kerk te verduren, maar ook anderszins was de situatie vrij ongunstig, zoals hiervoor bleek. Een industrieproletariaat waaruit zelfbewuste arbeiders naar voren traden, strijdend voor verbetering van hun positie, ontbrak weliswaar niet geheel, maar was door in het begin van deze paragraaf genoemde oorzaken relatief klein van

omvang. Daarenboven betoonden de patroons zich vanzelfsprekend sterk tegenstanders van vakbonden in het algemeen en socialistisch georiënteerde bonden in het bijzonder; vooral in hoofdstuk V zal dit toegelicht worden. Het socialisme als politieke beweging mocht op nauwelijks meer rekenen dan neutrale belangstelling bij de burgers; meestal was scherpe anti-propaganda haar deel.

Niettemin, tegen de verdrukking in en met horten en stoten, wist de socialistische beweging ook in Breda een voet aan de grond te krijgen. In de jaren tachtig was er een kleine kiesrechtbeweging, in de jaren negentig kwam er een soms spraakmakende afdeling van de SDB tot stand en begon ook de vakbeweging actief te worden, rond de eeuwwisseling en daarna manifesteerden zich enkele vrije socialisten, terwijl vanaf dat moment ook de SDAP zich tot een onuitwisbare factor in de stedelijke samenleving ontwikkelde. Het voorlopige hoogtepunt van deze laatste ontwikkeling vormde de verkiezing in 1907 van de priester-socialist Van den Brink tot gemeenteraadslid voor de SDAP. Men zou kunnen stellen dat hiermede het socialisme zich in Breda formeel gevestigd kon weten; het had bewezen dat het niet langer een betekenisloos randverschijnsel was, maar op concrete aanhang onder de bevolking kon rekenen. In die zin was een periode van strijd voor erkenning afgesloten. De opkomst van het socialisme in Breda was voltrokken; haar stond nu een – overigens uiterst moeilijke – tijd te wachten van stabilisering en langzame uitbreiding van de beweging.

In deze studie wordt het geboorteproces van het socialisme in Breda beschreven. Het verloop van dit proces kan goeddeels gereconstrueerd worden aan de hand van feitelijke aspecten die ermee samenhangen:

- de activiteiten die de beweging in de loop der tijd ontplooidde in Breda (vergaderingen, propaganda, oprichten van partij- en vakbondsafdelingen);
- de omvang van haar aanhang ter stede en de personen die hierin op de voorgrond traden;
- de interne moeilijkheden die men ondervond bij de opbouw van

de diverse organisaties;

- de (veelal negatieve) reacties die het socialisme in Breda opriep bij de burgerij en met name de R.K. Kerk, alsmede de vormen van tegenwerking die zij als uitvloeisel daarvan ondervond.

Een schets van de Bredase ontwikkelingen rond 1900 op basis van deze aspecten legt impliciet op lokaal niveau wortels bloot van de vorm waarin nadien de maatschappelijke verhoudingen in Nederland gestalte zouden krijgen: het zuilenstelsel, met een socialistische, een katholieke, een protestants-christelijke en een neutraal/liberale zuil. Recente studies ¹⁴ pogen het ontstaan en de ontwikkeling van deze verzuiling te duiden. In dit onderzoek betreffende Breda staat echter de socialistische beweging centraal en is de interactie tussen deze en met name katholieke organisaties in principe een afgeleide. Bovendien komt hier een vrij beperkte periode aan bod, terwijl vooral de ontwikkelingen in de jaren en zelfs decennia erna de effectieve betekenis van de verzuiling pas in volle omvang duidelijk kunnen maken.

Met deze geschiedenis van ontstaan en eerste ontwikkelingen van socialistische bewegingen in Breda is niet beoogd tot (nieuwe) verklaringen voor de oorsprong van het verzuilingsverschijnsel te komen, alswel een naar concrete feiten getekende illustratie hiervan te bieden. Voorop staat een bijdrage te leveren aan het weg nemen van het waas dat het zuidelijke socialisme veelal nog omhult. Het zuiden was vergeleken met overig Nederland niet zo 'achterlijk' als vaak wel verondersteld wordt. In ieder geval moge uit deze studie blijken dat het socialisme in Breda een serieus te nemen verschijnsel was. Het vormde, anders dan men wellicht intuïtief zou kunnen aannemen, geen te verwaarlozen, ten gevolge van de katholieke overmacht slechts in het geheim opererende beweging, maar manifesteerde zich meestal openlijk. Ondanks veel moeilijkheden en tegenwerking bleek ook Breda, zij het op relatief kleine schaal, toegankelijk voor de socialistische idealen.

¹⁴) Met name zijn te noemen, Van Meeuwen, *Verzuiling en arbeidersbeweging*, in *BNA*, nr. 5, 31-51; Perry, *Roomsche kintine tegen roode koorts*; Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat*.

HOOFDSTUK II

DE 'OUDE' BEWEGING TOT ± 1895

§ 1. *De eerste introductie van sociale ideeën*

Vóór het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw was er in Breda geen georganiseerde socialistische arbeidersbeweging. Arbeiders verbonden zich uitsluitend in gezelligheidsverenigingen of zgn. gilden en stonden nog geheel vreemd tegenover de idee van een belangenstrijd tegen de patroons. Alleen enkele intellectuelen koesterden soms vooruitstrevende opvattingen over reorganisatie van de samenleving; deze ideeën moeten overigens meer als verlicht liberaal dan als socialistisch getypeerd worden. Zoals het over het algemeen gegoede burgers waren die ideeën over een nieuwe, meer humane maatschappelijke ordening in Nederland introduceerden, zo maakte ook Breda kennis met de eerste uitingen van vooruitstrevende gedachten via enkele intellectuelen. Als voorlopers, misschien zelfs als wegbereiders en in ieder geval als eerste lichtpuntjes verdienen zij hier aandacht.

a. Vooruitstrevende intellectuelen

Als uiting van de verontruste mentaliteit die in de tweede helft van de vorige eeuw onder vooraanstaande burgers ontstond, werd in 1870 in Nederland het 'Comité ter bespreking der Sociale Quaestie' opgericht.¹ In het comité werkten een aantal liberale arbeiders samen met vooruitstrevende intellectuelen. Onder het oppertoezicht van dit comité werd het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond (ANWV) opgericht in 1871 en eveneens op initiatief van het comité kwam het in 1874 tot demonstraties ten gunste van de Wet op de kinderarbeid van mr. Sam van Houten.²

¹) De Jong Edz., *Om de plaats van de arbeid*, 24.

²) a.w., 11, 24; Giele, *Socialisme en vakbeweging*, in *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* (1978), 43-44.

Ook in Breda waren er in 1874 enkele leden van genoemd Comité en wel de ingenieur J.M. Telders en de H.B.S.-leraar Armand Sassen.³ Laatstgenoemde betoonde zich niet alleen een tegenstander van kinderarbeid, maar kwam in Breda ook naar voren als pleiter voor openbaar én verplicht onderwijs.⁴ Vanuit deze opvattingen sprak Sassen in 1874 te Rotterdam op een 'demonstratie' voor het kindernetje van Van Houten en hij wees daar op het feit dat meer dan drieduizend kinderen in Nederland op fabrieken werkten, terwijl vele kinderen van onderwijs verstoken waren.⁵ Buitendien is nog bekend, dat Sassen met anderen inzake de invoering van een stelsel van faecaliënafoer een vergadering belegde en (vergeefs) een adres aan de Gemeenteraad zond.⁶

Behalve deze uitingen van sociale bewogenheid, stoelend op verlicht liberalisme, was er in de jaren zeventig van het negentiende eeuwse Breda slechts sprake van een incidentele, passieve kennismaking met vooruitstrevende ideeën. Hiertoe althans zijn te rekenen de in totaal vijf lezingen van E. Douwes Dekker (Multatuli) en de voordracht van twee pioniersters van het feminisme in Nederland, Betsy Perk en Mina Kruseman. In mei 1873 deden beide dames ook Breda aan tijdens haar tournee door het land.⁷ Met haar conférence-achtige lezingen kritiseerden zij de 'heren' op zeer scherpe, vaak choquerende wijze, maar zij hadden er niet minder succes om.⁸ Getuige het uitermate instemmende verslag van de *Bredasche Courant* vielen haar 'belerende' voordrachten over de grote sociale vraag der eeuw, emancipatie, ook in Breda in de smaak.⁹

Met de naam Multatuli verschuift de aandacht voor een ogenblik naar een ander aspect van het vooruitstrevende denken, na-

³) Bymholt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging*, 164-166.

⁴) Brok, *De verhouding openbaar-bijzonder onderwijs in Breda*, 176-177, 247.

⁵) Bymholt, *a.w.*, 164-166.

⁶) *Verslag Gemeente Breda* 1875, 11.

⁷) Posthumus-Van der Goot, *Van moeder op dochter*, 72, de tournee wordt hierin gesitueerd in 1872. Indien het echter correct is dat Perk en Kruseman erna niet meer gezamenlijk optraden, *a.w.*, 74, dan moet de reeks voorstellingen in 1873 hebben plaats gevonden.

⁸) *a.w.*, 70-76.

⁹) *Bredasche Courant*, 22 mei 1873.

melijk het vrije denken: denken dat niet afhankelijk wil zijn van politieke en vooral religieuze leerstellingen. De exponent hiervan was in Nederland sinds 1856 Vrijdenkersvereniging De Dageraad en vooral in deze kring werd Multatuli bewonderd.¹⁰ Anders dan de meeste Dageraad-mensen, kan men de schrijver van de *Max Havelaar* echter geen socialist noemen,¹¹ hoewel men hem in velerlei opzichten zeker als een baanbreker voor de socialistische beweging in Nederland kan beschouwen.¹² In dit licht is het van betekenis hier te refereren aan de voordrachten die Multatuli te Breda heeft gehouden in 1869 en jaarlijks van 1878 tot en met 1881.

Over de eerste lezing is niet meer bekend dan dat het selecte gezelschap toehoorders voor een gepeperde toegangsprijs (heer f 0,99 en dame f 0,50) een verhandeling over "vrije studie" kon aanhoren.¹³ De latere lezingen ondervonden niet veel instemming, als althans de mening van de verslaggever representatief was voor die der overige toehoorders. Waarschijnlijk kwam het Bredase bourgeoisiepubliek alleen om "den koenen, dichterlijken spreker zijn schat van gedachten in schoonen, beeldrijken vorm te hooren uiten", maar was zij niet gediend van kritiek op professoren en filosofen.¹⁴ Weerzin wekte Multatuli zelfs vanwege "de onbarmhartigste en banaalste aanvallen op 't geen aan een deel des publieks dierbaar is", waarmee op de christelijke religie werd gedoeld.¹⁵

Men mag zich er eigenlijk wel over verwonderen, dat in een dergelijk klimaat toch nog enkele Bredanaars lid waren van De Dageraad, waarin immers het atheïsme centraal stond. Ene mr. J. van Heusden uit Breda, rechter bij de arrondissementsrecht-

¹⁰⁾ Romein, *Erflaters*, 708.

¹¹⁾ Rüter, *a.w.*, 46; vgl. Romein, *a.w.*

¹²⁾ Vgl. Romein, *a.w.*, 723.

¹³⁾ *Bredasche Courant*, 18 april 1869.

¹⁴⁾ Leopold Hz. in *Bredasche Courant*, 4 april 1878. Leopold was burgerleraar in de Nederlandse taal aan de KMA.

¹⁵⁾ Leopold Hz. in *Bredasche Courant*, 23 maart 1879. Aankondiging c.q. verslag van de laatste twee lezingen onder meer *t.a.p.*, 29 februari 1880 en 23 januari 1881. Zie voor de lezingen-tournees van Multatuli door Nederland, Spigt, *Keurig in de kontramine*, 171-183.

bank,¹⁶ staat zelfs genoemd onder de bestuurs- en redactieleden van *De Dageraad* in 1879.¹⁷ Voorts staan op de ledenlijst d.d. 1 juli 1887 vijf inwoners van Breda vermeld en op die van 1 januari 1890 drie; een echte afdeling was er in die jaren niet.¹⁸ Opmerkelijk is dat de helft der genoemde leden militair was en (dus) van elders afkomstig.

Hier treedt ook B.P. Korteweg voor het voetlicht.¹⁹ Na een aantal jaren bij de marine te hebben gediend, was deze werkzaam als burgerleraar in de wiskunde aan de Koninklijke Militaire Academie (KMA) te Breda. Korteweg was daar werkzaam sinds september 1873 tot hij in 1876 ontslagen werd vanwege zijn "bijzondere opvattingen (. .) omtrent sociale toestanden en zijne zeer ontwikkelde denkbeelden ten deze in zeer geavanceerde richting".²⁰ Uit een brochure van zijn hand over deze ontslagkwestie blijkt, dat Korteweg sympathiseerde met de nieuwe wereldbeschouwing die volgens hem kwam aanzetten op de "dreigende onweërswolken van het socialisme" en dat hij de militaristische geest die de oude opvattingen schraagde, in feite wilde ondermijnen.²¹ Zelf had hij "uit volle overtuiging" zijn officiersfunctie opgegeven. In zijn betrekking aan de KMA hoopt hij nu "door een goed onderwijs in de Wiskunde (en daardoor alléén) nog (. .) veel nadeel toe te brengen aan het militarisme en (. .) nuttig werkzaam te zijn voor de beschaving".²²

Typerend is hier zijn vertrouwen in de menselijke rede, wanneer hij stelt: "Een goed onderwijs in de wiskunde maakt den militair onmogelijk". Volgens Korteweg bestond de vormende waarde van de wiskunde uit "aankweeking van waarheidsliefde, zucht tot en methode van onderzoek", waarden die volgens hem

¹⁶) *Adresboek*, gemeente Breda, 1878.

¹⁷) Bymholt, *a.w.*, 254.

¹⁸) IISG, Archief De Dageraad.

¹⁹) Bastiaan Pieter Korteweg, geboren 21 september 1849 te 's-Hertogenbosch, overleden 13 oktober 1879 te Groningen. Deze gegevens zijn ontleend aan een korte persoonschets door Meertens, in *Mededelingenblad Soc. Hist. Studiekring*, afl. XX, 10-12.

²⁰) Korteweg, *Mijne Niet-Herbenoeming*, 12-13.

²¹) *a.w.*, 16, vgl. 17.

²²) *a.w.*, 19, 9.

strijdig waren met de op gezag berustende militaire geest. Zelf had hij door zijn "wijze van onderwijs altijd getracht een democratischen geest aan te kweeken bij de Kadets".²³

Na zijn ontslag vertrok Korteweg uit Breda; op een uitnodiging van Multatuli om voor hem te komen werken, ging hij niet in.²⁴ In 1878 nam Korteweg de redactie op zich van *De Tolk van den Vooruitgang*, een tijdschrift dat in dezelfde geest werkte als *De Dageraad* en waarin het atheïsme vooral in samenhang met het streven naar sociale hervorming werd belicht.²⁵ De uitgave werd gestaakt nadat Korteweg zich, levensmoe, samen met zijn vrouw het leven had benomen in 1879; zijn dood maakte in socialistische kringen in den lande diepe indruk.²⁶

Korteweg heeft geen sporen nagelaten in de ontwikkeling van het socialisme in Breda zelf. Toch moet deze KMA-docent genoemd worden als een der weinigen die behoorden tot de vooruitstrevenden in de stad en als iemand die, soms naar het woord, maar in ieder geval naar de geest, als socialist bestempeld kan worden. In de volgende sub-paragraaf treedt een voor Breda historisch gezien nog belangrijkere 'KMA-socialist' voor het voetlicht.

b. Kiesrechtbeweging 1886-1888

In het eerste hoofdstuk is kort ingegaan op de kiesrechtbeweging in de jaren tachtig van de vorige eeuw, een beweging die haar hoogtepunt beleefde in 1885 met de grote, ultimatieve kiesrechtbetoging in Den Haag. Hoewel van deze laatste gebeurtenis verslag werd gedaan in de plaatselijke pers,²⁷ mag men wel aannemen dat er toen in Breda geen actieve beweging was die propaganda voor het algemeen kiesrecht maakte, of durfde te maken. Opmerkelijk is nu dat er wel een afdeling van de NBvAKS in Breda ontstond juist in de periode daarna, toen de bond landelijk gezien

²³) a.w., 15, 17-18.

²⁴) Meertens, t.a.p., 11.

²⁵) Bymholt, a.w., 255; Noordenbos, *Het atheïsme in Nederland*, 67.

²⁶) Meertens, t.a.p., 12; Bymholt, a.w., 10, 255.

²⁷) *Nieuwe Bredasche en Oosterhoutsche Courant*, 20 en 24 september 1885.

wegkwijnde en ook de stuwende kracht van de SDB erachter taande.²⁸ Eind 1886 werd namelijk onder de bezielende leiding van de KMA-leraar Karel van den Bussche een afdeling van de NBvAKS opgericht; zij zou overigens slechts vrij kort van zich doen spreken. Zoals ook geldt voor de latere afdeling van de Bond in het begin van de jaren negentig, lijkt het gerechtvaardigd haar op te vatten als een dekmantel voor socialistische propaganda. Deze veronderstelling stoelt op de aard van de sprekers die voor de in totaal drie openbare vergaderingen werden uitgenodigd, op de onderwerpen die zij behandelden, alsmede op de ideeën en strevingen van Van den Bussche. Omdat laatstgenoemde niet alleen de initiatiefnemer tot de oprichting van de afdeling der NBvAKS was, maar vooral omdat het voortbestaan en de activiteiten van deze waarschijnlijk geheel aan hem te danken waren, zal eerst enige aandacht worden geschonken aan de persoon van Van den Bussche.

"Onder de personen die (. .) niet ongenoemd mogen blijven, niet omdat zij de arbeidersbeweging zoo'n grooten stap vooruit hebben gebracht, maar die als mannen van karakter met een van verontwaardiging kloppend hart tegen de bourgeoisie en vóór het verdrukte volk in 't strijdperk traden, behoort voorzeker genoemd te worden de oud-officier van administratie bij de Kon.Ned.Marine, K.J. van den Bussche."

Zo begint de karakterschets van de hand van een onbekende auteur, door B. Bymholt overgenomen in zijn klassieke werk *Geschiedenis der Arbeidersbeweging in Nederland*.²⁹ De schets rept alleen van Van den Bussche's activiteiten in Breda vanaf eind 1886, toen hij een afdeling van de NBvAKS leidde. Over de voorgaande periode is alleen van Van den Bussche bekend dat hij, geboren op 29 juni 1852 te Cortgene (Zeeland), sinds september 1881 burgerleraar was aan de KMA in de Engelse taal- en letter-

²⁸) Vgl. Rüter, *a.w.*, 31; Franssen, *De Bossche arbeider*, 510-511; Van Horssen en Rietveld, *De SDB*, II, in *TSG*, III, nr. 7, 41.

²⁹) Bymholt, *a.w.*, 505-507. Wellicht was de auteur D.H. Meijer, J. Cock of G.L. Janssen, zie voor hen par. 3-d.

kunde en de aardrijkskunde.³⁰ Van zijn sociale bewogenheid blijkt eerst vijf jaren na zijn aanstelling, zodat hij, door zijn vroege dood in 1888, in feite niet meer dan een goed jaar openlijk heeft kunnen "ijveren voor de belangen der arbeidende klasse".³¹

Het lijkt niet waarschijnlijk dat Van den Bussche – al was het maar heimelijk – de radicale ideeën van de SDB aanhing, maar hij wenste zeker méér ingrijpende maatschappelijke hervormingen dan louter kiesrechtuitbreiding. Illustratief hiervoor was zijn voorstel de NBvAKS om te vormen tot een Bond van Demokraten; met dit voorstel stond hij echter letterlijk alleen op het congres van de NBvAKS in januari 1888. Geen van de 42 afdelingen (met in totaal 3367 leden) steunde het plan van de afdeling Breda, i.c. Van den Bussche, om een ruimer terrein te bestrijken dan alleen de zaak van het kiesrecht.³²

Op andere schaal had Van den Bussche ook al eens een verwante poging gedaan om een organisatie in meer radicale richting te doen opschuiven. In het Departement Breda van de 'Maatschappij tot Nut van 't Algemeen' bepleitte hij, weer als enige, om aan het hoofdbestuur voor te stellen het bestaande *Sociaal Weekblad* voor rekening van de 'Maatschappij' uit te geven. Het departementsbestuur meende echter dat het blad een politieke richting had en dat dit aan 't 'Nut' vreemd moest blijven.³³

Nog eerder, zelfs voor de oprichting van de Bredase afdeling van de NBvAKS, deed Van den Bussche in de Gemeenteraad van zich spreken met een adres (verzoekschrift), waarin hij diverse maatregelen van overheidswege bepleitte ten gunste van "die volksbelangen, welke door particulieren niet, of onvoldoende, worden bevorderd".³⁴ De *Nieuwe Bredasche en Oosterhoutsche Courant* plaatste er de veelzeggende kop boven: 'Een veeleischend

³⁰) Van Steijn, *Gedenkboek KMA 1828-1928*, 77; GAB, Bevolkingsregisters 1880-1889.

³¹) Bymholt, *a.w.*, 506.

³²) *a.w.*, 499-500, 506; *Nieuwe Bredasche en Oosterhoutsche Courant*, 16 december 1887 en 18 januari 1888. Volgens Bymholt werd het voorstel "met groote meerderheid" verworpen, volgens de NBOC stemde alleen de indiener ervoor.

³³) *Bredasche Courant*, 12 mei 1887.

³⁴) GAB, Ingekomen stukken (inv.nr. A 188), adres K.J. van den Bussche d.d. 3 oktober 1886.

adres'.³⁵ De zes voorgestelde maatregelen waren alle gericht op verbetering van de lichamelijke en geestelijke toestand van onvermogenen: een kosteloze zweminrichting, gymnastiekonderwijs aan alle gemeentescholen, het planten van vruchtbomen en plaatsen van rustbanken, beurzen voor de opleiding van kinderen van onvermogenen, het eventueel aankopen van heidegronden ter ontginning.

De meest vergaande maatregel die Van den Bussche in zijn adres voorstelde, luidde:

"Het onderzoeken welke stegen, straten en huizen nadeelig zijn voor de gezondheid der bewoners; – de afgekeurde te vervangen door breede straten met gemeente-woningen, die verhuurd worden voor de huursom der afgekeurde. –"³⁶

Dit voorstel is hier afzonderlijk vermeld, niet alleen omdat het in de ogen van de toenmalige bestuurders ongetwijfeld onvoorstelbaar, misschien zelfs dwaas, zal zijn geweest, maar ook omdat in de toelichting iets duidelijk wordt van de ideeën waarop Van den Bussche zich baseerde. Die ideeën kan men, zeker voor die tijd, als radicaal kwalificeren. Hij meende namelijk dat een ongezonde toestand onder de onvermogenen bestreden moest worden "zoolang de algemeene kwaal van 't maatschappelijk lichaam (gebrekige geldsomloop) niet is genezen".³⁷ Weliswaar niet letterlijk in woorden, maar toch zeker in de geest spreekt hieruit een aan het socialisme verwant streven, dat wil zeggen, een streven naar maatschappelijke hervorming opdat allen rechtmatig hun deel hebben. Elders in het adres prijst Van den Bussche nog eens expliciet de "geleidelijke demping van de maatschappelijke standenkloof" aan. Ook met de middelen om het een en ander te financieren betoont hij zich zeker radicaal, waar hij onder meer het invoeren van een progressieve inkomstenbelasting voorstelt:

³⁵) *Nieuwe Bredasche en Oosterhoutsche Courant*, 7 oktober 1886, de naam van de indiener van het adres werd er niet bij vermeld.

³⁶) GAB, Ingekomen stukken, adres K.J. van den Bussche, t.a.p.

³⁷) t.a.p.

"Dit schijnt een eisch der noodzakelijkheid: geen maatschappelijke hervorming is mogelijk zonder grootere geldelijke belasting van hen, die de grootste geldelijke voordeelen trekken uit de maatschappelijke toestanden".³⁸

Bij de behandeling van Van den Bussche's verzoekschrift in de Gemeenteraad, verwees de burgemeester naar mislukte proeven met vruchtbomen en rustbanken, terwijl hij de andere ideeën uit het adres negeerde of als onmogelijk afdeed. Aan nauwe straten valt weinig te veranderen, men kan de huizen toch niet achteruit schuiven, verzuchtte de burgemeester.³⁹ De Raad nam het adres slechts voor kennisgeving aan.⁴⁰

De leiding van de KMA was op z'n minst ongelukkig met de maatschappelijke activiteiten van een van haar leraren. In november 1886, enkele dagen na de eerste vergadering van de NBvAKS in Breda onder zijn voorzitterschap, werd Van den Bussche gewaarschuwd door zijn superieuren "om uiterst voorzichtig te zijn met het oog op betrekking en zich niet op voorgrond te stellen".⁴¹ Dat was trouwens al de tweede waarschuwing; wanneer en waarom hij de eerste ontving is niet bekend. Toch lijkt het er niet op dat hij daarna werkelijk onder druk is gezet door de KMA-leiding, hoewel hij juist naderhand nog "menig hartig woordje" sprak als voorzitter op openbare vergaderingen van zijn Bond.⁴²

Was het wellicht de ondermijnende ziekte die tot zijn vroege dood in april 1888 leidde,⁴³ dat men er vanaf zag hem nog eens te berispen? Of was het zijn innemendheid en zijn grote populariteit onder de cadetten? In artikelen in de *Cadettenalmanakken* van 1889 en 1890 werd Van den Bussche zonder enige terughoudendheid gewaardeerd en geroemd. De cadetten zeiden in hem het ideaal te hebben gezien van de deugden die bij henzelf, als toekomstige officieren, zo hoog in aanzien stonden: rechtvaardig-

³⁸) t.a.p.

³⁹) *Nieuwe Bredasche en Oosterhoutsche Courant*, 21 oktober 1886.

⁴⁰) GAB, Gemeenteraadsnotulen 16 oktober 1886, 6.

⁴¹) Bymholt, *a.w.*, 506.

⁴²) *a.w.*

⁴³) GAB, Bevolkingsregister, hij overleed op 19 april 1888. Bymholt, *a.w.*, 507, en de *Cadetten-almanak* 1889 geven ten onrechte 20 april als datum van overlijden.

heid, kalmte en moed. Van den Bussche moet een imponerende persoonlijkheid zijn geweest met zijn vlugge stap en opgeruimd gelaat, met z'n kalme blik en flauwe glimlach, zijn energieke woorden en uitdrukkingen. Zijn lessen waren kennelijk onvergetelijk. "Den krachtigen man" werd als weinigen op de KMA vereerd. Toen zijn dood bekend werd, was het "somber en stil in de zwarte zalen van het grijze gebouw": de schok was verpletterend.⁴⁴ In de hier aangehaalde herdenkingsartikelen werd overigens met geen woord gerept van Van den Bussche's sociaal-maatschappelijke ideeën. Hij werd kennelijk als persoon te hoog geacht, dan dat men hem er in het militaire bolwerk op aankeek. In de Bredase kiesrechtbeweging zelf herinnerde men zich Van den Bussche jaren later nog als "den ijverigen voorzitter".⁴⁵

c. De afdeling van de NBvAKS

De eerste afdeling Breda van de NBvAKS werd door tien leden opgericht op 11 december 1886⁴⁶ en zij ging teniet met het overlijden van haar voorzitter in april 1888,⁴⁷ zodat zij een kleine anderhalf jaar formeel bestaan heeft. Het was echter niet meer dan een goed half jaar dat de Bond in Breda de aandacht op zich vestigde.

In de eerste maanden werden drie openbare vergaderingen georganiseerd. De eerste hiervan vond plaats nog voor er een afdeling was, namelijk op 6 november 1886. Een lid van het hoofdbestuur van de NBvAKS, de Amsterdammer W.P. Koopman, hield toen een lezing over 'Algemeen stemrecht en volkswelvaart', waarbij onder andere het belastingstelsel aan de orde kwam. Maar de spreker maakte blijkbaar een zielige, zelfs bespottelijke

⁴⁴) *Cadetten-almanak* 1889, 9-11; vgl. idem 1890, 3-4. In de almanak van 1890 is een fotografisch portret opgenomen. In Bymholt, *a.w.*, 507, wordt uit deze almanakken geciteerd.

⁴⁵) *De Volkstribuun*, 28 mei 1892.

⁴⁶) *Nieuwe Bredasche en Oosterhoutsche Courant*, 16 december 1886.

⁴⁷) Bymholt, *a.w.*, 507.

indruk op zijn gehoor; dit vond het echter evenmin correct dat Van den Bussche, de voorzitter van de bijeenkomst, de toespraak overnam. Onder enig rumoer werd de vergadering besloten. Niettemin meldden van het tachtigtal toehoorders enkelen zich aan als lid van de NBvAKS.⁴⁸ Onder het publiek bevond zich een sterke vertegenwoordiging van de politiemacht,⁴⁹ die ongetwijfeld op de been was gebracht naar aanleiding van een kort rapport van de Amsterdamse hoofdcommissaris, op verzoek van diens collega uit Breda geschreven. In het rapport wordt Koopman niet alleen geschetst als een voorstander van algemeen stemrecht, maar ook als een aanhanger van de ideeën van de SDB.⁵⁰

Nadat er ondertussen een afdeling van de NBvAKS was opgericht, zoals hiervoor vermeld, vond er in januari 1887 voor de tweede keer een openbare vergadering plaats, waarbij dr. J.M. Smit, een wegens kiesrechtpropaganda ontslagen leraar uit Apeldoorn, een lezing hield over de vraag 'Waarom algemeen kiesrecht?' Ook nu weer werd de bijeenkomst (entree: 10 cent, discussie vrij) door middel van advertenties en redactionele aankondigingen in de plaatselijke pers onder de aandacht van de Bredanaars gebracht.⁵¹ Dankzij Smit maakte de Bond ditmaal een gunstige indruk op het publiek, al lijkt het niet waarschijnlijk dat zijn bewering dat de NBvAKS niets te maken zou hebben met een sociale of democratische richting, zonder bedenking voor waar zal zijn aangenomen.⁵² Opmerkelijk is dat onder de ruim honderd belangstellenden zich een veertigtal cadetten van de KMA bevond.⁵³ Dit lijkt een bevestiging van de populariteit van Van den Bussche bij zijn leerlingen. Ook de politie was weer aanwezig, hetgeen bij de *Bredasche Courant* de vraag deed rijzen of alle aanwezigen ook werkelijk belangstellenden voor het kiesrecht wa-

⁴⁸) *Nieuwe Bredasche en Oosterhoutsche Courant*, 11 november 1886.

⁴⁹) *t.a.p.*

⁵⁰) GAB, Politiearchief, afd. II-41, brief politie Breda d.d. 4 november 1886 (inv.nr. 10); *t.a.p.*, brief politie Amsterdam, d.d. 5 november 1886 (inv.nr. 362).

⁵¹) *Bredasche Courant*, 20 januari 1887; *Nieuwe Bredasche en Oosterhoutsche Courant*, 20 januari 1887.

⁵²) *t.a.p.*, 27 januari 1887.

⁵³) *Nieuwe Bredasche en Oosterhoutsche Courant*, 27 januari 1887.

ren geweest. Het blad vervolgde snedig: ". . . is dit echter zoo, dan bestaat er bij de Bredasche politie al eene zeer groote mate van sympathie".⁵⁴ In ieder geval voelde de politie ook nu zich niet gedrongen om op enigerlei wijze in te grijpen. Volgens het zeer uitvoerige verslag in de *Nieuwe Bredasche en Oosterhoutsche Courant*⁵⁵ sloten zich acht personen aan als nieuw lid bij de afdeling van de Bond.

Pas in mei 1887 organiseerde de Bond weer een openbare vergadering, de derde dus. De onderwijzer en vrijdenker A.H. Gerhard uit Amsterdam sprak toen in zaal Hof van Holland (Reigerstraat) over o.a. weerplicht en vrouwen- en kinderarbeid. Dit keer waren er slechts vijftig belangstellenden en de *Bredasche Courant* stelde, kennelijk met voldoening, vast dat het nog niet erg wilde vlotten met de kiesrechtbeweging ter stede.⁵⁶ Wat het blad nog niet kon vermoeden, was dat deze derde openbare vergadering meteen de laatste was in het bestaan van de NBvAKS in Breda. Het feit dat de afdeling slechts kortstondig de aandacht wist te trekken, moet echter zeker ook in verband worden gebracht met nationale gebeurtenissen.

Men kan namelijk wel aannemen, dat er van de 'oranjefurie' tegen socialisten, die met name in februari en maart 1887 daarvoor had gewoed, enige preventieve werking uitging op plannen om vergaderingen met socialisten of verwante geesten te organiseren. Ter verduidelijking: de oranjefurie was een opgehitst volksgericht tegen socialisten, met name in Amsterdam, op en na 19 februari van dat jaar, de zeventigste verjaardag van koning Willem III. Het was veelal een reactie op de bespottung van de koning in de brochure *Het leven van Koning Gorilla*, die in grote oplagen door het land was verspreid door personen uit kringen van het SDB-blad *Recht voor Allen*.⁵⁷ Ook in Breda schijnt er op

⁵⁴) *Bredasche Courant*, 27 januari 1887.

⁵⁵) Op een 5-koloms pagina beslaat het verslag 2 kolommen.

⁵⁶) *Bredasche Courant*, 12 mei 1887; *Nieuwe Bredasche en Oosterhoutsche Courant*, 11 mei 1887; t.a.p., 19 en 18 mei 1887.

⁵⁷) Vgl. Schouten, *De Socialen zijn in aantocht*, 184 e.v.; Bymholt, a.w., 438; Vliegen, *De Dageraad*, I, 265 e.v.; Visscher, *Geschiedenis van de Nederlandse arbeidersbeweging*, 70-71.

's konings verjaardag een 'logenachtig bulletin' verspreid te zijn,⁵⁸ maar waarschijnlijk zonder enige directe reactie. Als men hierbij ook nog weet dat in diezelfde tijd de bewonderde socialistische leidsman én redacteur van Recht voor Allen, Domela Nieuwenhuis, in de gevangenis zat, dan is begrijpelijk dat men in zo'n gespannen klimaat in Breda huiverig zal zijn geweest zich met sociaal-democratische of ermee in verbinding bestaande ideeën in de belangstelling te plaatsen. In dit licht mag het zelfs opmerkelijk heten, dat de vergadering in mei van het woelige jaar 1887 zonder wanklank kon verlopen.

Hierna was het evenwel gedurende een aantal jaren gedaan met de NBvAKS in Breda. Slechts is nog vermeldenswaard, dat de afdeling een request zond aan de Minister van Justitie om kwijtschelding van de straf van Domela Nieuwenhuis.⁵⁹ Reeds genoemd werd de mislukte poging van de Bredase afdeling van de NBvAKS om deze om te vormen tot een Bond van Demokraten. Met de dood van Van den Bussche viel definitief het doek voor de afdeling. "De ziel was er uit, het lichaam stierf weg!"⁶⁰

Van de leden der afdeling – het waren er vermoedelijk niet meer dan tien à twintig – is slechts nog de secretaris bekend: J.F. de Booy.⁶¹ Deze koopman, voormalig fabrikant, later gemeenteraadslid, was waarschijnlijk uitsluitend lid van de NBvAKS vanwege de kiesrechtkwestie zelve. Toen Van den Bussche zich eens 'niet onpartijdig' in geloofszaken betoonde, bedankte De Booy dan ook onmiddellijk als lid en secretaris van de afdeling.⁶² Van de overige leden kan men slechts vermoeden, dat zij vooruitstrevende liberalen waren, die 'de sociale quaestie' wilden doen oplossen. Misschien was er ook een enkele ambachtsman bij betrokken, maar men mag wel voor zeker aannemen dat fabrieksarbeiders

⁵⁸) *Nieuwe Bredasche en Oosterhoutsche Courant*, 6 maart 1887. Volgens het bericht zou men de daders op het spoor zijn, maar het politiearchief biedt dienaangaande geen informatie.

⁵⁹) *Nieuwe Bredasche en Oosterhoutsche Courant*, 31 juli 1887; er werd aldus besloten in een vergadering van de afdeling van de NBvAKS d.d. 28 juli 1887.

⁶⁰) Bymholt, *a.w.*, 507.

⁶¹) *Nieuwe Bredasche en Oosterhoutsche Courant*, 27 januari 1887.

⁶²) *t.a.p.*, 17 augustus 1887.

geheel ontbraken. In die zin is dan ook vast te stellen dat, ondanks de radicale ideeën van een Van den Bussche, er tot aan de jaren negentig in Breda nog geen enkele sprake was van een arbeidersbeweging. 'De leerschool der ontgoocheling', zoals Rüter de ontwikkeling van de arbeidersbeweging in de periode 1870 tot ± 1890 typeert,⁶³ moest in Breda nog worden doorgemaakt.

§ 2. *Socialistische pers in de jaren negentig over Breda*

In het voorgaande bleek dat het socialisme, of eigenlijk alle vooruitstrevende denken, in Breda tot aan de jaren negentig hooguit een incident was, een zaak van enkele verlichte intellectuelen. Pas in het laatste decennium van de negentiende eeuw kan men spreken van bewegingen die meer poogden te doen dan louter een ideaal aan den volke verkondigen. Men ziet in Breda dan niet alleen de eerste aanzetten om tot vakbewegingen en politieke organisaties te komen, maar juist ook dat deze tegenover lijdzaamheid en afhankelijkheid de confrontatie met overheid, patroons en kerk predikten. Het is eveneens in deze periode dat socialistische bladen een rol beginnen te spelen. Vooral dankzij het toen nieuwe verschijnsel van de colportage wisten met name *De Volkstribuun* en *Recht voor Allen* veel aandacht op zich te vestigen in Breda.

a. *De Volkstribuun*

Een deel van de emotionele weerstanden tegen de propaganda via socialistische periodieken berustte zonder twijfel op het feit dat ze een importartikel waren – en dan nog meestal uit het zich superieur voelende Holland. Voor *De Volkstribuun* gold deze handicap veel minder. Dit weekblad was namelijk afkomstig uit Maastricht, vanwaar het over Noord-Brabant en Limburg ver-

⁶³) Rüter, *a.w.*, titel van het eerste hoofdstuk, m.n. 53.

spreid werd. Redacteur was de Limburger W.H. Vliegen, die naderhand een der leidende figuren in de SDAP zou worden. De Volkstribuun was een van de regionale bladen die, naast *Recht voor Allen*, officieel orgaan van de SDB waren en waarvan de redacteur telkenjare door het SDB-congres werd benoemd.⁶⁴ Nadat in 1894 mede op initiatief van Vliegen de SDAP was opgericht, noemde het blad zich niet langer Socialistisch, maar Sociaal-Democratisch. In 1897 werd *De Volkstribuun* opgeheven, omdat Vliegen te Rotterdam werd opgenomen in de redactie van het toenmalige partijorgaan *De Sociaaldemokraat*.

Inhoudelijk probeerde *De Volkstribuun* zich aan te passen aan de rooms-katholieke streek waarin zij verscheen: "een zeer moeilijk geweest".⁶⁵ Vliegen besprak en bestreed bijvoorbeeld uitvoerig de pauselijke encycliciek *Rerum Novarum* en hij schreef veel moralistische stukken, bedoeld om de arbeiders erop te wijzen hoezeer het kapitalisme hen tekort deed.⁶⁶ De Volkstribuun was dan ook vooral een colportage-orgaan,⁶⁷ bedoeld dus als een middel om propaganda te maken voor het socialisme.

Voor wat betreft Breda is *De Volkstribuun* interessant, omdat er vanaf 1892 van de hand van een correspondent regelmatig stukjes verschenen over plaatselijke toestanden en gebeurtenissen. Ook de activiteiten van de Bredase socialistische bewegingen zijn er grotendeels uit te reconstrueren. Wie als correspondent achter het meestal gebruikte pseudoniem 'D' schuilging, is onzeker. Waarschijnlijk was het de KMA-leraar D.H. Meijer, maar misschien bediende ook de journalist G.L. Janssen zich van het pseudoniem, hoewel deze zelf beweerde in die tijd onder de naam Zondig Paterken te hebben gepubliceerd.⁶⁸ Het spreekt dat juist de artikelen over Breda het blad aantrekkelijk maakten voor colportage in de stad. Nadat in het voorjaar van 1892 de eerste

⁶⁴) De Vrankrijker, *Het wervende woord*, 69-70.

⁶⁵) a.w., 90.

⁶⁶) a.w., 69-70, vgl. 82-83.

⁶⁷) a.w., 91.

⁶⁸) Na *De Volkstribuun* van 11 november 1893 werd niet meer met 'D' getekend onder de Bredase correspondenties, terwijl Meijer volgens het bevolkingsregister op 12 december 1893 uit Breda vertrokken was. Zie omtrent Meijer en Janssen par. 3-d.

aflevering van 'Uit Breda' in De Volkstribuun verschenen was, meldde de correspondent:

"Dat was me een drukte hier en daar, toen verleden week *de Volkstribuun* ontvangen en gelezen was! Wie zelf geen exemplaar had gekregen, werd door den een of ander in de gelegenheid gesteld er kennis mee te maken".⁶⁹

Men kan wel vermoeden dat de aantrekkingskracht meer op sensatiezucht, dan op echte belangstelling voor socialistische ideeën berustte.⁷⁰ De verwachtingen die de schrijver had van de invloed van de verspreiding van De Volkstribuun in Breda, kan men dan ook moeilijk anders dan als naïef optimistisch duiden. Correspondent 'D' meende namelijk dat heel Breda binnen korte tijd van het blad en haar doelstellingen kennis zou hebben en dat dan, als vanzelf, de onderdrukten de ogen open zouden gaan. Zelfs ondanks de slaapwekkende invloed van de conservatieve en liberale theorieën en van de berusting predikende kerkleer zou het socialisme in Breda meer en meer doorklinken, zo meende 'D'.

"Waar dit eenmaal is doorgedrongen, daar vervult het den armen lijder met nieuwen moed om te leven; zijn vroeger dof oog schittert weer; hij gevoelt het, hoe onrechtvaardig het is, dat enkelen in weelde en overdaad kunnen leven, omdat men anderen te weinig geeft; de hoop wordt bij hem levendig, dat zijn kinderen denzelfden lijdensweg niet meer zullen behoeven te bewandelen; hij wekt zijn lotgenooten op om zich krachtig te vereenigen en eindelijk laat hij fier, met opgeheven hoofde, de kreet hooren: 'Ook ik wil met vrouw en kinderen als mensch leven; ook ik wil mijn aandeel in wat het leven voor goeds en schoons te genieten geeft; ook ik wil voldoende voeding voor lichaam en geest in ruil voor mijn arbeid!'. . . Wij leven dus in de stellige verwachting, dat onze arbeid niet vergeefs zal zijn, dat ook Breda eerlang deel zal gaan nemen aan den heiligen strijd onzer dagen".⁷¹

⁶⁹) *De Volkstribuun*, 26 maart 1892.

⁷⁰) Franssen, *De Bossche arbeider*, 515, vgl. 572.

⁷¹) *De Volkstribuun*, 26 maart 1892.

Een maand later lijkt het enthousiasme al danig bekoeld wanneer men, wederom van de hand van 'D', leest:

"Arbeiders, kleine burgers van Breda! Waarom zijn er zoo weinigen onder u, die den strijd mede hebt aangeboden, den heiligen strijd voor vrijheid en recht? Zegt, is het soms, omdat gij het zoo bijzonder goed hebt? Is de toestand hier zooveel beter dan in andere plaatsen? Of laat ge u nog steeds bang maken voor den naam socialisten?" ⁷²

Ongeveer anderhalf jaar lang schreef 'D' met regelmaat een kolom in *De Volkstribuun* vol.⁷³ Het waren meestal algemene beschouwingen over de glorieuze toekomst van het socialisme (soms in de vorm van een polemiekje met de plaatselijke pers) of beschrijvingen van misstanden in Breda, zoals het ontbreken van waterleiding en de dreiging van een cholera-epidemie. In mindere mate bieden de stukjes informatie over de ontwikkeling van socialistische of verwante bewegingen in Breda. Uit dit laatste spreekt weer het typische propagandakarakter van *De Volkstribuun*: mensen moeten allereerst overtuigd worden van de heilzaamheid van het socialisme en de verderfelijke gevolgen van het kapitalisme.

Na het vertrek van 'D' verschenen in *De Volkstribuun* nog slechts incidenteel bijdragen uit Breda. Pas later, van april 1896 tot de opheffing van het blad (september 1897), werden weer met regelmaat, vrijwel wekelijks, correspondenties uit Breda opgenomen. Toch werd ook in de 'slappe' periode in de stad gecolporteerd. Opvallend is dat de colporteurs altijd van elders afkomstig waren en ook slechts korte tijd in Breda bleven wonen. Colporteurs werden zeker niet juichend de stad binnengehaald! Zo zou de bekende SDAP'er H. Spiekman bij het colporteren met *De*

⁷²) t.a.p., 30 april 1892.

⁷³) In het eerste half jaar vanaf maart 1892 verschijnen de artikelen van 'D' vrijwel om de week. Vermoedelijk was de frequentie daarna, tot in het najaar 1893, niet veel kleiner. Zekerheid hieromtrent ontbreekt, omdat de jaargang 1892/93 van *De Volkstribuun* op het IISG grotendeels ontbreekt.

Volkstribuun in 1894 te Breda mishandeld zijn.⁷⁴ Een andere colporteur en agent van De Volkstribuun, Eduard Schagen, die in de tweede helft van dat jaar in Breda woonde, werd in de geruchtmakende septembermaand (zie subparagraaf b) door de politie in de gaten gehouden en ondervraagd toen hij biljetten uitdeelde "aan vooral militairen en jeugdige personen uit den werkenden stand".⁷⁵ Na Schagen was in 1895 ene P. Hopman enige tijd verkoper van De Volkstribuun. Uit een advertentie blijkt dat hij nog meer bladen verspreidde:

"Bij hem zijn verkrijgbaar alle Socialistische bladen, brochures, boeken, liederen en gedichten. Abonnementen op alle volksbladen worden aangenomen. Tevens gelegenheid tot het lezen van Socialistische couranten".⁷⁶

Het was overigens juist in deze tijd (1894-1895) dat *De Volkstribuun* minder spraakmakend was in Breda dan *Recht voor Allen*.⁷⁷ De overgang van eerstgenoemd blad naar de toen pas opgerichte en nog zeer kleine SDAP zal hieraan niet vreemd geweest zijn.

Later, in 1896 en 1897, kwam *De Volkstribuun* weer meer onder de aandacht in Breda, hetgeen waarschijnlijk vooral te danken was aan de jonge onderwijzer Willem van Doorn. Deze woon-

⁷⁴) Spiekman maakte hiervan melding toen hij in 1907 een spreekbeurt hield te Breda, *Bredasche Courant*, 26 augustus 1907. Ook Vliegen, *De Dageraad*, II, 382 rept van een dergelijk voorval te Breda. Het is de vraag of romantische herinneringen tijd en plaats der gebeurtenis niet vertekenen, omdat er rond 1894 geen enkele melding wordt gemaakt van werkelijke mishandeling van een colporteur in Breda. Wel werd in september 1894 ene colporteur Schagen bedreigd, maar de politie beschermde hem; zowel in *Recht voor Allen*, als in de Bredase dagbladen werd van dit voorval uitvoerig verhaald.

⁷⁵) GAB, Politiearchief, brief Commissaris van Politie aan de Officier van Justitie, d.d. 17 september 1894 (afd. II-41, inv.nr. 13). Volgens *De Volkstribuun* was Schagen agent van het blad van 6 oktober 1894 tot het eind van dat jaar.

⁷⁶) *De Volkstribuun*, 29 december 1894. P. Hopman staat op de lijst van agenten in het blad genoemd van 29 december 1894 tot en met 11 mei 1895. Volgens het bevolkingsregister woonde hij van 12 mei 1894 tot 7 december 1897 in Breda op het adres (Tweede) Mauritsstraat E92, nu Terheijdenstraat 29.

⁷⁷) Zie par. 2-b.

de van ongeveer 1895 tot 1898 in Breda ⁷⁸ en schreef denkelijk al regelmatig (hoofd-)artikelen voor *De Volkstribuun* toen redacteur Vliegen hem in 1896 voorstelde een serie 'brieven' te starten onder het pseudoniem 'Zondig Paterken'. Vliegen had duidelijk verwachtingen van Van Doorn, want hij noemde hem de apostel van het socialisme voor Noord-Brabant. ⁷⁹ Geleidelijk aan werd het blad inderdaad weer via colportage in Breda verspreid, terwijl via gratis proefabonnementen geprobeerd werd abonnees te werven, met als uiteindelijk doel aan te zetten tot de vorming van (sociaal-democratische) organisaties. ⁸⁰ Om alle huiver weg te nemen konden lezers het blad per post en desgewenst naar binnen gevouwen ontvangen. ⁸¹

In het laatste jaar van haar bestaan, dus tot september 1897, verschenen er in *De Volkstribuun* behalve de brieven van het 'Zondig Paterken' meer bijdragen uit Breda. Naast een enkele ingezonden brief van 'Een Smid', een 'Bredasche Werkman' en de soldaat 'Jan Kanon', zond waarschijnlijk F.P. Oudens uit Etten-Leur onder het pseudoniem 'Yo Qu Soy Contrabandista' veelvuldig brieven uit Breda. ⁸² In enkele der laatste nummers van *De Volkstribuun* verscheen nog een brief van het 'Zondig Fraterken'. ⁸³ Zoals gezegd, in september 1897 hield het blad op te bestaan, omdat haar redacteur overging naar *De Sociaaldemokraat*, die te Rotterdam verscheen. Ook de plaatselijke correspon-

⁷⁸) IISG, Kleine persoonsarchieven, W. van Doorn, brief van zijn broer Chr. A. van Doorn d.d. 20 september 1959 aan E. Vermeer. Volgens deze brief promoveerde Willem van Doorn, geboren in 1875, naderhand in de Engelse taal- en letterkunde en was hij ook actief als dichter en schrijver. Na zijn Bredase jaren was Van Doorn voor zover bekend niet meer betrokken bij de socialistische beweging. In de bevolkingsregisters ontbreken gegevens omtrent zijn verblijf te Breda.

⁷⁹) t.a.p., brief W.H. Vliegen d.d. 7 januari 1896 aan W. van Doorn. Tot eind 1894 had onder hetzelfde pseudoniem in *De Volkstribuun* geschreven G.L. Janssen.

⁸⁰) *De Volkstribuun*, 5 september 1896.

⁸¹) t.a.p.

⁸²) Van Yo Qu Soy Contrabandista staan hoofdartikelen in *De Volkstribuun*, 20 juli 1895 en 12 september 1896. Vanaf 3 oktober 1896 verschenen enigszins onregelmatig zijn brieven uit Breda. Op grond van de inhoud lijkt de veronderstelling gewettigd dat de auteur F.P. Oudens was, zie hiertoe hoofdst. V, par. 2-a.

⁸³) *De Volkstribuun*, 31 juli 1897 en 21 augustus 1897. Aannemelijk is dat ook hier W. van Doorn de auteur was.

ties, althans die uit Breda, gingen mee naar dit blad, zij het onder andere schuilnamen.⁸⁴

Tot slot nog kort iets over de inhoud van de artikelen over Breda die in de laatste periode (1896-1897) van *De Volkstribuun* verschenen. Het Zondig Paterken richtte zijn kritische pen op allerlei situaties en gebeurtenissen in Breda. Hij klaagde bijvoorbeeld over het gebrek aan kosteloze openbare scholen en het slechte onderwijs dat volgens hem op de katholieke scholen werd gegeven.⁸⁵ Een andere keer stelde het Zondig Paterken het inconsequente stemgedrag van een gemeenteraadslid aan de kaak en kritiseerde hij de afbraak door de gemeente van huisjes die plaats moesten maken voor dure herenhuizen.⁸⁶ Voorts uitte hij eens zijn bedenkingen ten aanzien van de uitbundige viering in Breda van het verjaarsfeest van prinses 'Willemientje'.⁸⁷ Een dikwijls terugkerend onderwerp van het "grijnslachen"⁸⁸ van het Zondig Paterken vormden de toestanden op bedrijven. Toen bijvoorbeeld een jongen op de fabriek van Frans Klep (De Etna) bij zijn werk enkele vingers had verloren, was zijn sarcastische reactie dat het wel eigen schuld van het slachtoffer moest zijn geweest gezien de mooie fabriek van Klep met haar veilige machines en hoge lonen.⁸⁹

De meeste kritiek en de venijnigste spot bewaarde het Zondig Paterken voor de R.K. Volksbond en zijn voorzitter W.C. Mentink. Zo werd de Volksbond verweten, dat hij zich totaal onverschillig betoonde voor het kiesrecht, alsook dat hij werkstakingen ongeoorloofd vond. Het Zondig Paterken vroeg zich af, hoe de leden van de bond dan toch in vredesnaam tot verbetering van hun toestand wilden geraken.⁹⁰

⁸⁴) In *De Volkstribuun*, 14 augustus 1897 kondigt Yo Qu Soy Contrabandista aan dat hij in *De Sociaaldemokraat* zal gaan schrijven; het pseudoniem is hierin echter nooit gebruikt.

⁸⁵) *De Volkstribuun*, 11 juli 1896.

⁸⁶) *t.a.p.*, 12 september 1896.

⁸⁷) *t.a.p.*, 5 september 1896.

⁸⁸) *t.a.p.*, 3 april 1897.

⁸⁹) *t.a.p.*, 25 april 1896.

⁹⁰) *t.a.p.*, 16 mei 1896.

Mocht deze kritiek op de Volksbond nog vrij zakelijk genoemd worden, voorzitter Mentink werd vaak ronduit belachelijk gemaakt. Toen er bijvoorbeeld eens een fotografisch portret van Mentink in een etalage in de stad hing, schreef het Zondig Paterken spottend dat het volk er zich aan vergaapte en bewonderend uitriep: 'Ziet, onze grote Mentink'.⁹¹ Een en ander liet het slachtoffer waarschijnlijk niet geheel onberoerd, want hij maakte er kort daarop gewag van "dat hem de eer is te beurt gevallen door den bekenden schrijver in de *Volkstribuun* te worden aangevallen", waaruit volgens hem overigens slechts de nijd en de afgunst van de sociaal-democraten op de Volksbond sprak.⁹² Op zijn beurt liet het Zondig Paterken weten, dat zijn duivelenstaart van plezier had gekruld waar Mentink hem 'den bekenden schrijver' noemde. Voor het overige was het volgens hem een vergissing te menen, dat de Volksbond zélf nijd en afgunst opwekte; de bond leverde immers veel stof tot schrijven, voegde hij er ironisch aan toe. De sociaal-democraten mochten volgens het Zondig Paterken wél jaloers zijn op de mooie vergaderruimten die de Volksbond telkens ter beschikking kreeg.⁹³

Het Zondig Fraterken, onmiskenbaar een voortzetting van het Zondig Paterken, trok alle registers open, toen Mentink blijkbaar eens een zandhok op de Machinefabriek Breda, waar hij als ploegbaas van de modelmakers werkte, als een soort privé-toilet had gebruikt en daarvoor door de directeur was bestraft. Op uiterst spottende toon veronderstelde het Zondig Fraterken, dat Mentink een aparte behandeling zou nastreven en kennelijk "in de ure van benauwdheid" niet van dezelfde "geheime plaats" als andere arbeiders gebruik wenste te maken. Aan de Volksbond en zijn naar achting strevende voorzitter droeg het Zondig Fraterken een gedichtje op over de anti-socialistische houding van de bond:

⁹¹) *t.a.p.*, 29 augustus 1896.

⁹²) *Nieuwe Bredasche Courant*, 23 september 1896, alsmede informatie uit onderzoek A. Laenen.

⁹³) *De Volkstribuun*, 3 oktober 1896.

"Dat hij verga, die, diep verbasterd,
 Den Roomschen Voddenbond miskent,
 Zijn doel en strekking snood belastert,
 En spot met hem, den President!
 Hij leve voort, de vuige rooie, –
 Voor ons is hij voortaan een dooie!
 Wij schuwen hem, den boozen aap!
 Zijn naam, en waar hij werd geboren, –
 't Zijn vloeken in onze ezelsooren:

Weg! met zoo'n stinkend, schurftig schaap!" ⁹⁴

In de brieven van 'Yo Qu Soy Contrabandista' kwam veelal hetzelfde soort onderwerpen als in die van het Zondig Paterken aan de orde, zij het dat de toon meestal aanzienlijk minder scherp was.

In weerwil van het besef dat socialistische propaganda de bevolking vaak afstootte in plaats van aantrok, sprak uit de brieven van beide auteurs dikwijls de hoop, dat er in Breda een sterke arbeidersbeweging zou ontstaan, met name in de vorm van een afdeling van de SDAP.

"Eens zal men op een goeden dag hier merken, dat er in Breda 'n sterke afdeeling van de S.D.A.P. is ontstaan, en dan zal men zich verwonderen, hoe die er is gekomen. Die dag zal een dag des triomfs zijn voor ZONDIG PATERKEN". ⁹⁵

Bij het verwezenlijken van deze optimistische verwachtingen zagen de auteurs van de stukjes uit Breda een belangrijke rol weggelegd voor *De Volkstribuun*. Door het blad telkens te lezen zouden de arbeiders zich goed kunnen informeren en, zo werd gehoopt, aldus voor het socialisme gewonnen kunnen worden:

⁹⁴) t.a.p., 21 augustus 1897.

⁹⁵) t.a.p., 4 juli en 3 oktober 1896.

"Vrije mannen, zoudt ge u bukken
 Voor gezag en priesterdom?
 Scheurt die vaandels toch aan stukken
 Van verdeeldheids reuzendrom!
 Knechtschap veracht!
 Vrijheid, vrijheid geeft kracht!" ⁹⁶

b. Recht voor Allen

Hiervoor is beschreven, dat *De Volkstribuun* tot 1894 een officieel, zuidelijk SDB-propagandaorgaan was, maar dat het blad zich, met het merendeel der regionale bladen, na de oprichting van de SDAP aan laatstgenoemde partij verbond. *Recht voor Allen* was en bleef daarentegen hét landelijke blad van de SDB en na de breuk in de beweging in 1894 werd het toonaangevend in de SDB. ⁹⁷ Ook in Breda was deze verschuiving merkbaar: vanaf medio 1894 was het bovenal *Recht voor Allen* dat de aandacht alhier wist te trekken, zowel door artikelen als door straatcolportage. Dat zou overigens niet lang duren, want in 1896, toen het Zondig Paterken zijn serie brieven in *De Volkstribuun* startte, werden de rollen voor wat betreft Breda weer omgewisseld.

Vóór 1894 deed *Recht voor Allen* nauwelijks van zich spreken in Breda. Tot aan het begin van de jaren negentig was er hier nog geen als zodanig herkenbare socialistische beweging; voor zover van socialisme sprake was, hulde het zich in de schutkleur van de NBvAKS. Een blad als *Recht voor Allen*, en trouwens ook wel *De Volkstribuun*, zal tot dan hooguit door een enkel belangstellend individu gelezen zijn, en waarschijnlijk nog min of meer stiekem ook. Bovendien was het verschijnsel van colportage met 'opruierende' lectuur in de jaren tachtig nog ongehoord in een stad als Breda. Pas in 1890 wordt voor het eerst melding gemaakt van colportage met *Recht voor Allen* onder arbeiders van de Machinefabriek Breda. De plaatselijke pers schreef hierover dat de werk-

⁹⁶) t.a.p., 13 februari 1897.

⁹⁷) vgl. Van Horssen en Rietveld, *De SDB*, II, in *TSG*, III, nr. 7, 38-39.

lieden in de duisternis misleid waren en dat de colporteur zich maar beter niet meer kon laten zien.⁹⁸ Toen nadien in de jaren 1892-1894 een socialistische beweging in Breda van de grond begon te komen, was inmiddels *De Volkstribuun* op de voorgrond getreden. Dit blad was immers naast *Recht voor Allen* een officieel SDB-orgaan, dat zich bij uitstek richtte op de regionale propaganda. Dat *Recht voor Allen* niet voor het midden van de jaren negentig publiekelijk de aandacht kon trekken, hing wellicht ook samen met de scherpe toon die het blad meestal aansloeg. Blijkbaar moest men in Breda eerst via de wat gematigder *Volkstribuun* enigszins aan socialistische propaganda wennen, alvorens zelfs bescheiden verspreiding van de agiterende lectuur van *Recht voor Allen* mogelijk was (de reacties in de stad komen hierna nog aan bod).

Recht voor Allen was het blad van de belangrijkste Nederlandse socialistische voorman van de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw: Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Deze ex-predikant, die zich via het parlementair socialisme uiteindelijk ontwikkelde tot anarchist, was de oprichter (1879) en redacteur van *Recht voor Allen*. Het ontwikkelde zich al spoedig tot een agerend blad, dat tegen klassejustitie en kapitalisme schreef.⁹⁹ Nadat eind 1883 *Recht voor Allen* officieel het 'Orgaan der Sociaal-Demokratische Partij in Nederland' was geworden, werd het blad een voornaam propagandamiddel, dat met name door rellen rond colportage aandacht op zich vestigde.¹⁰⁰ Dit culmineerde in 1886 in de veroordeling van Domela Nieuwenhuis wegens een (niet door hem geschreven!) anti-koningsgezind artikel en in de al gesignaleerde 'oranjefurie' ter gelegenheid van 's konings verjaardag in februari 1887.¹⁰¹ Men mag wel aannemen, dat zeker in een stad als Breda door dergelijke geruchtmakende episoden velen met socialistische sympathieën ervan weerhouden werden zich openlijk te bekennen tot de sociaal-democratische beweging. Na deze

⁹⁸) *Bredasche Courant*, 16 januari 1890.

⁹⁹) *De Vrankrijker*, a.w., 37-40.

¹⁰⁰) a.w., 45.

¹⁰¹) a.w., 50-52; vgl. par. 1-b, noot 57 en 58.

roerige jaren luwde de aandacht voor *Recht voor Allen* enigszins, mede door de opkomst van regionale bladen als *De Volkstribuun* in Maastricht en *De Toekomst* in Middelburg.

Zoals reeds aangegeven, werd *Recht voor Allen* na de scheuring van de socialistische beweging in 1894 weer het meest vooraanstaande blad. Dit vond zijn oorzaak vooral in het feit dat het merendeel van de leden van de 'oude' SDB trouw bleef aan Domela Nieuwenhuis. Pas geleidelijkaan verminderde de aanhang van de Bond (in december 1894 omgedoopt in Socialistenbond: SB), terwijl de nieuwe SDAP meer naar voren trad. Waar echter de eerste breuk *Recht voor Allen* een impuls had gegeven, met name in de regio zoals Breda, daar betekende de tweede breuk vrijwel het einde van het blad. In december 1897 scheidden namelijk de Vrije Socialisten, oftewel anarchisten, met Domela Nieuwenhuis zich in groten getale van de SB af en het nieuwe blad *De Vrije Socialist* (vanaf april 1898) overvleugelde meteen *Recht voor Allen*.

Deze ontwikkelingen zijn ook af te lezen aan de betekenis van *Recht voor Allen* voor Breda. Vanaf september 1894, dus onmiddellijk na de oprichting van de SDAP, verschenen er correspondenties vanuit Breda in het blad en ook in de jaren daarna werd er met grote regelmaat ruim plaats gemaakt voor een rubriek als 'Bredasche praatjes'. Vanaf april 1898, toen *De Vrije Socialist* begon, werd in en over Breda niets meer van *Recht voor Allen* vernomen. In de jaren dat *Recht voor Allen* interessant is voor Breda, kwam het driemaal per week uit (rond 1890 kon het enkele jaren als dagblad verschijnen).¹⁰² Op een enkele uitzondering na, werden berichten uit en over 'de provincie' steeds in het zaterdag/zondagnummer geplaatst, zodat dit zich speciaal leende voor verspreiding aldaar. Net als bij *De Volkstribuun* gebeurde dat in

¹⁰²) Schouten, *a.w.*, 134.

Breda toch voornamelijk via enkele verkoopadressen,¹⁰³ terwijl echte straatcolportage met *Recht voor Allen* alleen incidenteel wordt gesignaleerd. In de zomer van 1894 bracht dat laatste nogal wat opwinding teweeg in de stad.

In het begin van de jaren negentig kwamen kloppartijen op socialistische colporteurs in Nederland meer voor, in enkele gevallen zelfs met dodelijke afloop,¹⁰⁴ en in 1894 was de vijandschap tegen socialisten op een hoogtepunt gekomen.¹⁰⁵ Internationaal trok in augustus van dat jaar een proces in Parijs tegen anarchisten sterk de aandacht¹⁰⁶ en zelfs in een provinciestad als Breda was waakzaamheid tegen anarchisten ('bommengooiers') kennelijk geraden. Men liet van hogerhand (ministerie, Procureur Generaal) foto's van (internationale?) anarchisten langs Commissarissen van Politie circuleren, alsmede geheime aanschrijvingen m.b.t. "het plegen van aanslagen met bommen".¹⁰⁷

In Breda was de spanning extra groot door het bezoek dat de dan aanstaande koningin Wilhelmina en haar moeder, koningin-regentes Emma, op 25 september in 1894 aan de stad zouden brengen. *De Volkstribuun* schreef:

"Breda krijgt een bezoekje van één dag van de beide dure dames, die daardoor de heele stad in rep en roer hebben gebracht. Er wordt gewerkt, gebedeld, geschreeuwd om versieringen en andere poespas. De gemeenteraad stemde

¹⁰³) P. Hopman, zie noot 76, trad begin 1895 ongetwijfeld ook op als agent van *Recht voor Allen*, 23 en 24 februari 1895. Men kon zich bij hem als lid van de Socialistenbond aanmelden. Na hem was J. Baylé enige tijd colporteur van *Recht voor Allen* en andere socialistische bladen, GAB, Politiearchief, brief d.d. 8 juli 1895 (afd. II-41, inv.nr. 18), totdat begin juli 1895 zijn 'lokaal' vernield werd, zie hiervoor par. 3-c. In 1896 was *Recht voor Allen* verkrijgbaar bij een niet nader bekend persoon die aan Gassstraat 638 woonde, *Recht voor Allen*, 23 mei 1896.

¹⁰⁴) Van Horssen en Rietveld, *t.a.p.*, 42.

¹⁰⁵) Domela Nieuwenhuis, *Van Christen tot anarchist*, 102.

¹⁰⁶) Constandse, *Anarchisme van de daad*, hfdst. V.

¹⁰⁷) GAB, Politiearchief, brieven Commissaris van Politie Breda aan collega te Bergen op Zoom, d.d. 15 en 22 september 1894 (afd. II-41, invnr. 13).

een krediet van f 10.000,— voor de versiering der stad!
Daarvoor heeft men wel geld.” ¹⁰⁸

Twee weken voor de grote dag was de nog kort in Breda gevestigde socialist Schagen door de politie ondervraagd; in de vorige paragraaf werd dit reeds aangestipt. Terwijl de politie hem echter kennelijk niet belette zijn propaganda voort te zetten, kreeg hij het vóór en na de komst van de 'dure dames' nog zwaar te verduren van de bevolking. Het colporteren met *Recht voor Allen* in de Bredase straten enige weken voorafgaand aan de feestdag ¹⁰⁹ had de gemoederen van een deel der burgerij waarschijnlijk nogal geprikkeld. Op de zaterdag voor de hoogtijdag verspreidde Schagen het vlugschriftje *Een koningin en haar moeder*, een uittreksel uit Multatuli's 'Vorstenschool'. Omdat hij daarbij gevolgd werd door "eenige razende bourgeois", nam de politie hem ter bescherming mee naar het bureau; na een lang gesprek met de inspecteur werd Schagen weer vrij gelaten. Diezelfde avond ging hij echter weer op pad en in een oogwenk had hij, volgens eigen zeggen, wel vijfhonderd mensen achter zich aan; enkele burgers zouden geld hebben uitgedeeld, opdat men hem met stokken te lijf zou gaan en met stenen zou gooien. De massa probeerde Schagen 'Oranje Boven' te laten schreeuwen en toen hij dit weigerde regende het slagen. Ontzet door enkelen riep hij, op de Grote Markt aangekomen, de hulp in van de politie, die hem andermaal in bescherming nam. ¹¹⁰ Het oordeel van Schagen over de politie mag opmerkelijk worden genoemd:

¹⁰⁸) *De Volkstribuun*, 22 september 1894. Volgens de raadsnotulen d.d. 17 november 1894, 384; *Verslag van de Gemeente Breda* 1894, 126, bedroeg het krediet f 9000,— voor "rechtstreekse kosten".

¹⁰⁹) Volgens *De Volkstribuun*, 25 augustus 1894, had "onze partijgenoot Schagen uit Franeker" zich gevestigd te Breda en de zaterdag tevoren voor 't eerst gecolporteerd. Daarnaast blijkt uit de berichten in de *Bredasche Courant*, 23 september 1894; de *Nieuwe Bredasche Courant*, 3 oktober 1894 en *Recht voor Allen*, 29-30 september 1894 dat steeds een en dezelfde colporteur aan het werk was. Men kan hierbij veronderstellen dat Schagen na de oprichting van de SDAP, 26 augustus 1894, *Recht voor Allen* prefereerde boven *De Volkstribuun*.

¹¹⁰) Persoonlijk verslag door 'C' (= colporteur?), in *Recht voor Allen*, 29-30 september 1894; vgl. *Bredasche Courant*, 23 september 1894.

"Moge men op de politiebureaux in Holland soms liederlijk mishandeld worden, hier heb ik zelfs aangenaam met de agenten zitten praten en zij toonden zich humaner dan hun noordelijke kollega's. Toen het volk afgezakt was, bracht de politie mij nog een eind weg, opdat men mij geen last zou veroorzaken".¹¹¹

De grote dag van het koninklijk bezoek brak aan. Het enthousiasme van de inwoners was zo groot, dat elke socialistische wanklank bij voorbaat uitgesloten was. Uit de dagbladen van die dagen blijkt niets dan de grootste eerbied voor het vorstenhuis. In een vergadering een paar dagen naderhand deed de ere-voorzitter van de St. Josephkring, een gezelligheidsvereniging voor katholieke arbeiders, verslag van het koninklijk bezoek en na een aanhankelijkheidsbetuiging aan het koningshuis riep hij begeistert uit:

"Laat dan de roode vlag maar zwaaien,

Wij geven kloek elkaar de hand;

Wij volgen bij al 't oproer kraaien

Alleen de vlag van 't vaderland".¹¹²

Volgens de verslaggever van de *Nieuwe Bredasche Courant* had de St. Josephkring aldus "in onze dagen van wanorde" haar liefde voor het koninklijk gezag weer bewezen.

Het laat zich raden dat in deze sfeer colportage met socialistische bladen opnieuw rellen zou uitlokken. Toch probeerde Schagen het kennelijk nog een keer. Een week na de eerste kloppartij werd hij prompt aangevallen en mishandeld en men wilde hem zelfs in het water van de haven werpen.¹¹³ Ook nu weer werd de colporteur door de politie ontzet.¹¹⁴ De *Nieuwe Bredasche Courant*

¹¹¹⁾ *Recht voor Allen*, 29-30 september 1894.

¹¹²⁾ *Nieuwe Bredasche Courant*, 3 oktober 1894. Een jaar eerder had deze ere-voorzitter t.g.v. de viering van het tweede lustrum van de St. Josephkring zijn rede met hetzelfde vers afgesloten, *t.a.p.*, 1 november 1893.

¹¹³⁾ *t.a.p.*, 3 oktober 1894. Ook Brok, *a.w.*, 192 noemt, zonder datering, het voorval dat een venter van Recht voor Allen in de haven werd gesmeten; het lijkt welhaast zeker dat het om dezelfde gebeurtenis ging. Visser, Dr. Jan van den Brink, socialist in priesterstoog, in *Jaarboek 'De Oranjeboom'*, XXIV, 67-94, heeft dit met onjuiste bronvermelding overgenomen, *t.a.p.*, 71, noot 13.

¹¹⁴⁾ *Nieuwe Bredasche Courant*, 3 oktober 1894. Over beide opstootjes rond de colporteur van Recht voor Allen is geen informatie aanwezig in het politiearchief.

vond het laf dat men met meerderen één man te lijf was gegaan. Men moest volgens de krant gewoonweg *Recht voor Allen* niet kopen: "Dan zal van zelf blijken dat de sociaal-demokratie in Noord-Brabant geen vruchtbaren bodem vindt".¹¹⁵

Na deze gebeurtenissen vonden er in de volgende jaren geen opvallende incidenten meer plaats, op één belangrijke uitzondering na: de vernieling in 1895 van het volksbierhuis 'De Toekomst', waarover meer in paragraaf 3, sub c. Onduidelijk is of de burgerij de colporteurs hun gang maar liet gaan, of dat er veiligheidshalve niet of weinig gevent werd. In ieder geval werden de socialistische bladen wel via vaste verkoopadressen verspreid.¹¹⁶ Men mag ook aannemen dat *Recht voor Allen* in Breda gelezen werd door niet-socialisten, louter uit nieuwsgierigheid naar de vaak prikkelende stukken over misstanden of schandaaltjes die de onbekende auteur op enigerlei wijze in de stad oppikte. Tot slot enkele voorbeelden hiervan:

Een vishandelaar werd met zijn twee knechts beschuldigd van brandstichting. Terwijl de knechts door de Bredase straten, onder de ogen van het publiek, door de politie werden opgebracht, werd hun patroon in een rijtuig naar de gevangenis gereden. Klassejustitie, stelde de correspondent vast.¹¹⁷

De Gemeentelijke Gezondheidscommissie zou in 1895 geen onderzoeken hebben ingesteld. Volgens de correspondent van *Recht voor Allen* zouden "de heeren-niet-arbeiders" van de commissie alleen iets ondernemen bij een epidemie, zoals bij de cholera (in 1892 – CtT), "doch dan ook alleen omdat de bourgeois voor eigen gezondheid beducht raakt".¹¹⁸

De losbandigheid, de drankzucht en de uitspattingen die de

¹¹⁵) t.a.p.

¹¹⁶) *De Volkstribuun*, 21 augustus 1897.

¹¹⁷) *Recht voor Allen*, 5-6 december 1896.

¹¹⁸) t.a.p., 15-16 augustus 1896.

Afb. 1. K.J. van den Bussche, leraar aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda, in de jaren 1886-1887 de actieve voorzitter van de plaatselijke afdeling van de Nederlandsche Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht (NBvAKS).



Afb. 2. J. Cock, tekenleraar aan de KMA, in de jaren 1891-1894 bestuurslid van de afdeling Breda van de NBvAKS en redacteur van De Sociale Gids.

LEZING VAN MULTATULI

Donderdag 4 Maart, in de Comedie-zaal. Bij intekening **f 1.—**, aan de zaal **f 1.50**. Lijsten ter intekening liggen bij de Boekhandelaars BROESE & COMP., P. B. NIEUWENHUIJS en G. G. DE VOOGT.



Plaatsen zijn te bespreken aan het gebouw. De spreker zal in het midden-gedeelte der zaal staan.

Afb. 3. Advertentie voor een lezing van Multatuli (E. Douwes Dekker) in 1880 te Breda.

AFDEELING BREDA
van den Ned. Bond voor Algemeen
Kies- en Stemrecht.

Openbare Vergadering
op Zaterdag 22 Januari 1887,

des avonds te 7¹/₂ uren,
in het HOF VAN HOLLAND.

Spreker: Dr. J. M. SMIT,
van Apeldoorn.

Onderwerp: Waarom algemeen stemrecht?

DISCUSSIE VRIJ.

Entrée **f 0.10.**

Namens het bestuur:

De Voorzitter,
VAN DEN BUSSCHE.

Afb. 4. Advertenties uit de lokale pers voor openbare vergaderingen van de NBvAKS in 1887 en 1891.

NEDERLANDSCHE BOND
VOOR
Algemeen Kies- en Stemrecht.

**GROOTE OPENBARE VOLKSVERGADERING TE BREDA,
OP DONDERDAG 12 MAART,**

des avonds ten 8¹/₂ uur,
in 't Café „DIE PORTE VON CLEVE”, bij den Heer D. GRAMSM.A.

Spreker: **J. K. VAN DER VEER**, van 's Hage.

Onderwerp: **Algemeen Kies- en Stemrecht.**

ENTRÉE 10 CENT, tot dekking der onkosten.

DISCUSSIE VRIJ.

kermis telkenjare met zich meebracht, waren de schrijver van de 'Bredasche praatjes' een doorn in het oog. Natuurlijk, ook de armen, "hun die zoo weinig genot kennen", mogen wel eens een verzetje hebben, erkende de correspondent. Zijn verwijten richtte hij vooral tot "de moordenaars van het hooger bewustzijn in den mensch, tot hen wier schuld het is, dat de arme bevolking geheel vervreemd van genotsmiddelen, gehoorzaamt aan dierlijke hartstochten, omdat zij 'toch ook wel eens wat mogen hebben!' ".¹¹⁹

Een patroon dwong zijn knechts (passementswerkers) brood bij zijn schoonzoon te kopen. Deze verplichte winkelnering was een der staaltjes van uitzuigerij door patroon Mol, die, aldus de auteur, ook een van zijn knechts zou hebben verboden elders wat bij te verdienen om zijn "hongerloon" (f 1,20 per dag) aan te vullen.¹²⁰

Het bestuur van de vereniging 'Bredasche Armenzorg' gaf zeer oppassende mannen die door haar ondersteund werden, gelegenheid als schoenpoetser te werken om hen zo "een eerlijk stuk brood te verschaffen". De auteur van de 'Bredasche praatjes' rekende in Recht voor Allen voor, dat zo iemand f 1,20 per week zou kunnen verdienen. Belachelijk meende hij en hij vervolgde met de klacht en oproep: "O! arbeiders, hoe lang zult gij nog den spot met u laten drijven? Nadat gij den bourgeois hebt helpen vetmesten, wil men u een paar centen terug laten verdienen, door de schoenen te poetsen van hen die de oorzaak zijn van al uw leed! Leest en onderzoekt onze bladen en brochures, en gij zult tot de overtuiging komen, dat gij recht hebt op nuttiger arbeid, dat gij recht hebt u aan denzelfden disch te scharen, waarom zich thans de rijke nietsnutters schikken, in één woord, dat gij recht hebt op een menschelijk bestaan".¹²¹

¹¹⁹⁾ *t.a.p.*, 8-9 juni 1895.

¹²⁰⁾ *t.a.p.*, 2 februari 1895.

¹²¹⁾ *t.a.p.*, 12 januari 1895.

§ 3. *De socialistische beweging in de eerste helft van de jaren negentig*

In de vorige paragraaf over de socialistische pers is al duidelijk geworden, dat in de jaren negentig het socialisme eindelijk enige voet aan de grond begon te krijgen in Breda. De beweging ondernam daadwerkelijk pogingen om, anders dan in voorgaande jaren, ook de arbeidende bevolking voor zich te winnen. Via de propagandabladen zette zij haar beginselen uiteen, terwijl zij door het vormen van (weliswaar kleine) organisaties concreet gestalte begon te krijgen. Juist dit laatste deed echter de burgerij beseffen, dat het socialisme in Breda geen gedachtenspinsel was. We zien dan ook, dat deze periode tegelijk het begin was van groeiende tegenstand.

a. Kiesrechtbeweging 1891-1894

Op 12 maart 1891 werd, voor de tweede keer in Breda, een afdeling van de NBvAKS opgericht.¹²² De aanleiding vormde een vergadering die avond, waar de socialist J.K. van der Veer een rede had gehouden over 'Algemeen kies- en stemrecht'. De rede viel zo in de smaak bij het vijftigtal aanwezigen, dat men een afdeling oprichtte op initiatief van het gemeenteraadslid De Booy, dezelfde die zich ook in de jaren 1886-1888 al geïnteresseerd had getoond in de kiesrechtbeweging. Twintig personen werden lid en *De Volkstribuun* stelde tevreden vast:

"Zoo is dan ook daar een begin gemaakt en het begin, dat is immers het halve werk!"¹²³

Recht voor Allen zag nog meer in het verschiet, namelijk dat Breda het centrum van een beweging in Noord-Brabant zou kunnen worden. Het blad spoorde de vrienden uit Breda aan om toegewijd " 't evangelie der ontevredenheid" te verspreiden ten dienste van

¹²²) Gegevens hierover in *De Volkstribuun*, 21 maart 1891; *Recht voor Allen*, 14-15 maart 1891; de *Bredasche Courant* 12 en 15 maart 1891.

¹²³) *De Volkstribuun*, 21 maart 1891.

het streven het volk uit haar "afgrijselijken toestand" te verheffen en geluk en recht voor allen deelachtig te doen worden.¹²⁴ Of de afdeling zelf ook die grootse taak voor zich zag weggelegd, kan betwijfeld worden, al leek de *Bredasche Courant* de betekenis van het gebeuren hoog te schatten gezien het bijna paginagrote verslag (in extra kleine letter!) van de rede van Van der Veer.¹²⁵ Voor de socialistische bladen sprak het kennelijk vanzelf, dat kiesrechtverenigingen ook de sociaal-democratische beginselen aanhingen. Deze veronderstelling lijkt zeker voor Breda op te gaan. Zo waren de sprekers die de Bredase afdeling van de NBvAKS voor haar openbare (propaganda-)vergaderingen uitnodigde, vrijwel zonder uitzondering bekende socialisten. Opmerkelijk is ook dat de afdeling naderhand opging in de SDB, waarvan in 1892 een afdeling te Breda zou zijn opgericht.

In de loop van 1891 en 1892 organiseerde de NBvAKS in Breda een achttal openbare vergaderingen. Behalve Wilhelmina Drucker, die in november 1892 voor een zeer talrijk publiek over vrouwenkiesrecht sprak,¹²⁶ waren alle sprekers bekende socialisten: W.P.G. Helsdingen, ds. W. Bax (2 keer), R. van Zinderen Bakker, W.H. Vliegen en A.H. Gerhard;¹²⁷ laatstgenoemde trad ook in 1887 al eens op in Breda voor de toenmalige afdeling. Het aantal belangstellenden dat gemiddeld aanwezig was, kan men veilig stellen op 80 à 100.¹²⁸ Politieke tegenstanders waren kennelijk zelden aanwezig en van de gelegenheid tot debat werd dan ook, tot ongenoegen van de NBvAKS-leden, weinig of geen gebruik gemaakt.¹²⁹ Na het gesignaleerde verslag van de oprichtingsvergadering, deed de *Bredasche Courant* alleen nog uitvoerig verslag van de vergaderingen met Helsdingen, ds. Bax en mej. Drucker.¹³⁰ Voor het overige beperkte het blad zich tot aankondi-

¹²⁴) *Recht voor Allen*, 14-15 maart 1891.

¹²⁵) *Bredasche Courant*, 15 maart 1891; *Nieuwe Bredasche Courant*, 15 maart 1891.

¹²⁶) *Bredasche Courant*, 10 november 1892.

¹²⁷) *Bredasche Courant* en *De Volkstribuun* 1891-1892, diverse nummers.

¹²⁸) In de persverslagen van vier der genoemde bijeenkomsten worden deze cijfers genoemd.

¹²⁹) *De Volkstribuun*, 28 mei 1892.

¹³⁰) *Bredasche Courant*, 16 april, 17 mei 1891; 10 november 1892.

gingen van de diverse bijeenkomsten. De *Nieuwe Bredasche Courant* kondigde alleen de eerste twee vergaderingen van de NBvAKS aan, waarbij van de tweede, die met Helsdingen, ook uitvoerig verslag werd gedaan.¹³¹ Daarna ging het blad geheel voorbij aan de bijeenkomsten van de afdeling. De *Volkstribuun* had dus gedeeltelijk gelijk, toen de redactie beweerde dat de plaatselijke pers de openbare vergaderingen van de afdeling negeerde.¹³²

De onderwerpen waarover zoal gesproken werd, maken duidelijk dat de belangstelling naar méér uitging dan louter de strijd voor algemeen kiesrecht. Van Zinderen Bakker sprak bijvoorbeeld over 'Onze ellende en de middelen tot beterschap'¹³³ en ds. Bax over 'Christendom en socialisme'.¹³⁴ Ook waar de titel van een rede dan nog wel op het algemeen kiesrecht betrekking had, daar ontwikkelde het betoog zich veelal naar een pleidooi voor maatschappelijke veranderingen in sociaal-democratische zin. Zo sprak ds. Bax in mei 1891 aan het slot van zijn rede 'Waarom voor alles Algemeen Kiesrecht?' als zijn mening uit, dat allen die het met hem eens waren, zich zouden bewegen in de richting van de sociaal-democratische partij. Deze richting zou volgens hem de rechtvaardigste blijken te zijn en voor de toekomst zou men er het heil van kunnen verwachten.¹³⁵

Inderdaad bewoog de afdeling Breda van de NBvAKS zich in socialistische richting. Zoals een oud-Bredanaar zich een jaar of vijftien nadien herinnerde¹³⁶ was het algemeen kiesrecht in feite slechts de vlag om Hof van Holland, plaats van de meeste openbare vergaderingen, te kunnen binnenzeilen. Volgens dezelfde bron waren er ongeveer zestig leden, waaronder, behalve enkele spoorwegarbeiders en onderwijzers, aanvankelijk nog weinig arbeiders. Op grond van de beschikbare gegevens, zoals die terloops in kranteverslagen genoemd worden, lijkt dat ledental niet ondenkbaar;

¹³¹) *Nieuwe Bredasche Courant*, 8 maart, 12 en 15 april 1891.

¹³²) *De Volkstribuun*, 28 mei en 11 juni 1892.

¹³³) *Bredasche Courant*, 14 januari 1892.

¹³⁴) *t.a.p.*, 8 december 1892.

¹³⁵) *t.a.p.*, 17 mei 1891.

¹³⁶) 'Veritas', dan te Nijmegen, in *De Eendracht*, 10 augustus 1907.

in ieder geval moeten het enkele tientallen zijn geweest. In 1891 bestond het bestuur van de afdeling ¹³⁷ uit: voorzitter C.L. van Koert, handelsreiziger;¹³⁸ secretaris J. Cock, burgerleraar aan de KMA;¹³⁹ penningmeester W.J.N. Severijn, onderwijzer. Laatstgenoemde overleed begin 1892, 31 jaar oud, en volgens *De Volks-tribuun* weigerde hij beslist om "op zijn sterfbed zich eene zoogenaamde bekeering te laten opdringen".¹⁴⁰ De geciteerde opmerking wijst er andermaal op, dat er in de kiesrechtbeweging méér leefde dan de naam doet vermoeden: socialistische ideeën en kennelijk ook anti-religieuze gevoelens. Dit gold ongetwijfeld niet voor alle leden. Het al genoemde lid De Booy bijvoorbeeld stelde in een der vergaderingen "dat de beweging niets te maken heeft met het socialisme" en dat hij een evengoed katholiek was als ieder ander.¹⁴¹ Aannemelijk is dat hij, net als in 1887 (zie hoofdstuk II, par. 1, sub b), de NBvAKS weer spoedig verlaten zal hebben.

Buiten de al aangehaalde openbare vergaderingen zijn voor wat betreft de meest actieve jaren van de afdeling in Breda, 1891 en 1892, slechts nog enkele feiten te melden. Allereerst is noemenswaard het aanplakken op verschillende plaatsen in de stad van 'socialistische' plakкатen, waarin de achturige werkdag werd gepropageerd. Dat geschiedde tot twee keer toe na een openbare vergadering van de NBvAKS, op de avond zelf of kort erna.¹⁴² Hadden de sprekers van buitenaf hierin de hand? Een feitelijk antwoord op deze vraag is niet te geven, maar welhaast zeker lijkt, dat de leden van de afdeling zelf nimmer dergelijke vormen van actieve propaganda bedreven. Het is niet vast te stellen of de oorzaak hiervan gezocht moet worden in passiviteit van de leden of in te duchten repercussies.

Van de afdeling is uit haar eerste bestaansjaren voorts nog

¹³⁷) *Bredasche Courant*, 16 april 1891.

¹³⁸) Geboren 27 januari 1859 te Den Haag, geen kerkgenootschap.

¹³⁹) Zie verder over Cock, par. 3-d.

¹⁴⁰) *De Volkstribuun* 6 februari 1892; vgl. *Bredasche Courant*, 4 februari 1892.

¹⁴¹) *Bredasche Courant*, 16 april 1891.

¹⁴²) *t.a.p.*, 22 en 26 maart 1891; 23 februari 1893.

bekend, dat zij in 1891 de Rotterdamse socialist W.P.G. Helsdingen kandidaat stelde voor de Tweede Kamer in het district Breda.¹⁴³ Hij was kandidaat namens de Volkspartij. Deze partij was noch radicaal, noch sociaal-democratisch en streefde allereerst het algemeen kiesrecht na; de leden waren echter in hoofdzaak sociaal-democraten (zoals Helsdingen) en vooruitstrevende liberalen.¹⁴⁴ Overigens behaalde de kandidaat in het hele district niet meer dan 37 stemmen!¹⁴⁵ Tot slot is nog slechts te vermelden, dat de afdeling in een motie "volle adhesie" betuigde met een protestmeeting van de NBvAKS in mei 1892 te Den Haag tegen de verschuiving van de regeling van het kiesrecht.¹⁴⁶ Of er onder de vijfduizend aanwezigen aldaar¹⁴⁷ ook leden uit Breda waren, is onbekend.

In de jaren 1893 en 1894 werd steeds duidelijker dat de NBvAKS in Breda in feite een dekmantel voor socialistische propaganda was. Ook de plaatselijke pers ging dit blijkbaar beseffen. Aankondigingen van openbare vergaderingen werden minder opgenomen en van verslaggeving was in het geheel geen sprake meer. Voorzover er wel aandacht werd geschonken aan de activiteiten van de beweging, werd de toon negatief en zelfs vijandig; de lezers werd nu en dan aangeraden zich niet met het socialisme in te laten. Naar aanleiding van een bijeenkomst in januari 1894 schreef de *Nieuwe Bredasche Courant* bijvoorbeeld over een spreker: "Voor hen, die het niet weten, zij medegedeeld dat de heer Van Kol een bekend socialist is".¹⁴⁸ Twee maanden tevoren was hetzelfde blad al volstrekt ondubbelzinnig geweest, toen zij een zeer druk bezochte spreekbeurt van Domela Nieuwenhuis afdeed met de woorden: "Aangezien onze courant niet wil medewerken tot verspreiding der socialistische beginselen, geven wij van dergelijke redevoeringen geen verslag".¹⁴⁹ Begrijpelijkerwijs werd in

¹⁴³) *t.a.p.*, 4 juni 1891.

¹⁴⁴) Rüter, a.w., 12.

¹⁴⁵) *Bredasche Courant*, 11 juni 1891.

¹⁴⁶) *De Volkstribuun*, 28 mei 1892.

¹⁴⁷) Visscher, a.w., 114.

¹⁴⁸) *Nieuwe Bredasche Courant*, 6 januari 1894.

¹⁴⁹) *t.a.p.*, 4 november 1893.

Recht voor Allen en *De Volkstribuun* dit zwijgen uitgelegd als een erkenning van de onweerlegbaarheid van de socialistische denkbeelden.¹⁵⁰

Dat tegenstanders van het socialisme confrontatie schuwden, blijkt overigens temeer uit het verloop zelf van die avond waarop Domela Nieuwenhuis sprak. De grote zaal van Hof van Holland was stampvol en enkelen van de (vermoedelijk) talrijk aanwezige tegenstanders leken aanvankelijk er op uit te zijn de orde te verstoren. Aarzelend gezang werd ingezet: ". . . zakkiesplakken, hi, ha, ho . . . Leve Willem III", een herinnering aan de spotliedjes op Domela Nieuwenhuis in 1887. Toen deze echter zijn rede eenmaal begonnen was, hingen alle aanwezigen, ook de tegenstanders, aan zijn lippen. Tot de door de socialisten ook nu weer zo begeerde discussie kwam het niet. Van de aanwezige tegenstanders – katholieken, liberalen en anti-revolutionairen – verdwenen sommigen schielijk voor het einde, terwijl van de anderen niemand durfde te debatteren, ondanks een herhaaldelijke uitnodiging daartoe. Snerend schreef *De Volkstribuun* in een verslag:

"Waar waren ze nu, de helden, die altijd zoo schreeuwen over opruiers en volksmisleiders? Thans hadden ze de schoonste gelegenheid om die 'opruierij' en die 'volksmisleiding' eens flink aan de kaak te stellen en D.N. voor goed in den hoek te zetten".¹⁵¹

Behalve van de genoemde Van Kol en van Domela Nieuwenhuis waren er in 1893 en 1894 nog door de NBvAKS georganiseerde spreekbeurten van de al eerder opgetreden Vliegen, alsmede van de socialisten A. van Emmenes en J.A. Fortuyn.¹⁵² De latere SDAP-leider mr. P.J. Troelstra sprak in oktober 1893 in Breda voor de 'Vereeniging tot Afschaffing der Tienden'.¹⁵³ In die tijd was er namelijk verzet onder boeren uit de Langstraat tegen de zogeheten tienden, een vorm van belastingheffing, en de socialis-

¹⁵⁰⁾ *Recht voor Allen*, 4-5 november 1893; *De Volkstribuun*, 11 november 1893.

¹⁵¹⁾ *De Volkstribuun*, 11 november 1893.

¹⁵²⁾ *Bredasche Courant*, 19 februari 1893; *De Volkstribuun*, 1 juli 1893; *Nieuwe Bredasche Courant* 2 juli 1893; *De Volkstribuun*, 31 maart 1894; *Bredasche Courant* 8 april 1894.

¹⁵³⁾ *Nieuwe Bredasche Courant*, 1 oktober 1893.

tische beweging maakte van die geestestoestand gebruik om openbare vergaderingen als die te Breda te beleggen.¹⁵⁴ Onzeker is, of er in 1894 (voor het eerst in Breda) een 1 mei-vergadering werd gehouden. Volgens een aankondiging in *De Volkstribuun* zou die dag mevr. Schook-Haver, bekend in de beweging voor vrouwenkiesrecht, in Breda spreken,¹⁵⁵ maar een enkele verwijzing uit de plaatselijke pers doet vermoeden dat de bijeenkomst geen door-gang had.¹⁵⁶ Dit vermoeden wordt versterkt door een politierapportje, volgens welk er op de eerste mei 1894 in Breda "geene betoogingen van werklieden hebben plaats gegrepen".¹⁵⁷ Wel schijnen er die dag feestnummers van *Recht voor Allen* in de stad te zijn verspreid.¹⁵⁸ De afdeling Breda van de NBvAKS zou spoedig daarna ophouden te bestaan en zich aansluiten bij de plaatselijke afdeling van de SDB.¹⁵⁹ Die openlijk beleden socialistische overtuiging zou nog forse reacties oproepen!

b. Sociaal-Democratische Bond (SDB)/
Socialistenbond 1892-1895

Reeds in 1892 is in Breda sprake van een afdeling van de SDB.¹⁶⁰ Dat was niet erg opmerkelijk, omdat in de jaren 1891-1893 door het hele land vele nieuwe afdelingen van de Bond werden opgericht: het aantal afdelingen steeg van 55 tot 133, terwijl het ledental eveneens steeg, namelijk van 2000 tot 5500. Breda had de 64e SDB-afdeling binnen zijn grenzen.¹⁶¹ Ze gaf

¹⁵⁴) Vliegen, *a.w.*, II, 340; Visscher, *a.w.*, 116-118. In *De Volkstribuun*, 22 juli 1893 schreef de Bredase correspondent 'D' ook over het probleem.

¹⁵⁵) *De Volkstribuun*, 29 april 1894; Theodora Schook-Haver uit Amsterdam was met o.a. Wilhelmina Drucker lid van de Vrije Vrouwen-Vereeniging, Posthumus-van der Goot, *a.w.*, 96, 99.

¹⁵⁶) In een lijst van Nederlandse 1 mei-meetings in de *Bredasche Courant*, 29 april 1894 wordt Breda niet genoemd. Volgens de *Nieuwe Bredasche Courant*, 2 mei 1894, was er geen 1 meibeweging in Breda.

¹⁵⁷) GAB, Politiearchief, brief d.d. 3 mei 1894 van de Commissaris van Politie Breda aan de Procureur Generaal (afd. II-41, inv.nr. 13).

¹⁵⁸) *Nieuwe Bredasche Courant*, 2 mei 1894.

¹⁵⁹) *De Volkstribuun*, 4 augustus 1894.

¹⁶⁰) Van Horssen en Rietveld, *De SDB*, I, in *TSG*, I, 53; Vliegen, *a.w.*, II, 296.

¹⁶¹) Van Horssen en Rietveld, *t.a.p.*, 30 e.v., 53.

echter geen enkel teken van leven. Vooral nog werden alle bijeenkomsten met socialistische sprekers – en vrijwel alle in de vorige sub-paragraaf genoemde sprekers waren lid van de SDB – georganiseerd door de plaatselijke afdeling van de NBvAKS. Aannemelijk is dan ook, dat de SDB in Breda niet meer was dan een papieren, misschien zelfs geheime afdeling, eventueel met (vrijwel) dezelfde ledenlijst als de NBvAKS.

Opvallend is dat, nadat de afdeling van laatstgenoemde bond was opgegaan in de SDB, het oude propagandamiddel van de openbare vergadering op een uitzondering na niet meer gebruikt werd. Zoals in par. 2 sub b beschreven, trokken de socialisten in Breda in en na 1894 vooral de aandacht door hun colportage met *Recht voor Allen* en andere geschriften. Dat er geen propaganda-bijeenkomsten als voorheen werden gehouden, was waarschijnlijk te wijten aan het feit dat de socialisten nog slechts bij hoge uitzondering in de gebruikelijke zalen (zoals Hof van Holland) konden vergaderen.¹⁶² Maar al in de zomer van 1894 is er sprake van een eigen lokaaltje, waar vergaderd kon worden en waar de leden socialistische bladen konden lezen.¹⁶³ Waarschijnlijk betrof het hier café De Oude Schouwburg.¹⁶⁴ Hoe lang dit lokaal als zodanig gebruikt werd, is niet bekend. In ieder geval was in de eerste helft van 1895 een ander lokaal het belangrijkste trefpunt voor de socialisten in Breda. Het werd een episode met een onverkwikkelijke afloop, zoals hierna zal blijken.

Ondertussen werd in december 1894 de SDB omgedoopt in Socialistenbond. Dit was niet ingegeven door de wens zich qua naamgeving te onderscheiden van de inmiddels opgerichte SDAP, maar door het feit dat de SDB door de overheid verboden was. De Bond had namelijk in 1892 statutair ook gewelddadige methoden ter bereiking van de doelstellingen goedgekeurd.¹⁶⁵ Dat de SDAP was opgericht – een afscheiding was het nauwelijks te noemen –

¹⁶²⁾ Zie noot 136.

¹⁶³⁾ *De Volkstribuun*, 4 augustus 1894.

¹⁶⁴⁾ *Recht voor Allen*, 29-30 september 1894. Het blad schreef een en ander te ontleen aan een krant in Breda, maar dienaangaande kon niets worden aangetroffen.

¹⁶⁵⁾ Van Horssen en Rietveld, *t.a.p.*, II, 8-9.

had vooral als oorzaak de steeds meer anti-parlementaire weg die de SDB was opgegaan. In 1893 had deze op een congres besloten om onder geen enkele voorwaarde aan verkiezingen deel te nemen ¹⁶⁶ en ondanks pogingen een jaar later van diverse afdelingen, waaronder Breda, om het besluit enigszins af te zwakken, ¹⁶⁷ was de scheiding der geesten in de Nederlandse socialistische beweging definitief. En hoewel de jonge SDAP in haar eerste jaren niet hard groeide, tastten de ontwikkelingen de aanhang van de Socialistenbond aan; zo daalde het ledental in 1895 tot 2540. ¹⁶⁸

In Breda ging het echter aanvankelijk nog voorspoedig met de Socialistenbond. In de eerste helft van 1895 stond er vrijwel elke week een uitvoerige kolom uit en over Breda in *Recht voor Allen*. Allerhande, meer of minder kwalijke bijzonderheden over patroons, kerk, politie en bourgeoisie werden daarin met naam en toenaam beschreven en men kan zich indenken, dat dit de aandacht trok bij colportage in de stad. Waarschijnlijk was het de al eens genoemde P. Hopman die sinds 't begin van dat jaar een socialistisch lokaaltje in de Mauritsstraat beheerde. ¹⁶⁹ Breeduit hingen daar de socialistische bladen voor twee winkelramen: *Recht voor Allen*, *De Roode Duivel*, *De Anarchist*, *De Seingever*, *De Volkstribuun*, *De Voorwaarts*; en ze werden kennelijk gretig gelezen door de talrijke fabriekswerkers die de Terheijdense overweg dagelijks passeerden. ¹⁷⁰ Het was een "flink, zindelijk leeslokaal, met lange tafel en zonder verplichte vertering", waar onder de talrijke bezoekers ijverig propaganda voor de socialistische ideeën werd gemaakt. ¹⁷¹

Over het aantal leden en sympathisanten is concreet niets bekend. Het laat zich vermoeden, dat het er niet zoveel meer

¹⁶⁶) Vliegen, *a.w.*, II, 348-349.

¹⁶⁷) SDB, Beschrijvingsbrief congres 1894 (te Den Haag), 9. Hierin werd voorgesteld dat de bond niet zelf aan verkiezingen zou meedoen, noch propaganda daarvoor zou steunen, maar dat de afdelingen daarin vrij zouden zijn.

¹⁶⁸) Visscher, *a.w.*, 129.

¹⁶⁹) Zie par. 2-a en noot 76.

¹⁷⁰) *Recht voor Allen*, 11-12 juli 1895, overgenomen uit *De Tijd*. In dit bericht staat dat het lokaal "in een fatsoenlijke drukke buurt" lag, nabij de Terheijdense overweg.

¹⁷¹) *t.a.p.*.

geweest zullen zijn als in de tijd van de NBvAKS, dus waarschijnlijk enkele tientallen. Naar het schijnt traden dankzij alle mondelinge en schriftelijke propaganda langzamerhand wel meer arbeiders toe tot de beweging.¹⁷² Vooral spoorweg- en fabrieksarbeiders woonden de socialistische bijeenkomsten bij¹⁷³ en de aanwezigheid van eerstgenoemden doet veronderstellen, dat er in de beweging nogal wat niet-autochtone Bredanaars zaten. Zeker is ook dat de met name bekende propagandisten – genoemde Hopman en later J. Baylé – slechts tijdelijk in Breda woonden.

Hoe dan ook, de socialistische beweging leek in Breda op de goede weg. In juni 1895 kon er onder redactie van genoemde Baylé in Breda zelfs een eigen weekblad voor Noord-Brabant verschijnen: *De Aanklager*,¹⁷⁴ terwijl het lokaaltje van Hopman kennelijk te klein begon te worden en men naar een grotere ruimte uitkeek.¹⁷⁵ De stemming zat er blijkbaar in en wellicht had het Zondig Paterken gelijk, toen hij naderhand in *De Volkstribuun* schreef dat "het heele kleine troepje 'roode luijden' " in Breda "de revolutionaire koorts" te pakken had.¹⁷⁶ Een dag na de opening werd het nieuwe lokaal echter totaal verwoest en lagen alle illusies aan diggelen.

c. Het schandaal te Breda¹⁷⁷

In de maand juni, of misschien even daarvoor, van het jaar 1895 kwam Volksbierhuis De Toekomst tot stand; het was gelegen aan de Stationsweg no. 87 (nu no. 4). De meeste leden van de

¹⁷²) Zie noot 136.

¹⁷³) *Bredasche Courant*, 4 juli 1895.

¹⁷⁴) *Recht voor Allen*, 29 juni en 2-3 juli 1895; zie ook *De Volkstribuun*, 25 april 1896. Het blad *De Aanklager* is helaas nergens aangetroffen.

¹⁷⁵) Zie noot 170.

¹⁷⁶) *De Volkstribuun*, 4 april 1896.

¹⁷⁷) Deze sub-paragraaf is gebaseerd op de diverse verslagen van de gebeurtenissen in *Bredasche Courant*, 4 en 14 juli 1895; *Nieuwe Bredasche Courant*, 3 juli 1895; *De Bredanaar*, 2 juli 1895; *De Eendracht*, 10 augustus 1907, vgl. noot 136; *Recht voor Allen*, 2-12 en 16-17 juli 1895. Met name voor wat betreft de feitelijke gebeurtenissen wordt over het algemeen niet apart naar deze bronnen verwezen. Deze sub-paragraaf is in enigszins bewerkte vorm gepubliceerd, in *Breda in Aktie*, VIII, nr. 9, 16-19.

Socialistenbond hadden zuurverdiende penningen aan het met veel moeite verworven en ingerichte lokaal opgeofferd. Van Koert, in 1891 voorzitter van de NBvAKS, had het pand gehuurd. De decoratieschilder J. Baylé, recent uit Arnhem gekomen,¹⁷⁸ trad op als propagandist/lokaalhouder en met zijn vrouw en vier kinderen bewoonde hij waarschijnlijk de bovenverdieping.¹⁷⁹ Aldus beschikten de socialisten in Breda over een ruim lokaal waar, zo hoopten ze, arbeiders niet alleen elkaar konden ontmoeten, maar zich ook door het lezen van zgn. volksbladen, brochures en boeken konden ontwikkelen en zich in politieke organisaties en vakverenigingen konden organiseren. Jenever, de 'volksdrank' in die tijd, werd er niet geschonken, want sterke drank was in de ogen van de meeste socialisten voor de arbeider slechts een vlucht voor zijn dagelijkse misère en een sta-in-de-weg voor zijn bewustwording.

De feestelijke inwijding van De Toekomst zou plaats hebben op zondag 30 juni; het lokaal was overigens al korte tijd in gebruik. Geheel in de strijdbare stijl van de socialisten zou de bijeenkomst het karakter krijgen van een protestmeeting, en wel tegen "het meer dan gemeene boetenstelsel op enkele fabrieken te Breda".¹⁸⁰ Maar liefst drie sprekers waren uitgenodigd: J.L. van Herwerden van de (Algemene) Nederlandsche Metaalbewerkersbond (ANMB); J.K. van der Veer, redacteur van het socialistische weekblad *De Toekomst* te Middelburg; en, als klap op de vuurpijl, Domela Nieuwenhuis. Tersluiks werden in de stad biljetten aangeplakt om de meeting bekend te maken, terwijl de afdelingen in Dordrecht en Tilburg hun leden al weken van te voren opriepen ter gelegenheid van de opening naar Breda te gaan.¹⁸¹

Om vier uur die zondagmiddag waren er zo'n 250 belangstel-

¹⁷⁸) GAB, Bevolkingsregister, Johannes Baylé, geboren 12 mei 1870 te Deventer, gevestigd te Breda 13 mei 1895, vanuit Arnhem.

¹⁷⁹) t.a.p., Baylé woonde net als Hopman, in het logement Mauritsstraat E92, net om de hoek.

¹⁸⁰) *Recht voor Allen*, 4-5 juli 1895.

¹⁸¹) t.a.p., 8-9 juni 1895: oproep afd. Tilburg. Op de aanplakbiljetten zou hebben gestaan dat de meeting werd georganiseerd door de afd. Breda, Tilburg en Dordrecht; *De Tijd*, geciteerd in *Recht voor Allen*, 6-7 juli 1895.

lenden komen opdagen; sommigen schatten het aantal zelfs op 400. Voor deze omvangrijke bezoekersschare was het zaaltje toch wel te klein en omdat het weer het uitstekend toeliet, werd de vergadering in de tuin erachter gehouden. Dat trok de aandacht. Overall hingen mensen uit de ramen, terwijl anderen vanuit omliggende tuinen toekeken. Vooral in de tuin van het naast De Toekomst gelegen café van ene Van Boxtel had zich achter de houten schutting die beide tuinen scheidde, een groot aantal nieuwsgierigen verzameld die al spoedig onmiskenbaar anti-socialistisch bleken te zijn. Nadat Baylé de bijeenkomst had geopend, voerde Van Herwerden als eerste het woord. Hij was echter nog maar amper begonnen, of de eerste scheldwoorden vlogen over de schutting naar de aandachtige toehoorders. Wellicht werden verscheidene bezoekers in het naast gelegen café op jenever getraceerd en opgehitst, maar vooralsnog reageerden de socialisten niet. Van Herwerden en na hem Van der Veer konden dan ook ongestoord hun 'roode evangelie' verkondigen, regelmatig toegejuicht door hun eigen publiek. Nadat Van der Veer had gesproken, brak het tumult aan de andere kant van de schutting werkelijk los. Aanleiding was vooral het feit dat hij in zijn rede de term 'zwartrokken' had gebruikt. De anti-socialisten zagen hierin een belediging van de geestelijkheid en de verwensingen waren niet meer van de lucht, terwijl de opwindning onder invloed van de jenever toenam; zelfs zou er door iemand f 25,— zijn uitgelooft aan hen die de boel bij de socialisten in elkaar wilden ranselen. Het rumoer was kennelijk zo groot, dat een "deftigen hoofdagent", die op de socialisten-meeting waarschijnlijk uit voorzorg ter plaatse was, het café van Van Boxtel wilde doen ontruimen.

Enkele eveneens aanwezige marechaussee's verzetten zich echter hiertegen en bleven lijdzaam toezien. Toen dan na een korte onderbreking van de vergadering Domela Nieuwenhuis het woord zou krijgen, begonnen de 'anti-soci's' ook nog te zingen: vaderlandse liederen en het bekende spotlied 'Nieuwenhuis moet zak-kies plakken'. De onderbrekingen beu, zette Domela Nieuwenhuis zijn rede voort in de gelagkamer. Onder groot enthousiasme van de aanwezigen onthulde hij na afloop van zijn aandachtig

aangehoorde rede het vaandel van de afdeling, waarop in goudgestikte letters op een donkerrood fluwelen achtergrond stond te lezen:

"Voor het Volk, door het Volk, S.B., afdeeling Breda".

Geestdriftig werd het Vrijheidslied gezongen, waarna de op zichzelf zeer rustig verlopen meeting om kwart over zeven werd beëindigd.

Tijdens de rede van Domela Nieuwenhuis was een deel van de socialisten in de tuin achtergebleven, noodgedwongen, omdat de zaal te klein bleek. Onder glimlachend toezien der aanwezige ordebewaarders ontstond er tussen de partijen aan weerszijden van de schutting een hoog lopende scheldwedstrijd, waarin de socialisten het onderspit moesten delven. Toch waren het juist de socialistische scheldwoorden over godsdienst, koningin en vaderland, die de gemoederen om het gebouw die hele zondagavond verhit bleven houden. Zelfs zou later op de avond vanuit een zolderraam van het socialistisch lokaal een revolvershot zijn gelost, kennelijk zonder enige gevolgen. De politie stelde onmiddellijk een onderzoek in, maar kon dader(es) noch wapen vinden.

De sprekers waren toen, nageroepen door de tegenstanders, allang vertrokken. Hen was door de buiten wachtende menigte niets in de weg gelegd, al zou later het gerucht gaan dat zij hadden moeten vluchten. Van der Veer en Domela Nieuwenhuis bezochten nog een partijgenoot in de stad. Nadat Domela Nieuwenhuis met de laatste trein Breda had verlaten, werd Van der Veer gewaarschuwd, dat de beschonken tegenstanders de achterzijde van De Toekomst met stenen aanvielen. Enige ruiten werden verbrijzeld ¹⁸²⁾ en Van der Veer begaf zich naar het politiebureau om assistentie, maar volgens de dienstdoende hoofdagent kon de politie aan de achterzijde van het huis niets doen, omdat het particulier terrein betrof. Wel werd er aan de voorzijde een agent op wacht gesteld, hoewel deze kennelijk niet kon verhinderen, dat er ook daar nog een ruit werd ingegooid.

Maandagmorgen was de schade reeds bijna hersteld. Maar al in

¹⁸²⁾ Onduidelijk is of dit voor of na het revolvershot gebeurde.

de namiddag schoolde er weer publiek samen in het naastliggende café, terwijl tegen de avond enkele, vermoedelijk dronken korporaals medestanders uit andere kroegen gingen halen – volgens socialisten onder de belofte van vrij drinken. Tegen negen uur was er al een flinke oploop voor het vermaledijde lokaal, maar in plaats van dat de politie een oogje in het zeil bleef houden, vervolgden drie surveillerende agenten gewoon hun ronde. Inmiddels was het donker geworden en met de wetenschap dat er geen politie meer te zien zou zijn, begonnen enkelen uit de menigte onder gejoel en gezang de jalouzieën en ramen van het volkshuis met stenen te vernielen. Het bombardement was zo hevig, dat er aan de voor- en achterzijde geen ruit heel bleef. Tenslotte werd de deur ingetrapt en de inboedel vernield: de brandende lamp werd van het plafond geslagen, het glaswerk stuk gegooid, het buffet geheel verwoest en een verzameling boeken op straat gegooid. Naderhand vond men brokken steen van liefst 20x30 cm in de gelagkamer. Ook de bovenwoning kwam aan bod. Beddegoed werd door de vernielers stukgescheurd en huisraad van de trappen gegooid. De vrouw en kinderen van Baylé waren niet meer aanwezig en hijzelf was met enkele anderen via het achter gelegen huis van het Kamerlid Tydeman (aan de Delpratsingel) naar het politiebureau gevlucht om hulp.

Het was toen al tegen twaalf uur in de nacht van maandag 1 juli op dinsdag 2 juli. Twee tot drie uur lang had een stel opgestookte en beschonken anti-socialisten vrij spel gehad en men toonde zich zelfs nog verwonderd op het politiebureau, toen Baylé van de vernielingen melding kwam maken. Een hoofdagent werd naar de Stationsweg gezonden en toen kort na twaalfen de drie surveillerende agenten van hun ronde terugkeerden, begaven ook zij zich onmiddellijk naar de plek des onheils. De politie verdreef de nog

steeds verzamelde menigte en vatte post voor het huis.¹⁸³ Het lokaal waar de Bredase socialisten zo trots op waren geweest, stond er ontredderd, open en verlaten bij. Baylé pakte nog diezelfde nacht zijn boeltje bij elkaar, verkocht de volgende ochtend het restant van zijn huisraad en vertrok met vrouw en kinderen naar Arnhem. Die dinsdag waren er 's avonds nog wel samenscholingen voor de huizen van enkele socialisten, maar de commandant van de marechaussee's kon nieuwe ongeregeldeheden voorkomen.

Ondanks een ingesteld politieonderzoek naar de vernielers,¹⁸⁴ werden dezen nooit opgespoord.¹⁸⁵ Op aanwijzing van Baylé liet de Officier van Justitie de politie nog wel enkele getuigen verhoren, die de namen van de daders zouden kennen.¹⁸⁶ Uit niets blijkt echter, dat de politie de enkele met naam in *Recht voor Allen* genoemde ophitsers heeft verhoord; ook tegen een aldaar genoemde stenengooier werd voor zover bekend nooit proces-verbaal opgemaakt.¹⁸⁷

De socialisten waren vanzelfsprekend het meest verbolgen. *Recht voor Allen* beschreef het gebeuren direct in een groot voorpagina-artikel onder de kop 'Het schandaal te Breda', zodat het landelijk onder de aandacht kwam. Ook in de dagen en weken erna kwam het blad vaak nog uitvoerig op 'het schandaal' terug, hetzij met nieuwe gegevens, hetzij met reacties op de berichtgeving van andere kranten.¹⁸⁸ Natuurlijk was *Recht voor Allen* zeer

¹⁸³⁾ GAB, Politiearchief, brief van de Commissaris van Politie aan de Procureur-Generaal te 's-Hertogenbosch, d.d. 8 juli 1895 afd. II-41 (inv.nr. 18). Volgens dezelfde brief verklaarden de drie agenten naderhand dat zij tijdens hun ronde om ±kwart voor elf de Stationsweg hadden aangedaan. Dit is niet in overeenstemming met uitspraken in de Bredasche Courant en de Nieuwe Bredasche Courant van getuigen, volgens welke de politie zich tijdens het 2 à 3 uur durende schandaal in het geheel niet had laten zien. Anderzijds behoeft de politieverklaring niet per se onjuist te zijn; het is m.i. namelijk vrijwel zeker dat het stenen gooien in volle omvang tussen elf en twaalf uur plaats vond.

¹⁸⁴⁾ t.a.p.

¹⁸⁵⁾ GAB, Politiearchief, zowel uit het register processen-verbaal 1895, als uit de uitgegane correspondentie blijkt niets van enig resultaat van het onderzoek (afd. II-41, inv.nrs. 96 en 13).

¹⁸⁶⁾ t.a.p., brief Officier van Justitie aan Commissaris van Politie d.d. 12 juli en drie brieven juli en augustus, van Commissaris van Politie aan resp. Hoofdcommissaris van Den Haag en de Officier van Justitie, twee keer (inv.nrs. 364 en 18).

¹⁸⁷⁾ Zie noot 183.

¹⁸⁸⁾ Zie noot 177.



Afb. 5. G. L. Janssen met zijn gezin rond 1896. Hij schreef tot 1894 voor diverse socialistische periodieken en was van 1890 tot 1897 redacteur van de Nieuwe Bredasche Courant.

DE SOCIALE GIDS.

Socialistisch Tijdschrift voor Noord- en Zuid-Nederland,

ONDER REDACTIE VAN

B. RUBER, SECUTUS EN PEER CORSTIAAN

EN

met welwillende medewerking

VAN

Mevrouw Van Kol (Nellie), Emilie Claeys, F. Domela
Nieuwenhuis, H. Van Kol (Rienzi), W. Bax, Mr.
D. A. Van Eck, Van Haghe, E. Anseele, Edm.
Van Beveren, Chr. Cornelissen, R. Van Zinderen
Bakker, A. H. Gerhard, G. L. Van der Zwaag,
A. Van Emmenes, W. H. Vliegen e. a.



1893.

AMSTERDAM,
J. HOEKSTRA.

Afb. 6. Titelblad van De Sociale Gids, met daarop onder hun pseudoniemen aangeduid de in Breda wonende redacteurs D.H. Meijer, J. Cock en G.L. Janssen.

eenzijdig in deze zaak; zo is het opmerkelijk te noemen, dat het blad in haar toch zeer uitvoerige verslagen met geen woord repte van het revolverschot dat zou zijn gelost. In plaats van op de nalatigheid van de politie, legde Recht voor Allen de nadruk op het feit dat de vernielers opgestookt en dronken zouden zijn geweest. Als voorbeeld hiervan werd ene Janus Jongbloed opgevoerd, die ook al bij een enigszins vergelijkbare kloppartij in 1892 tegen het Leger des Heils ¹⁸⁹ haantje de voorste zou zijn geweest. Ook zou Janus in 1894, alweer opgestookt, de socialistische colporteur Schagen hebben belaagd. ¹⁹⁰ Met onder meer dit voorbeeld poogde Recht voor Allen te benadrukken, dat de vernielers niet meer dan arme, misleide stumpers waren die niet wisten wat ze deden. Arbeiders (lees: bewuste arbeiders) hadden volgens Recht voor Allen niet aan het schandaal meegedaan.

Ook de plaatselijke dagbladen waren verbolgen over de nalatigheid van de politie. De *Bredasche Courant* suggereerde, dat de politie zich bewust afzijdig had gehouden, een lezing die ook uit een ingezonden brief in de *Nieuwe Bredasche Courant* sprak. De *Bredasche Courant* schreef, dat de politie de wet in alle gevallen diende te handhaven en dat zij niet bepaalde categorieën mocht uitsluiten van haar bescherming. ¹⁹¹ Nú was er volgens het blad grote schade toegebracht aan het prestige van de overheid en het blad eiste dan ook, dat de politie zich zou verantwoorden voor haar onverklaarbare afwezigheid tijdens de rellen. Ook in de *Nieuwe Bredasche Courant* werd door G.L. Janssen (zie sub d) de hoop uitgesproken, dat de daders opgespoord en gestraft zouden worden. Hier was eveneens de teneur dat keistenen geen argumenten tegen socialisten waren; als men socialisten gevaarlijk en ongewenst vond, dan moest men hen maar negeren of in woord en geschrift bestrijden. Opvallend is dat geen van beide Bredase

¹⁸⁹) De Lepper, Rumor rond het Leger des Heils, in *Jaarboek De Oranjeboom*, XXXIV, 100-111.

¹⁹⁰) *Recht voor Allen*, 9-10 juli 1895.

¹⁹¹) Vliegen benadrukte in zijn sociaal-democratische *Volkstribuun* 13 juli 1895 in een paginagroot artikel ook dat volgens de grondwet ieder gelijke rechten heeft op bescherming van de overheid.

kranten melding maakte van het door de socialisten zo uitvoerig beschreven ophitsen door 'bazen' en verstrekken van borrels. *De Bredanaar*, een knip- en advertentieblaadje, was in tegenstelling tot de zojuist genoemde bladen zeer tevreden over het resultaat van de kloppartij en zij zag er het bewijs in, dat "de woekerplant van het socialisme" in Breda niet zou kunnen gedijen.¹⁹²

Ook het landelijk dagblad *De Tijd* toonde er zich bij monde van zijn Bredase correspondent gelukkig mee, dat men er in geslaagd was de meeting van 's zondags dusdanig te verstoren, dat Domela Nieuwenhuis zijn rede niet normaal in de tuin had kunnen uitspreken. Het beledigen van de hooggeachte geestelijkheid kon niet worden geduld, vond het blad.¹⁹³ Enkele dagen later sloeg *De Tijd* een veel gematigder toon aan en kritiseerde zij met name de triomfantelijkheid die kennelijk van velen in de stad afstraalde. Het was volgens het blad een bedenkelijke vreugde, die bovendien berustte op een valse gerustheid: immers, voor een weggejaagde colporteur kon spoedig weer een andere komen om het "schadelijk zaad" van het socialisme uit te strooien. Bestrijders van het socialisme konden volgens *De Tijd* beter waakzaam dan voldaan zijn.¹⁹⁴

Ondertussen werd er door de socialisten een steuncampagne opgezet om het bierhuis te kunnen herstellen en zo de propaganda in Brabant te kunnen voortzetten. Zoals gebruikelijk werd er ingezameld in de vorm van zgn. strijd- of steunpenningen van socialisten in den lande of door te collecteren op vergaderingen. Naar het schijnt, ontving de Socialistenbond inderdaad veel strijdpenningen¹⁹⁵ – wellicht zelfs een bedrag van f 300,—¹⁹⁶ – maar het lijkt twijfelachtig dat hiervan veel aan de afdeling in Breda of andere afdelingen in de provincie ten goede is gekomen.

¹⁹²) *De Bredanaar*, 2 juli 1895.

¹⁹³) *Recht voor Allen*, 6-7 juli 1895, geciteerd uit *De Tijd*. Het 'karakterloos stuk' was volgens *De Toekomst*, 16 maart 1907 geschreven door de 'beruchte' Bredase Tijdcorrespondent: ene Brinkman, boekhouder bij sigarenfabrikant Meeuwissen.

¹⁹⁴) *Recht voor Allen*, 11-12 juli 1895, geciteerd uit *De Tijd*.

¹⁹⁵) *De Volkstribuun*, 28 september 1895.

¹⁹⁶) IISG, archief Wibaut, brief van H. Spiekman d.d. 26 augustus 1895 (ds.nr. 13a); *De Volkstribuun*, 25 april 1896.

Van herinrichting van De Toekomst of van opening van enig ander volkshuis kwam nimmer wat terecht. Wel werd al binnen twee weken na de grote slag in Breda nog een keer gecolporteerd met *Recht voor Allen*; ". . . behoudens eenig naloopen en geschreeuw van enkele kwajongens, werd den colporteur niets in den weg gelegd".¹⁹⁷ Volgens de colporteur van *De Volkstribuun*, H. Spiekman, was het echter met de colportage van *Recht voor Allen* gedaan, ook in de rest van Brabant.¹⁹⁸ Er zijn ook geen aanwijzingen, dat in de eerstvolgende jaren colporteren in Breda meer dan een uitzondering was. Nogal wat Socialistenbonders verlieten de stad,¹⁹⁹ terwijl de overgeblevenen waarschijnlijk de schrik flink in de benen zat.

De ontwikkelingen in de Bredase socialistische beweging in de eerste jaren na 1895 wijzen er op, dat de 'furie' succesvol was. Niet alleen vanwege het vertrek van sommigen, maar ook doordat het restant aan onenigheid ten prooi viel, waarbij de anarchistische elementen zich begin 1898 afscheidden.²⁰⁰ Een indicatie voor de (tijdelijke) teruggang is ook het feit dat er vrijwel geen openbare vergaderingen meer plaats vonden. Pas na een aantal jaren zou in Breda het socialisme als politieke beweging weer op krachten komen en zich weer openlijk manifesteren.

d. G.L. Janssen: socialist op papier

In de jaren negentig van de vorige eeuw woonde in Breda een opmerkelijke socialistische propagandist: G.L. Janssen. Opmerkelijk in meerdere opzichten. Allereerst omdat hij zijn propaganda voor het socialisme enkel schriftelijk bedreef – en dan ook nog altijd onder een pseudoniem. Janssen was dus een "gemaskerd

¹⁹⁷) *Recht voor Allen*, 16-17 juli 1895.

¹⁹⁸) IISG, Archief Wibaut, t.a.p.

¹⁹⁹) *De Volkstribuun*, 25 april 1896: het 'hele stel' (van de SB), zou de stad zijn uitgeklopt. Volgens *De Eendracht*, 10 augustus 1907, ging de beweging in Breda na 'het schandaal' kwijnen, o.a. door verhuizing van leden.

²⁰⁰) Zie noot 136.

strijder voor het socialisme".²⁰¹ Juist deze wetenschap maakt dat ook zijn maatschappelijke positie in Breda opmerkelijk te noemen is: hij was namelijk redacteur van de *Nieuwe Bredasche Courant*. Tot slot is opmerkelijk, dat Janssen samen met twee KMA-leraars in 1893 de in Breda zetelende redactie vormde van *De Sociale Gids*: het eerste sociaal-democratische tijdschrift in Nederland, zoals Vliegen het noemde.²⁰²

G.L. Janssen was afkomstig uit Den Haag²⁰³ en toen hij in het midden van de jaren tachtig in *Recht voor Allen* begon te schrijven, was hij onderofficier bij het regiment grenadiers en jagers; als straf voor zijn recalcitrante gedrag werd hij in 1886 overgeplaatst naar Bergen op Zoom.²⁰⁴ Onder een van zijn vele pseudoniemen,²⁰⁵ 'Mucius Scaevola', schreef Janssen in de jaren 1885-1887 anti-militaristische artikelen in *Recht voor Allen*,²⁰⁶ terwijl hij als Peer Corstiaan in deze en volgende jaren meewerkte aan het *Groninger Weekblad*, radicale courant voor Nederland, en de opvolger hiervan, het *Radicaal Weekblad*, orgaan van de Volkspartij in Nederland.²⁰⁷

In 1889 kreeg Janssen het aanbod redacteur te worden van de *Nieuwe Bredasche Courant*, waarvoor hij ondertussen als correspondent aandacht trekkende bijdragen over Bergen op Zoom had geleverd. Hij slaagde erin ontslag uit de krijgsmacht te bewerkstelligen, zogenaamd wegens fysieke onbekwaamheid, met be-

²⁰¹) IISG, Archief Domela Nieuwenhuis, brief Peer Corstiaan (G.L. Janssen) aan Domela Nieuwenhuis d.d. 7 november 1894 (Map II c 8).

²⁰²) Vliegen, *a.w.*, II, 344.

²⁰³) GAB, Bevolkingsregisters 1890-1899, Gerardus Lambertus Janssen, geboren te 's-Gravenhage 3 oktober 1859, Nederlands Hervormd, gevestigd te Breda 25 januari 1890, vertrokken 10 juli 1897.

²⁰⁴) Vliegen, *a.w.*, I, 387-388; Memoires G.L. Janssen, ter inzage gegeven door zijn kleinzoon dr. E.M. Janssen te Rotterdam; IISG, Archief Domela Nieuwenhuis, t.a.p., brief ongedateerd (waarschijnlijk 1887) en brief uit Breda d.d. 18 maart 1894.

²⁰⁵) Zie pseudoniemlijsten: Harmsen, Een voorlopige pseudoniemenlijst, met aanvulling, in *Mededelingenblad*, XXX, 14-27; Welcker en Campfens, Aanvulling en Derde aanvulling, in *TSG* (1976), 309-317; *t.a.p.* (1978), 164-268. In deze lijsten worden totaal zestien door Janssen gebruikte pseudoniemen genoemd.

²⁰⁶) Vliegen, *a.w.*, I, 387-388; Bymholt, *a.w.*, 354, 395, 472. Titel van de artikelen was 'Militaire Brieven' of 'Militaire Omtrekken'.

²⁰⁷) Vliegen, *a.w.*; Joan Nieuwenhuis, *Een halve eeuw*, 72-73; Bymholt, *a.w.*, 525.

houd van een klein pensioen.²⁰⁸ Eind 1890 vestigde hij zich in Breda als de eerste 'echte' redacteur van de Nieuwe Bredasche Courant voor een salaris van f 800,— per jaar.²⁰⁹ Dit betekende niet dat Breda daarmee ook een socialistische krant rijk werd, integendeel. De Nieuwe Bredasche Courant werd grotendeels geredigeerd en gezet in Utrecht,²¹⁰ waar de eigenaar van de Bredase drukkerij Oukoop, Gebroeders Van de Weyer, gevestigd was.²¹¹ Janssen beseftte dat de katholieke eigenaren het blad neutraal hielden "om der wille van de smeer" en dat hij daarom politieke en godsdienstige zaken onbesproken diende te laten.²¹² Op de ronduit anti-socialistische (hoofd-)artikelen, die regelmatig in de Nieuwe Bredasche Courant verschenen, had hij geen invloed. De bemoeienis van Janssen reikte niet verder dan het stadsnieuws, maar ook in die kolommen bleek er geen ruimte te zijn voor enig sympathiserend geluid over socialistische ideeën of bewegingen in Breda, als er al aandacht aan kon worden geschonken. Alleen uit zijn gemeenteraadsverslagen, die in die tijd meestal in extenso in de kranten verschenen, blijkt zijn kritische en onafhankelijke geest. Die verslagen vonden na enige tijd ook aanzienlijk weerklank in de stad,²¹³ maar wekten juist de ergernis op van diverse gezaghebbers van de gemeente. Dit zou tot het vertrek van Janssen in 1897 hebben geleid.²¹⁴

Omdat Janssen niet alles in zijn eigen *Nieuwe Bredasche Courant* kwijt kon, ging hij daarnaast pro deo artikeltjes voor *De Volkstribuun* schrijven, onder de naam Zondig Paterken.²¹⁵ Aldus was hij iemand met twee levens. Enerzijds leidde hij een behoedzaam, door geldzorgen belast burgersmansbestaan. Anderzijds was hij, zoals ook al in de jaren daarvoor, "een der beste penvoerders"

²⁰⁸) Memoires G.J. Janssen, t.a.p.

²⁰⁹) *Dagblad De Stem*, jubileumnummer 5 november 1960.

²¹⁰) IISG, Archief Domela Nieuwenhuis, t.a.p., brief d.d. 14 april 1898.

²¹¹) *Dagblad De Stem*, 5 november 1960 t.a.p.

²¹²) Memoires G.L. Janssen, t.a.p.

²¹³) t.a.p.

²¹⁴) *Dagblad De Stem*, 5 november 1960, t.a.p.

²¹⁵) Memoires G.L. Janssen, t.a.p., vgl. par. 2-a.

van de toenmalige socialistische beweging.²¹⁶ Door zijn stukjes in De Volkstribuun kwam Janssen in contact met enkele geestverwanten in Breda,²¹⁷ leden van de afdeling(en) van de NBvAKS en de SDB. In het bijzonder maakte hij kennis met twee KMA-leraren die (heimelijk) socialist waren, D.H. Meijer en J. Cock. Het eerste contact met hen stamde wellicht al van eerder datum. In ieder geval is bekend dat Janssen en Meijer in 1889 of 1890 de latere SDAP-voorman J.H.A. Schaper tot een bezoek uitnodigden, toen deze als dienstplichtige in de Bredase Kloosterkazerne gelegerd was.²¹⁸

Samen met Meijer en Cock richtte Janssen eind 1892 *De Sociale Gids* op, een 'socialistisch tijdschrift voor noord- en zuid-nederland'; hun pseudoniemen luiden resp. B. Ruber, Secutus en Peer Corstiaan. In dit tijdschrift verschenen artikelen van algemene aard over socialisme en sociale omstandigheden. Behalve de redacteurs leverden vele prominenten uit de socialistische beweging, onder wie Domela Nieuwenhuis, bijdragen aan *De Sociale Gids*. Janssen nam buitendien de administratie op zich²¹⁹ van de formeel te Amsterdam verschijnende gids, die een oplage had van ongeveer driehonderd exemplaren.²²⁰

D.H. Meijer kwam in 1889 in Breda wonen vanwege zijn betrekking als burgerleraar aan de KMA, kennelijk als opvolger van Van den Bussche.²²¹ Misschien was hij (een van) de onbekende auteur(s) van de artikelen die in de jaren 1892-1893 over Breda in

²¹⁶) Uitdrukking van Vliegen, *a.w.*

²¹⁷) *Memoires G.L. Janssen*, t.a.p.

²¹⁸) Schaper, *Een halve eeuw*, I, 58. In zijn memoires vertelt Schaper o.a. ook dat het een strafoverplaatsing betrof en dat dit door krantenberichten in de stad sensatie teweeg had gebracht; voorts dat hij in de 'provoost' die hij nog te goed had, socialistische liederen zong die buiten te horen waren, *a.w.*, 53, 58-67. Overigens is in de Bredase kranten dienaangaande niets aan te treffen.

²¹⁹) *Memoires Janssen*, t.a.p.

²²⁰) Mulder, Theorie en scholing in de vroege SDAP, in *Het tweede jaarboek voor het democratisch socialisme*, 75.

²²¹) GAB, bevolkingsregister, D.H. Meijer, geboren 10 juli 1857 te Hekendorp (ZH), Evangelisch Luthers, vanuit Rotterdam naar Breda verhuisd 3 januari 1889, vertrokken naar Rotterdam 28 december 1893; *Cadetten-almanak* 1890.

De Volkstribuun verschenen.²²² Meijer/Ruber werd door Janssen omschreven als "revolutionair in merg en been".²²³ Meer nog dan aan deze, waarschijnlijk nooit openlijk beleden eigenschap, zal het (eervol) ontslag van Meijer aan de KMA²²⁴ veroorzaakt zijn door het wellicht uitgelekte feit dat hij redacteur was van *De Sociale Gids*. Immers, de eerste aflevering hiervan kwam in de eerste helft van 1893 uit, terwijl Meijer in de tweede helft van dat jaar werd ontslagen.

Van J. Cock is niet veel meer bekend. Sinds 1877 was deze tekenleraar aan de KMA.²²⁵ Ongetwijfeld kende hij Karel van den Bussche goed en mogelijk was hij in de jaren tachtig al lid van de NBvAKS. In 1891 was Cock secretaris van de dan bestaande afdeling van de NBvAKS.²²⁶ Janssen omschreef Cock/Secutus en zichzelf als "meer gemoedsmensen en juist dáárom revolutionair".²²⁷ Hoe goed Cocks superieuren op de hoogte waren van zijn denkbeelden en van zijn bemoeienissen met *De Sociale Gids*, is onbekend, maar het is op z'n minst opvallend dat hij vrijwel gelijktijdig met Meijer ontslag aan de KMA kreeg, eveneens eervol.²²⁸ Overigens bleven beiden vanuit hun nieuwe woonplaatsen het redacteurschap van *De Sociale Gids* bekleden.

In 1894 kondigde Peer Corstiaan, G.L. Janssen dus, in *De Sociale Gids* aan, dat hij gedwongen door "bijzonder omstandigheden" de redactie ging verlaten. Wellicht dezelfde omstandigheden hadden hem er in december 1893 al toegebracht voor het geheim lidmaatschap van de SDB te bedanken.²²⁹ Het was een eerste blijk van Janssens snelgroeiende afkeer van de socialistische be-

²²²) Zie par. 2-a.

²²³) IISG, Archief Domela Nieuwenhuis, t.a.p., brief d.d. 8 mei 1893.

²²⁴) *Cadetten-Almanak* 1894. LXXXIII. Opmerkelijk is dat Meijer niet genoemd staat in de lijst van KMA-docenten in Van Steijn, *Gedenkboek KMA 1828-1928*.

²²⁵) Van Steijn, *a.w.*, 77; GAB, bevolkingsregister, Jentje Cock geboren 3 oktober 1854 te Sneek.

²²⁶) Vgl. par. 3-a, onder noot 139.

²²⁷) Zie noot 223.

²²⁸) *Cadetten-almanak* 1894, CXXXIV. Volgens Van Steijn, *a.w.*, 77, vertrok Cock op 16 september 1893 en werd hij leraar aan een Cadettenschool; in 1922 ging hij met pensioen. Volgens GAB, Bevolkingsregister vertrok Cock 31 juli 1893 naar Alkmaar.

²²⁹) IISG, Archief Domela Nieuwenhuis, t.a.p., brief d.d. 18 maart 1894.

weging. Met het vertrek van Janssen hield ook De Sociale Gids op te bestaan. Wel werd in 1896 nog door enkele leden van de Socialistenbond gepoogd het blad nieuw leven in te blazen. Langer dan een jaargang zou men het echter niet volhouden.²³⁰

In 1894 raakte Janssen in onmin met Domela Nieuwenhuis ten gevolge van diens kritiek in *Recht voor Allen* op Janssens houding bij enkele gebeurtenissen in Breda. Hoogachting werd vertroebeld door bitterheid. De verhouding tussen beiden werd misschien mede verstoord door een geldkwestie. Kennelijk had Janssen geld van Domela Nieuwenhuis geleend, maar had hij nogal wat moeite om terug te betalen.²³¹ Een poging om wat bij te verdienen door tegen betaling een artikeltje voor *De Nieuwe Tijd* te schrijven, werd hem echter kwalijk genomen door zijn geldschietster. Deze vond blijkbaar dat iemand als Janssen voor zijn blad, *Recht voor Allen*, behoorde te schrijven. Janssen had als "journalist om te eten" het geld echter nodig, terwijl hem, zo vond hijzelf, inhoudelijk geen enkele blaam trof, omdat hij niets dan zijn eigen mening schreef.²³²

Felle verwijten in *Recht voor Allen* moest Janssen over zich heen laten gaan, toen hij zich bij het koninklijk bezoek aan Breda in september 1894 met vrouw en kinderen en met oranje versierselen op de borst in een rijtuig had laten rondrijden. Hij werd in een door Domela Nieuwenhuis waarschijnlijk zelf geschreven artikel voorgesteld als een politespion.²³³ Janssen voelde zich, blijkens een uitvoerige, vertrouwelijke brief aan Domela Nieuwenhuis, vooral getroffen omdat hij zich niet in *Recht voor Allen* kon verweren zonder bij zijn krant ontslagen te worden. Zijn rondrit door de stad beschouwde hij als een weliswaar berispelijk, maar in een kapitalistische maatschappij onontkoombaar gevolg van zijn maatschappelijke positie en zijn verantwoordelijkheid

²³⁰) Mulder, t.a.p., 42.

²³¹) IISG, Archief Domela Nieuwenhuis, t.a.p., ongedateerde brieven (vermoedelijk 1887), 8 mei 1893, 7 november 1894.

²³²) t.a.p., brieven d.d. 6 en 18 maart 1894.

²³³) vgl. *Recht voor Allen*, 2-3 oktober 1894.

voor een gezin van zes kinderen: "Ik heb den moed niet mijne kinderen prijs te geven aan armoede". Volgens Janssen was zijn orangistische vertoning niet erger dan het feit dat Secutus met de koningin aan één tafel had gezeten en net als Ruber bourgeoisjongens kennis bijbracht om later tegen het volk te gebruiken; en ook niet erger dan het feit dat Domela Nieuwenhuis rente trok van z'n belegde kapitaal.²³⁴

Amper had hij zich verweerd, of *Recht voor Allen*, i.c. Domela Nieuwenhuis, kwam met een nieuwe beschuldiging aan het adres van Janssen.²³⁵ Bij een staking van typografen op de drukkerij van de *Nieuwe Bredasche Courant* in oktober 1894 zou hij namen van vakbondsleden hebben doorgegeven aan een baas en op hun ontslag hebben aangedrongen. Ook zou hij de opsteller zijn geweest van een verklaring waarin typografen aanhankelijkheid aan hun werkgever betuigden en hun lidmaatschap van de bond opzegden; onder pressie van hun patroon hadden twaalf typo's de verklaring getekend.²³⁶ Hoewel denkkelijk van Janssen inderdaad enige matigende invloed op de stakers was uitgegaan,²³⁷ voelde hij zich schandelijk belasterd. Hij ontkende de beschuldigingen ten enenmale en vond dat *Recht voor Allen* 'hoor en wederhoor' had dienen toe te passen alvorens iemand in het blad te vonnissen als verrader van het socialisme.²³⁸ Janssen kon zijn walging voor de ondervonden behandeling niet overwinnen, en keerde onmiddellijk *Recht voor Allen*, maar ook *De Volkstribuun* en *De Sociale Gids* de rug toe.²³⁹

Ook jaren nadien handhaafde Domela Nieuwenhuis zijn kritiek op Janssen,²⁴⁰ ondanks diens herhaalde en geduldige pogingen een en ander uit te leggen. Janssen vond alle op hem geleverde kritiek onrechtvaardig en hij gevoelde het als vervolging, smaad

²³⁴) IISG, Archief Domela Nieuwenhuis, t.a.p., brief d.d. 7 november 1894.

²³⁵) t.a.p., brief d.d. 11 november 1894; vgl. *Recht voor Allen* 10-11 oktober 1894.

²³⁶) Zie noot 235; Laenen, Van Staking en ander verzet, I, in *Breda in Aktie*, VIII, 11-12.

²³⁷) Memoires G.L. Janssen, t.a.p.

²³⁸) IISG, Archief Domela Nieuwenhuis, t.a.p., brief d.d. 11 november 1894.

²³⁹) Memoires G.L. Janssen, t.a.p.

²⁴⁰) IISG, Archief Domela Nieuwenhuis, t.a.p., brief d.d. 28 juni 1898.

en laster.²⁴¹ Hij beschouwde zichzelf vóór alles als een onafhankelijk socialist: ". . . ik haat alle banden, die eng knellen en tracht alleen rust te vinden met mijn eigen hart".²⁴² Zijn onafhankelijkheid probeerde hij ook in zijn journalistieke werk te handhaven: "Vrijheid van meening was mij altijd lief". Als redacteur van de 'neutrale' *Nieuwe Bredasche Courant* probeerde hij zo weinig mogelijk concessies aan zijn overtuiging te doen, terwijl, eveneens naar eigen zeggen, de anti-socialistische geluiden in het blad niet van zijn hand waren.²⁴³

Domela Nieuwenhuis stelde zich toch wel erg hard op jegens Janssen, wellicht uit onvermogen zich in andermans gedachten te verplaatsen.²⁴⁴ Hoezeer Janssen had afgedaan in de ogen van degenen die hij, ondanks alles, nog lang bleef achten, bleek vooral toen *Recht voor Allen* meende te kunnen onthullen dat Janssen de auteur was van de stukjes die onder het pseudoniem Zondig Paterken sinds april 1896 in *De Volkstribuun* verschenen. Alle in 1894 geuite kritiek werd nog weer eens opgerakeld, terwijl Janssen zelfs een "vijand van het socialisme" werd genoemd. In de richting van *De Volkstribuun* (dan SDAP-orgaan) én van Janssen klonk het grove verwijt: ". . . den parlementairen schijnt de smerigste hond niet vuil genoeg te zijn. Alles is aanwinst in dat kamp".²⁴⁵ *Recht voor Allen* vergiste zich overigens, want in paragraaf 2-sub a bleek al dat niet Janssen, maar Willem van Doorn voor de wederopstanding van het Zondig Paterken had getekend.

Hoewel hij zich had afgewend van de propaganda voor het socialisme, kwam Janssens positie bij de *Nieuwe Bredasche Courant* meer en meer onder druk te staan. Door tal van kleinigheden meende hij te kunnen bemerken, dat het blad zich in Rooms Katholieke richting ontwikkelde,²⁴⁶ terwijl wellicht bovendien,

²⁴¹) t.a.p., brief d.d. 14 april 1894.

²⁴²) t.a.p., 18 maart 1894.

²⁴³) t.a.p., 14 april 1894.

²⁴⁴) Vgl. De Vrankrijker, *Het wervende woord*, 81, 93.

²⁴⁵) *Recht voor Allen*, 9-10 april 1896.

²⁴⁶) *Memoires G.L. Janssen*, t.a.p.

zoals reeds aangestipt, zijn artikelen over de Bredase gemeentepolitiek niet in goede aarde vielen bij de eigenaren van de krant. In de verwachting dat hij naar het tweede plan zou worden geschoven, nam Janssen zelf ontslag bij de Nieuwe Bredasche Courant.²⁴⁷ In juli 1897 vertrok hij als verzekeringsinspecteur met zijn gezin naar Antwerpen en naderhand bekleedde hij dezelfde functie in Arnhem.²⁴⁸ Zeker vanaf 1899 schreef hij onder het pseudoniem Perio regelmatig bijdragen voor het aanvankelijk onafhankelijk-socialistisch, dan vrijzinnig-kritisch te noemen weekblad *De Controleur*.²⁴⁹ Terzijde zij hier vermeld dat al in 1896 artikelen uit en over Breda in dit blad verschenen en dat ook regelmatig 'Bredasche brieven' werden geplaatst na de eeuwwisseling; wie de auteur(s) was (waren), is onbekend.

Onder het pseudoniem Perio bepleitte Janssen de sociaal-aristocratie, zoals hij het noemde. Hij meende dat het gros van de mensen, ook de aanhang van de sociaal-democratische beweging, nog niet rijp was om socialist te worden, maar moest worden opgevoed (door de sociaal-aristocraten) tot socialist én tot kiezer. Toch betekende dit niet, dat Janssen zich nu bekende tot de 'parlementaire richting', oftewel de SDAP. Was hij in de jaren tevoren anti-parlementair geweest uit revolutionair-socialistische overwegingen, vanaf de jaren direct na de eeuwwisseling stelde hij zich steeds kritischer op tegenover de socialistische beweging, inclusief de SDAP. In plaats van te streven naar algemeen kiesrecht en daar alle heil van te verwachten, was het volgens hem beter zich te richten op praktische verbeteringen.²⁵⁰ Als consequentie van deze denkbeelden zette Janssen zich in de navolgende jaren dan ook in voor met name ouderdomsvoorzieningen; hij schreef er artikelen en brochures over en trad op als propagandist voor de Nederlandse Pensioenpartij.²⁵¹ In *De Con-*

²⁴⁷) t.a.p. In een naschrift uit zijn zoon G.L.J.B. Janssen enige twijfel t.a.v. deze lezing; vgl. ook noot 214.

²⁴⁸) Dit blijkt uit advertenties in *De Controleur* in de jaren 1901-1903.

²⁴⁹) Scheffer, *De Controleur*, 43-44.

²⁵⁰) a.w.

²⁵¹) Vliegen, a.w., 388.

troleur bleef hij sociaal-economische onderwerpen behandelen.²⁵² Al teleurgesteld door de vele "ontevredenen, gelukzoekers, baantjesjagers en eierzuchtduikelaars",²⁵³ die hij in de socialistische beweging had leren kennen, bleef Janssen afkerig van partijpolitiek en ging hij allengs in afzondering werken.

Socialist was hij in feite niet meer, weshalve Joan Nieuwenhuis hem in zijn herinneringen in het hoofdstuk 'verdwaalde schapen' opnam; niettemin omschreef hij hem als "een groot en braaf mensch".²⁵⁴ Janssen overleed in 1932 te Rotterdam.

Voor Breda is Janssen interessant, omdat hij, zoals bleek, in de tijd dat hij er woonde nog radicaal-socialist was, al gaf hij hiervan nauwelijks onverhuld blijk in verband met zijn functie als redacteur van een burgerkrant. Hij manoeuvreerde aldus in een erg moeilijke positie, die hem in beide kampen verdacht maakte. Was het feit dat hij nooit openlijk als socialist optrad, wellicht een gebrek aan moed of juist een gebrek aan overtuiging? Men moet hem toch de gunst van de twijfel geven en er vanuit gaan dat voor alles de verantwoordelijkheid voor zijn gezin op hem drukte. Als redacteur van de *Nieuwe Bredasche Courant*, zo kan tot slot nog worden vastgesteld, is Janssen er niet in geslaagd om echt radicale geluiden in de krant te laten doorklinken; het lijkt zelfs twijfelachtig of hij serieus pogingen in die richting heeft ondernomen. Het zou waarschijnlijk ook een té grote opgave zijn geweest.

§ 4. *Overzicht van de reacties uit de samenleving*

De eerste pogingen in de jaren tachtig en begin negentig van de negentiende eeuw om socialistische of sterk verwante bewegingen in Breda te introduceren, verliepen weliswaar moeizaam, maar hadden toch nog niet erg veel tegenwerking te verduren. De houding die overheid, burgers en kerken innamen ten opzichte van het nieuwe verschijnsel, is over het algemeen als afwachtend te

²⁵²) Scheffer, *a.w.*, 53.

²⁵³) Memoires G.L. Janssen, t.a.p.

²⁵⁴) Nieuwenhuis, *a.w.*, 156-157.

typeren. Pas toen het socialisme eenmaal vaste voet op de Bredase bodem begon te krijgen, werden de reacties afwijzender en ging in het bijzonder de almachtige R.K.Kerk over tot actieve bestrijding. Deze kentering vond plaats in de jaren 1894-1895, met als hoogtepunt de eliminatie van het socialistisch lokaal De Toekomst.

Die aanvankelijk afwachtende houding betekende niet, dat men in Breda onverschillig was ten aanzien van het opkomend socialisme. Reeds in 1853 gaf het gemeentebestuur blijk van haar waakzaamheid, getuige het gemeenteverslag van dat jaar, waarin de vrees voor de invloed op de mindere standen van "verkeerde theorieën" werd uitgesproken.²⁵⁵ En al was er dan van die waakzaamheid in de eerstvolgende decennia concreet niets te merken, er heerste in de stad toch een sfeer waarin het voor de burgerij op z'n minst compromitterend was belangstelling te tonen voor vraagstukken betreffende arbeiders. Een blijk hiervan vormt een brief uit 1883 van de socialist Van Kol²⁵⁶ aan de Bredanaar H. van Engelshoven. Daarin bood hij aan regelmatig een socialistische krant op te sturen, met de belofte deze in een andere krant in te vouwen opdat "onze vijanden" het Van Engelshoven niet lastig zouden kunnen maken.²⁵⁷

Maar ondanks die wat verdachtmakende sfeer rond het socialisme, werd het in den beginne geen openlijke belemmeringen in de weg gelegd in Breda. Er konden althans openbare vergaderingen worden gehouden zonder dat deze hetzij van overheidswege, hetzij van de kant van de burgerij werden verstoord of onmogelijk gemaakt. Opmerkelijk is in dit verband, dat juist in een tijd waarin anti-socialistische emoties hoog oplaaide in Nederland, namelijk 1887, de NBvAKS in Breda ongestoord vergaderingen kon organiseren. Ook toen in het begin van de jaren negentig diverse socialistische kopstukken spreekbeurten hielden op door de afdeling van de NBvAKS georganiseerde bijeenkomsten, was

²⁵⁵) Vermeulen, *De arbeidende klasse te Breda in de negentiende eeuw (1820-1900)*, in Van den Eerenbeemt (red.), *Aspecten*, 210.

²⁵⁶) Over Van Kol, zie hfdst. IV, par. 2-b.

²⁵⁷) IISG, Archief Van Kol, brief d.d. 28 mei 1883, verzonden uit Ostende (België), nog niet geïnventariseerd, ter inzage gegeven door mevr. A. Welcker.

er, voor zover bekend, geen enkel geval van daadwerkelijke ordeverstoring.

Ook van de plaatselijke politie is niet bekend, dat zij feitelijke pressie uitoefende op socialistische propagandisten om hun activiteiten, met name vergaderen en colporteren, te staken. Zij was vooreerst waakzaam. Zo bleek in dit hoofdstuk dat de politie in ieder geval de eerste twee openbare vergaderingen van de NBvAKS in 1886 en 1887 bezocht; van haar eventuele belangstelling voor de derde (en laatste) bijeenkomst in die tijd wordt al nergens melding gemaakt. Politieele waakzaamheid blijkt ook ten aanzien van de Zwolse socialist Willem Teeuwissen, toen deze van september tot en met november 1886 in Breda verbleef. Na door de Zwolse politiecommissaris geattendeerd te zijn op zijn komst, registreerde de Bredase politie de data van zijn aankomst en vertrek; naderhand meldde de commissaris van politie te Breda, dat in die periode over Teeuwissen "niets nadeeligs is bekend geworden".²⁵⁸ De politie was door de bank genomen meer passief dan actief waakzaam. Dat wordt nog eens nadrukkelijk bevestigd door het feit dat uit niets blijkt, dat de politie belangstelling toonde voor de vele vergaderingen van de NBvAKS in de jaren 1891-1894. Toch kon deze houding niet veroorzaakt zijn door de idee, dat het socialisme onbetekenend en ongevaarlijk voor de maatschappelijke orde zou zijn. Vanaf 1891 werd de Bredase politie namelijk vrijwel jaarlijks door de Procureur Generaal van het Gerechtshof te 's-Hertogenbosch gewaarschuwd voor mogelijke I mei-betogingen.²⁵⁹ Dat de politie socialisten zelfs wel in bescherming nam tegen lastige burgers, bleek in par. 2-b uit het relaas van colporteur Schagen in 1894. Echter, de verdenking is

²⁵⁸) GAB, Politiearchief, brief d.d. 8 september 1886 van de Commissaris van van Politie te Zwolle aan zijn collega te Breda, aangetroffen in het register processen-verbaal (afd. II-41, inv.nr. 96); brief d.d. 24 december 1886 van Commissaris van Politie Breda aan de Administrateur van Openbare Veiligheid te Brussel, t.a.p. (inv.nr. 10).

²⁵⁹) t.a.p., brief d.d. 27 april 1891 van de Procureur-Generaal te Den Bosch aan de commissaris van Politie te Breda (inv.nr. 363). Vermoedelijk ongeveer tien jaar lang werd een jaarlijkse herinnering gezonden, waarna de commissaris van zijn bevindingen telkens verslag uitbracht. Preciese gegevens ontbreken, omdat een groot deel van deze correspondentie geheim was en ook in geheime registers werd opgetekend.

groot, dat de politie willens en wetens de ruïnering van volksbierhuis De Toekomst liet gebeuren. Terwijl zij bij soortgelijke volksgerichten tegen het Leger des Heils in 1892 wel bescherming verleende,²⁶⁰ liet de politie zich bij 'het schandaal te Breda' niet zien, hoewel zij ernstig had kunnen vermoeden dat de affaire uit de hand zou lopen.

Wanneer men de houding van de Bredase kranten ten opzichte van de socialistische beweging afmeet aan haar aandacht voor bijeenkomsten hiervan, dan kan men vaststellen, dat ook zij zich aanvankelijk meestal neutraal opstelden. Zeker tot in 1892 werden vergaderingen vrijwel altijd aangekondigd en vaak zeer uitvoerig verslagen. Geleidelijkaan werd de benadering echter negatief: verslaggeving van socialistische bijeenkomsten werd meer en meer achterwege gelaten, terwijl de toonzetting van artikelen en berichten over socialisme en arbeidersbeweging steeds afwijzender werd. In de *Nieuwe Bredasche Courant*, de krant van G.L. Janssen, kwam deze tendens scherper tot uiting dan in de liberale *Bredasche Courant*. Wel werd inzake 'het schandaal te Breda' in beide bladen ondubbelzinnig de lakse houding van de politie veroordeeld, terwijl de rellenmakers werd voorgehouden, dat stenen kwalijke bestrijdingsmiddelen tegen socialisten waren; dat socialisme – met argumenten – bestreden diende te worden, leek voor beide kranten vast te staan.

Wat waren de oorzaken van het feit dat het socialisme in Breda een steeds meer vijandige bejegening ondervond? De eerste organisaties die in de stad socialistische ideeën propageerden (met name de twee achtereenvolgende afdelingen van de NBvAKS), trokken vooral niet-arbeiders aan. Tegenstanders ervoeren het socialisme waarschijnlijk dan ook als een ideeënstelsel, waarover geïnteresseerde burgers, en dan vooral intellectuelen, konden lezen, vergaderen en discussiëren. De onbevangenheid die dit met zich meebracht, zal wellicht nog versterkt zijn, doordat het socialisme

²⁶⁰) De Lepper, Rumoe rond het Leger des Heils, *t.a.p.* Vermeldenswaard is dat ook hier sprake zou zijn geweest van ophitsing door 'beter gesitueerden'; voorts dat het publiek zich, ondanks charges, tegen de politie keerde en deze met stenen bekogelde.

als een allochtoon – en daarmee voorbijgaand – verschijnsel in Breda werd gezien. In de jaren negentig zetten de socialisten echter steeds meer kracht bij aan hun pogingen de bevolking rechtstreeks voor zich te winnen: hiervan getuigt de colportage met *De Volkstribuun* en *Recht voor Allen*, waarin juist de artikelen over Breda als aandachttrekkers fungeerden. Aldus werd het socialistisch ideeëngoed meer en meer onder arbeiders verspreid; ook al was de aanhang onder hen zeer miniem, hierin lag natuurlijk het gevaar verscholen voor de gevestigde orde van bourgeoisie en Kerk. Het was juist dit laatste instituut dat zich bevreesd ging tonen voor het socialisme, toen dit zich in Breda – voorzichtig – ontwikkelde van een intellectuele stroming tot een arbeidersbeweging. Die vrees zal zijn ingegeven door een complex van factoren: de sociale encycliciek *Rerum Novarum* van 1891, waarin Paus Leo XIII zich tegen het socialisme (en het liberalisme) uitsprak; de egalitaire geest van het socialisme die zich nauwelijks verdroeg met het hiërarchisch model van de R.K. Kerk; maar ook de vaak spottende, anti-religieuze uitlatingen in woord en geschrift van socialistische zijde. Hoe dan ook, de R.K. Kerk begon haar positie tegenover het socialisme definitief in te nemen en dat was ook in Breda merkbaar.

Socialisten verweten de R.K. Kerk in de kern, dat zij de oplossing der 'sociale quaestie', want daar ging het toch uiteindelijk om, tot individuele problemen herleidde. Zo werd tegen *Rerum Novarum* ingebracht, dat deze encycliciek wel gunstig kon uitwerken voor personen, maar niet de oorzaak van ellende in het maatschappelijk stelsel zocht.²⁶¹ Voor zover de Kerk wel in collectieve termen dacht, was vrijwel altijd sprake van een reactie op groeiende belangstelling voor het socialisme. Typerend is bijvoorbeeld dat r.k. vakbonden in de meeste gevallen werden opgericht (in Breda vanaf 1895) om de katholieke arbeiders te beschermen tegen de vermeende gevaarlijke invloeden van socialistische en neutrale vakbonden; in hoofdstuk V meer hierover. Zo ook was de stichting van scholen minder bedoeld als een middel ter verhef-

²⁶¹) *De Volkstribuun*, 21 oktober 1893.

ding van de volksklassen, alswel een poging de schaapjes voor dwalingen te behoeden, getuige een relaas van Brok in zijn boek *De verhouding openbaar-bijzonder onderwijs in Breda gedurende de negentiende eeuw*. Daaruit blijkt dat Mgr. Leyten, bisschop van Breda, rond 1890 herhaaldelijk bij de Vincentius-vereniging (die zich met armenzorg bezig hield) aandrong op het stichten van armenscholen. Volgens Brok speelde vooral de angst van de bisschop voor het opdringende socialisme hierbij een rol; de armenscholen waren volgens de auteur geen middel tot sociale mobiliteit, maar louter bedoeld als bescherming tegen geloofsafval en socialisme.²⁶² Aldus werden in de jaren 1890-1895 in Breda de eerste aanzetten zichtbaar van de groei van een katholiek besef tegenover het opkomende socialisme, een ontwikkeling die zich in de jaren daarna in versterkte mate zou voortzetten en die uiteindelijk resulteerde in een hechte katholieke 'zuil'.

Socialisten ergerden zich aan de 'achterbakse' methoden van de Katholieke Kerk om de arbeiders van het socialisme af te houden: de invloed die van het priesterlijk gezag überhaupt uitstraalde, de beïnvloeding via echtgenotes en het ontwijken van elk debat. Vooral dit laatste was een veel gehoorde klacht uit socialistische kringen. Regelmatig daagden zij priesters en katholieke voormannen uit om met hen over de socialistische beginselen te debatteren, maar nimmer ging iemand van katholieke zijde erop in. Het socialisme werd, begrijpelijk overigens, ervaren als een bedreiging voor het zieleheil van de mens. Een dergelijk in het verschiet liggend, immaterieel geluk kan moeilijk anders dan met niet-rationele, sterk gevoelsmatige argumenten verkondigd en verdedigd worden. Bijvoorbeeld zoals in 1895 een pater in zijn predikatie tegen het socialisme deed, toen hij niet alleen de gelovigen waarschuwde voor de socialistische periodieken, maar daar tevens de suggestief geladen wens aan verbond, dat die bladen niet in handen van kinderen zouden komen.²⁶³ Een ander voorval waar-

²⁶²) Brok, *a.w.*, 192; hier wordt m.n. verwezen naar een verslag van de Vincentiusvereniging d.d. 1 juli 1891.

²⁶³) *Recht voor Allen*, 16 februari 1895.

bij een priester louter op sentimenten inspeelde, deed zich vrijwel tezelfdertijd voor. Een pastoor op huisbezoek zag een exemplaar van *Recht voor Allen* in de kamer hangen. Kennelijk probeerde hij de vrouw die het blad had opgeplakt, schrik aan te jagen met de hel en de duivel. Maar zonder succes, want de vrouw diende de pastoor fors van repliek door hem af te schilderen als een dienaar van de 'geldgod' die liever 'het vette der aarde' genoot dan het 'vette hiernamaals'. Plotseling, aldus werd in *Recht voor Allen* naderhand verhaald, vloog de pastoor als een krankzinnige de straat op en ging voor de deur staan schreeuwen, dat in het betreffende huis mensen woonden die eeuwig verdoemd en van hel of duivel niet bang waren.²⁶⁴

Deze voorvallen illustreren, dat er een steeds meer agressieve houding tegenover het socialisme werd ingenomen. De afwach- tende waakzaamheid die burgerij, overheid (waaronder politie), pers en toch ook de R.K. Kerk aanvankelijk kenmerkte, maakte plaats voor doelbewuste tegenwerking van de verspreiding van socialistische ideeën en voor actieve bescherming daartegen. En al was er sprake van een wisselwerking tussen de reacties van Kerk, pers, overheid en burgerij, het was onmiskenbaar de Kerk die in deze ontwikkeling een voortrekkersrol vervulde, die de meest geprononceerde positie tegenover de socialistische bewe- ging innam en die, niet in de laatste plaats, de belangrijkste en meest tegen-'argumenten' inbracht. Vanaf 1895 was het socialis- me in Breda definitief verdoemd.

Tot slot van deze paragraaf dient nog kort de bijzondere positie van enkele socialistische leraren aan de KMA te worden gememo- reerd. In alle opzichten nam deze officiersopleiding steeds een geheel eigen, geïsoleerde plaats in te Breda. Vanzelfsprekend wa- ren socialistische opvattingen taboe binnen de muren van het elitaire opleidingsinstituut, en wel dusdanig dat men ze ook als

²⁶⁴) *t.a.p.*, 2 februari 1895. In het bericht is sprake van ene 'vrouw C'. Aannemelijk lijkt dat hiermee vrouw Crul-Meeuwissen bedoeld zal zijn; in hfdst. III worden haar activitei- ten als colportrice van anarchistische lectuur beschreven.

privé-opvatting niet kon accepteren. Niettemin waren er in de jaren van het jonge socialisme enkele KMA-docenten die zich in een dergelijke dubbelrol waagden. In een tijdsbestek van een kleine twintig jaren waren dat achtereenvolgens Korteweg, Van den Bussche, Cock en Meijer. Geen van hen was (nog) militair; allen waren burgerleraar. Eerstgenoemde werd in ieder geval vanwege zijn ideeën ontslagen, terwijl van de laatste twee kan worden vermoed, dat ook hun ontslag samenhang met het feit dat zij (al dan niet onder pseudoniem) in hun burgerbestaan vooruitstrevende idealen uitdroegen. Betreffende Van den Bussche is zeker, dat hij door de KMA-leiding werd berispt, maar kennelijk was hij zo geliefd, dat men geen verdere stappen tegen hem durfde te ondernemen; wellicht heeft zijn vroege dood hem voor latere conflicten met superieuren gespaard.

HOOFDSTUK III

VRIJE SOCIALISTEN VANAF ± 1898

§ 1. *Vrije socialisten in Nederland rond 1900*

Zoals in de hoofdstukken I en II naar voren kwam, werd de eenheid in de socialistische beweging in Nederland in het midden van de jaren negentig verbroken. De beweging viel toen in feite uiteen in een anarchistisch en een sociaal-democratisch georiënteerde richting. In dit hoofdstuk komt eerstgenoemde, extreme variant van het socialisme onder de aandacht, omdat een aantal vertegenwoordigers ervan zich actief betoonde in Breda gedurende een tiental jaren rond de eeuwwisseling.

In het vorige hoofdstuk is al kort aangegeven, dat in de Socialistenbond (SB) de richtingenstrijd opnieuw ontbrandde en begin 1898 resulteerde in een afscheiding van Domela Nieuwenhuis en zijn (talrijke) anarchistische volgelingen. Het restant van de SB, voorstanders van parlementaire actie, onderscheidde zich daarvoor niet wezenlijk meer van de in 1894 gestichte SDAP en in 1900 sloot de bond zich dan ook hierbij aan.¹ Voor zover valt na te gaan, had de SB in de jaren 1898-1899 in Breda geen enkele aanhang meer, nadat de afdeling in januari 1898 met algemene stemmen had besloten zich van de SB af te scheiden en een zelfstandige Socialistenvereniging op te richten.²

Deze 'Vrije Socialisten Vereeniging' (VSV) was een der vele van soortgelijke plaatselijke groepjes van anarchisten in den lande. Over het algemeen hadden deze vrije socialisten veel sympathie voor het syndicalisme zoals dat in het NAS gestalte kreeg, hoewel juist Domela Nieuwenhuis zelf er vrij gereserveerd tegenover stond. Deze had evenzo bezwaren tegen de pogingen die rond

¹) Visscher, *Geschiedenis van de Nederlandse arbeidersbeweging*, 130-131; Domela Nieuwenhuis, *Van Christen tot anarchist*, 105-109.

²) *Recht voor Allen*, 20 en 29 januari 1898.

1905 ondernomen werden, om de vrije socialistenverenigingen in Nederland federatief te organiseren.³ Men kan zich echter voorstellen, dat kleine groepjes als die te Breda zich moeilijk geheel zelfstandig konden handhaven en daarom steun bij elkaar wisten te zoeken. Vooral na het échec van de spoorwegstaking in 1903 waren zij in een isolement terecht gekomen en was hun betekenis dienovereenkomstig afgenomen.

Van de vrije socialisten in Breda en hun rol in de stad is nogal wat bekend, doordat zij met een vrijwel niet aflatende volharding 'correspondenties' lieten opnemen in *De Vrije Socialist* en in *De Toekomst*. Vooral laatstgenoemd blad is interessant, omdat de berichten uit Breda niet alleen het wel en wee van de vrije socialistengroep vertellen, zij het vaak terloops, maar ook talrijke voorbeelden geven van maatschappelijke misstanden in de eerste jaren na de eeuwwisseling. De *Toekomst* zal dan ook in een afzonderlijke paragraaf voor het voetlicht worden gebracht.

De Vrije Socialist was voor anarchisten in Nederland de opvolger van *Recht voor Allen*. Na het afscheiden van de Socialistenbond richtte Domela Nieuwenhuis het blad op en vanaf het begin in april 1898 overtroefde het *Recht voor Allen* verre. Ook ten aanzien van de berichtgeving uit en over Breda was dit zeer goed te merken. Tot het moment van eerste verschijning van *De Vrije Socialist* stonden in *Recht voor Allen* veelvuldig artikelen afkomstig uit Breda. Daarna mankeert Breda geheel in de kolommen van *Recht voor Allen*. Net als alle andere oud-Socialistenbonders, stapten de Bredase vrije socialisten over naar *De Vrije Socialist*; artikelen door en over hen verschenen in het eerste jaar van het blad (1898) gemiddeld twee keer per maand, daarna aanzienlijk minder frequent.⁴

Vergeleken met het regionale weekblad *De Toekomst* was in *De Vrije Socialist* zowel het aantal als de omvang van de berichten uit

³) Ramaer, *De piramide der tirannie*, 19-21.

⁴) Over de jaren 1899-1907 telt *De Vrije Socialist* gemiddeld vier berichten over Breda per jaar.

Breda kleiner. Tevens beperkte de inhoud ervan zich over het algemeen tot informatie over de activiteiten van de Bredase vrije socialistten, met name aankondigingen en verslagen van vergaderingen en resultaten van colportage met bladen en brochures; kritische beschrijvingen van misstanden in Breda kwamen slechts incidenteel voor. Dat De Vrije Socialist van geringere betekenis was voor de Bredase beweging, kan men ook opmaken uit het feit dat in de lijst van agenten geen verkoopadres te Breda was opgenomen, dit in tegenstelling tot *De Toekomst*. Waarschijnlijk werd *De Vrije Socialist* in Breda alleen door de eigenlijke, overtuigende aanhang gelezen en ondernam men geen of weinig pogingen het blad op ruimere schaal te verspreiden.

a. De Toekomst

In 1893 begon de uit Friesland afkomstige letterzetter J.K. van der Veer in Middelburg met de uitgave van een eigen blad: *De Toekomst*, Socialistisch Weekblad voor Zeeland en Westelijk Brabant.⁵ Het was dezelfde Van der Veer die hiervoor al figureerde als spreker bij de (her-)oprichting van de Bredase afdeling van de NBvAKS in 1891 en bij de opening van het Volksbierhuis De Toekomst (!) in 1895. Het blad was een van de weinige regionale periodieken in Nederland die na de oprichting van de SDAP in 1894 trouw bleven aan de Socialistenbond.⁶ Na 1897 werd De

⁵) De Vrankrijker, *Het wervende woord*, 90. Minstens vanaf 4 maart 1899, jrg. VI, nr. 49 luidde de ondertitel: Socialistisch Weekblad voor het Zuiden. Vanaf 11 november 1902, jrg. X, nr. 28: Vrij-socialistisch orgaan van de Federatie der Zuidelijke groepen. Hierbij zij tevens vastgesteld dat uit de jaren tot 1902 slechts enkele nummers op het IIGS aanwezig zijn; vanaf dat jaar zijn de jaargangen compleet.

⁶) De Vrankrijker, *a.w.*, 97.

Toekomst vrij socialistisch; Van der Veer was toen al geen redacteur meer.⁷

Vanaf waarschijnlijk 1899 verschenen in *De Toekomst* Bredase correspondenties, terwijl het blad in ieder geval vanaf dat jaar ook bij een plaatselijke agent verkrijgbaar was.⁸ Er werden langs die weg vermoedelijk niet meer dan hooguit enkele tientallen nummers per week verspreid,⁹ waarbij slechts incidenteel met *De Toekomst* op straat gecolporteerd werd. In 1903 kwam de even daarvoor uit Breda vertrokken vrije socialist Achterdenbosch een tijdlang elke zaterdagavond in de stad colporteren.¹⁰ De Bredase 'vrouw Crul' was in 1906 enige tijd colportrice van anarchistische lectuur, maar vermoedelijk bracht zij vooral brochures aan de man.¹¹

De Toekomst werd in Breda waarschijnlijk dus niet op grote schaal gelezen, ondanks de opmerkelijke correspondenties van de plaatselijke Vrije Socialisten Vereeniging (VSV). Hoewel die artikelen slechts bij uitzondering ondertekend waren, lijkt aannemelijk dat ze vrijwel alle van de hand waren van de kleermaker M.P. Vermeeren, over wie meer in par. 2a.

Vanaf 1902, de periode waarover gegevens voorhanden zijn, kon men gemiddeld vrijwel elke veertien dagen, dus om het andere nummer, een uit Breda afkomstig bericht aantreffen, soms nog

7) Vgl. noot 5. Na Van der Veer werd in 1897 of eerder de Socialistenbonder J.A. Bergmeijer uit Dordrecht redacteur. In 1899-1900 staat de anarchist A. van Emmenes (Amsterdam) als redacteur vermeld, terwijl in laatstgenoemd jaar de redactie overging naar de anarchist P.M. Wink (Gorinchem, later Amersfoort); tot in 1905 was deze (mede-) verantwoordelijk voor het blad. Vanaf 1902 was J.L.A. de Lange (Middelburg) (mede-) redacteur van *De Toekomst*. Geheel ten onrechte veronderstelt De Vrankrijker, *a.w.*, p. 90, dat de ontwikkeling van het blad te danken was aan Van der Veer. Afgezien nog van het feit dat deze niet meer meewerkte, was hij allang geen revolutionair socialist meer; hij is nl. Tolstojan en later sociaal-democraat geworden, *De Toekomst*, 4 april 1903.

8) Vanaf 1899 was H. Holland, Middellaan, agent, *De Toekomst*, 29 april 1899 en 3 januari 1903. Later in 1906, stonden M.P. Vermeeren, Van Goorstraat 31 en J. Crul, Gasthuisstraat, als verkoopadressen genoemd, *t.a.p.*, 24 februari 1906. Vanaf mei 1906 is Breda niet meer opgenomen in de lijst van agenten, *t.a.p.*, 12 mei 1906 e.v.; wel was het blad waarschijnlijk verkrijgbaar in het socialistische café van W.J.G. Paesie, Zoutstraat 6.

9) Vgl. *De Toekomst* 27 oktober 1906 en 23 maart 1907.

10) *t.a.p.* 3 januari en 20 juni 1903.

11) Zie voor haar optreden par. 2-c.

vaker. Vermoedelijk zal in 1899 en 1900 de frequentie niet veel lager zijn geweest.¹² Die berichten besloegen in *De Toekomst* meestal een halve tot één kolom, en soms meer.¹³ Ze waren, gezien de onderwerpen die erin aan bod kwamen, zeker niet alleen bestemd voor de 'partijgenoten' in Breda. Weliswaar waren aankondigingen en verslagen van vrij-socialistische bijeenkomsten steeds in de correspondenties opgenomen, maar het overgrote deel der inhoud bestond uit beschrijvingen van en kritieken op allerlei al dan niet vermeende misstanden. Hoe Vermeeren als correspondent zijn informatie precies verzamelde, is onbekend. Hoogstwaarschijnlijk had hij een aantal (anonieme) contactpersonen die hem regelmatig inlichtten over gebeurtenissen in fabrieken en organisaties. Verder maakte hij er waarschijnlijk een gewoonte van zo hier en daar in de stad een praatje te maken met arbeiders. Dezen, bang voor repercussies, toonden echter kennelijk nogal eens een zekere huiver getuige een opmerking van de correspondent:

"Flinke kerels van vroeger krijgen kippevel wanneer je ze iets vraagt omtrent hun patroon, vreezende dat er iets van publiek zal worden gemaakt".¹⁴

Het lijkt geen twijfel dat de tegen misstanden gerichte aanklachten, altijd in felle bewoordingen gesteld, als provocaties bedoeld waren. Dat dit ook een averechts effect kon hebben, wordt nog geïllustreerd in hoofdstuk V, par. 5 met de directeur van de jamfabriek die als represaille na een publikatie geen overuren meer wilde betalen.

Het is overigens onduidelijk in hoeverre *De Toekomst* er in slaagde indruk te maken buiten de kring van vrije socialisten. In het enkele geval waarin sprake is van een negatieve reactie op artikelen in *De Toekomst*, is namelijk het blad zelf de enige bron. Zo is er de bewering dat de R.K. Volksbond woedend was, nadat *De Toekomst* dankzij een verklikker de vuile was van de bond had

¹²⁾ Zie ook opmerking bij noot 5.

¹³⁾ Het formaat was ongeveer A2, het aantal pagina's 4.

¹⁴⁾ *De Toekomst*, 11 februari 1905.

buiten gehangen.¹⁵ Noch uit de notulen van de bond, noch uit de pers blijkt echter iets van zo'n reactie.¹⁶ Mag hier reeds de vraag gesteld worden of de correspondent de invloed van zijn stekelige stukjes niet te hoog schatte, welhaast zeker lijkt dat de Bredase burgerij en haar verenigingen en organisaties hooguit incidenteel kennis namen van hetgeen er in *De Toekomst* over hen werd geschreven.

De onderwerpen van kritiek waren velerlei: woon- en arbeidsomstandigheden van de arbeiders in Breda, de houding van overheid en Kerk, de rol van de r.k. vakbonden. Maar niet minder fel werden in *De Toekomst* soms arbeiders gekritiseerd die zich te buiten gingen aan uitspattingen, zoals het drinken van veel borrels en het vieren van carnaval. Om een indruk te geven van die vele kritische correspondenties, volgen hier een tiental (deels geparafraseerde) fragmenten, die de feitelijke inhoud en de pittige schrijfstijl illustreren.

Gemeentebestuur

Bij het 25-jarig dienstjubileum kreeg een onder arme Breda-naars populaire verloskundige niet meer dan een bloemetje, terwijl de gemeentearchitect liefst f 1000,- kreeg. Meten met twee maten dus.¹⁷

Justitie

Een staaltje van klassejustitie volgens de correspondent: de onderdirecteur van de gevangenis werd vrijgesproken van diefstal, terwijl een kok die daar ook werkte tot 3 maanden werd veroordeeld.

"Wanneer toch het eigenlijk gezegde volk eens gaat inzien dat we een klasse justitie hebben, wanneer het volk eens gaat begrijpen wat het zeggen wil te worden ge- en veroordeeld door klasse-rechters, dan zeker zal het niet bij een

¹⁵⁾ t.a.p., 12 december 1903.

¹⁶⁾ Informatie uit onderzoek A. Laenen.

¹⁷⁾ *De Toekomst*, 18 april 1903.

dreigend vingeropsteken blijven en zal de justitie het aan zichzelf te wijten hebben, als het lang getergde volk revanche gaat nemen".¹⁸

Pers

Het *Dagblad van Noord-Brabant* deed uitvoerig verslag van haar onderzoek naar de toestanden in 'het donkerste van Breda', de steegjes en straatjes achter de Haagdijk. Het was volgens de correspondent van *De Toekomst* echter een onderzoek om de schijn te redden, nadat een raadslid die toestanden al aan de kaak had gesteld. Wat, zo vroeg de correspondent zich af, weerhoudt de redacteur van het *DvNB*, Van der Kallen, er eigenlijk van om de namen van "die ingemeene, hebzuchtige huisjesmelkers aan den schandpaal te nagelen? Wat hem weerhoudt? Lafheid, oogendienerij, zijne aan het kapitaal en Jezuïtisme verkochte ziel".¹⁹

KMA

Ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de KMA werd in Breda geld ingezameld onder de bevolking. De vrije socialisten beschouwden dit als "bedelen" voor een instelling waar slechts zonen van kapitalisten komen: opgeblazen lieden die tot drilmeesters opgeleid worden. "'t Is alles volksverneukerij!"²⁰

Kerk

- In Princenhage vonden tijdens de kermis vechtpartijen plaats als gevolg van "den beschavenden invloed van het katholicisme". De misdaden in Brabant, zo vervolgde de correspondent, komen voor 95% op rekening van de priesters die het volk dom houden.²¹
- Na een andere grote vechtpartij in Breda stond er in De

¹⁸⁾ t.a.p., 21 november 1903.

¹⁹⁾ t.a.p., 15 augustus 1903.

²⁰⁾ t.a.p., 20 juni 1903.

²¹⁾ t.a.p., 10 oktober 1903.

Toekomst te lezen: "En dat in een plaats die wemelt van zwartrokken, welke de goe-gemeente dag en uur voorprevelen dat zij allen zijn broeders en zusters. Of er ook invloed uitgaat van die preekheeren!"²²

– Een zwangere non in het R.K. Gasthuis!, meldde de correspondent met leedvermaak.²³

R.K. Volksbond

– Het rommelde weer eens in de 'Vlodderbond' of 'Voddenbond'; hun boeken klopten niet. "Alleen het drankmisbruik in den R.K.V. sloot met een voordeelig saldo! Bravo!" De Toekomst wist haar lezers ook nog te vertellen dat de leden van de Volksbond elkaar vaak blauwe ogen sloegen of elkaar overtuigden met de achterkant van de biljartkeu.²⁴

– Socialistische sigarenmakers wonnen hun staking; allen waren weer aan het werk.

"En gij, R.K. katuilen, schaamt ge u niet om thans het smoesje rond te strooien dat gijlieden er de oorzaak van zijt dat de stakers er weer in zijn? Schaamt ge u niet om zoo'n fatale leugen de wereld inteslingeren? Juist het tegendeel is waar; ze hadden er reeds veel eerder in geweest, wanneer ze niet waren tegengewerkt geworden door uwe den-patroonsstroop-om-den-mond-smeerende zoetjongens-organisatie!"²⁵

Fabrieken

"Uit alles blijkt dat de toestand bij Frans Klep is wat men noemt rot, door en door rot. Wij raden de arbeiders die daar werken aan wat meer hunne grieven bekend te maken, want de schurkenstreken die daar worden uitgehaald, blijven veel te veel onder den dekmantel. Wanneer er iets is dat men meent dat publiek moet worden gemaakt, laat men het

²²⁾ *t.a.p.*, 12 maart 1904.

²³⁾ *t.a.p.*, 24 juni 1905.

²⁴⁾ *t.a.p.*, 8 februari 1903.

²⁵⁾ *t.a.p.*, 18 augustus 1906.

dan vertellen aan de colporteurse van dit blad of laat men 's avonds in 't geheelonthouderscafé komen; door publiciteit kunnen we den Scheele best een toontje lager laten zingen, want de uitzuigers beweren wel dat ze er maling aan hebben, maar, rondweg gezegd, ze liegen dat ze scheel zien. Maar, arbeiders, er is nog een ander, nog een veel beter middel, en dat is: *organisatie!* Kom, denkt er eens over na!"²⁶

Arbeiders

– De arbeiders op de lucifersfabrieken, zo klonk de klacht in De Toekomst, schijnen nog steeds geen behoefte aan organisatie te hebben, hoewel ze voor een hongerloon afgebeeld worden. "Hebben zij dan geen moed of kracht om hunne klachten om te zetten in eischen, om in vereeniging de noodige kracht te zoeken?" Ook de arbeiders hebben recht om te genieten van alles wat de aarde biedt, zo vervolgt het artikeltje. Daarom, uit eigen belang, moet men zich verenigen, maar dan wel eerst de jeneverfles aan de kant, want die sloopt niet alleen lichaam en geest, maar geeft ook de patroons een argument tegen eisende arbeiders, namelijk dat deze het in feite nog te goed hebben.²⁷

– Revolutie was in Breda niet te verwachten, meende de correspondent. Patroons en Kerk konden de rust wel bewaren. "De arbeiders, ze zijn hier nog niet te vinden voor hoge idealen; er wordt helaas nog veel te veel gezopen, wat aan het zwarte monster (= de geestelijkheid – CtT) een niet te onderschatten steun bezorgt."²⁸

– Een suikerbakker met "uitzuigersstreken" dreigde al zijn personeel te ontslaan. Wanneer komt er nu eens leven onder de uitgezogen en in ellende gedompelde arbeiders in Breda, zo verzuchtte de correspondent.

"Vooruit, mannen van de cacao- en suikerbewerking, sluit u

²⁶) t.a.p., 17 februari 1906.

²⁷) t.a.p., 28 juni 1902.

²⁸) t.a.p., 31 december 1904.

aaneen, leest onze bladen en brochures, opdat ge tot de overtuiging komt wat 'n kracht ge kunt ontwikkelen en verklaart den oorlog aan al wat u uitzuigt en tyranniseert! Rammelt aan uwe slavenketenen!"²⁹

Carnaval

De tijd van "zuipen en liederen uitbalken", "banaliteiten" en "de straten vol modder en drek" was een steen des aanstoots voor de vrije socialisten in Breda. De schrijver van de stukjes in *De Toekomst* constateerde echter dat de omvang van het feest elk jaar minder werd, "een bewijs dat de menschen beginnen te verlangen naar edeler en nuttiger vermaken."³⁰

De mensen moesten toch eens verstandig worden "en zich andere vermaken verschaffen dan deze rotte smeerboel"; ".zoolang men zich aan blijft stellen beneden het dier kan er van eene betere en menschelijker samenleving geen sprake zijn."³¹

SDAP

"Ze hebben nog niet eens den moed om flink weg hun beginsel te propageeren en dat huichelt en liegt er maar op los, zit wat te schelden op socialisten die er geen paus of koningin op na wenschen te houden, kramen wat kletspraatjes uit tegen domme vrouwen en doen verder geen steek. Zo wordt hier door de SDAP het socialisme met drek gesmeten!"³²

§ 2. *De Vrije Socialisten Vereeniging (VSV)*

a. De ontwikkeling van de plaatselijke groep

Het groepje vrije socialisten in Breda was slechts klein. Precie-

²⁹⁾ *t.a.p.*, 21 juli 1906.

³⁰⁾ *t.a.p.*, 3 maart 1906.

³¹⁾ *t.a.p.*, 16 februari 1907.

³²⁾ *t.a.p.*, 7 april 1906.

se cijfers ontbreken, maar de indruk is gewettigd, dat er minder dan tien leden zullen zijn geweest. Huishoudelijke vergaderingen werden bijvoorbeeld meestal bij iemand thuis gehouden;³³ een zaaltje was er kennelijk niet voor nodig. Tekenend is ook, dat in 1905 de vrije socialisten in Breda, Tilburg en Den Bosch tezamen slechts 21 leden hadden,³⁴ van wie vermoedelijk het merendeel in laatstgenoemd stad.³⁵ Maar er was hoe dan ook een voorpost(je) van de anarchistische beweging.³⁶

Over de jaren 1898-1907 worden in de correspondenties in de propagandabladen, *De Vrije Socialist* en *De Toekomst*, in totaal elf Bredase vrije socialisten met name genoemd – hetzij als inzender van een brief of artikel, hetzij terloops vanwege bijvoorbeeld moeilijkheden die iemand ondervonden had. Gelijktijdig bestond de Vrije Groep, zoals ze zich ook wel noemde, in Breda echter uit nooit meer dan 6 à 7 personen.

Opvallend is dat, op een uitzondering na, alle met naam bekende vrije socialisten vroeger of later Breda verlieten. Dat gold niet alleen voor de enkelen die slechts kort in de stad woonden, maar ook voor een aantal onder hen die er meerdere jaren woonden, ja zelfs geboren waren. Zo was er bijvoorbeeld de meubelmaker Holland die, geboren en getogen in Breda, nog op drieënvijftigjarige leeftijd met zijn gezin naar Den Haag verhuisde.³⁷ Het ligt voor de hand te veronderstellen dat hij in de stad of directe omgeving geen emplot meer kon vinden. Ook werd eens ene Raemaekers werk geweigerd op instigatie van een pastoor, omdat hij niet burgerlijk gehuwd was, maar in 'vrije liefde' samenleefde.³⁸

Het was dus in een Brabantse stad als Breda kennelijk niet eenvoudig voor een vrije socialist om het dagelijks brood te verdienen, vooral niet in loondienst bij een patroon. Vaak verliet men

³³) t.a.p., 26 juli 1902.

³⁴) t.a.p., 11 maart 1905.

³⁵) In 1898 hadden de vrije socialisten in Den Bosch ongeveer 30 leden, Franssen, *De Bossche arbeider*, 576-578, een aantal dat in Breda zeker bij lange na nooit gehaald is.

³⁶) *De Toekomst*, 10 mei 1902.

³⁷) H. Holland, geboren te Breda, vertrokken naar Den Haag in 1905, GAB, Bevolkingsregister 1910-1918.

³⁸) *De Toekomst*, 20 mei 1905.

dan maar de provincie of begon iets voor zichzelf.³⁹ De beroepen van de meest op de voorgrond tredende anarchisten in Breda leenden zich trouwens goed voor zelfstandige uitoefening: kleermaker, zadelmaker, meubelmaker, huisvrouw.⁴⁰

De kern van het groepje vrije socialisten in Breda was uit de stad of directe omgeving afkomstig.⁴¹ In die zin was het anarchisme zo vlak na de eeuwwisseling dus een autochtoon verschijnsel. Dat wil zeggen: het was geen beweging die geïntroduceerd en georganiseerd werd door louter buitenstaanders. Degenen die van buiten de streek kwamen, woonden relatief kort in Breda en lieten geen sporen na die wijzen op een invloed van veel belang.

De drijvende kracht achter de VSV in Breda was zeer beslist de kleermaker M.P. Vermeeren. Zonder hem was er in Breda waarschijnlijk geen anarchistisch geluid te horen geweest, zeker niet in de jaren na 1902.⁴² Deze Vermeeren, in 1873 te Breda geboren,⁴³ was mogelijk al lid van de 'oude' SDB, dus vóór 1895. In elk geval was hij lid van de Socialistenbond tot 1898, want in 1896 treft men zijn naam al een keer aan in *Recht voor Allen*.⁴⁴ Aard en stijl van de berichten in dit blad wijzen erop, dat hij toen al Bredase correspondenties verzorgde. Na de oprichting begin 1898 van een zelfstandige Socialistenvereniging in Breda, was Vermeeren degene die, daarover lijkt weinig twijfel te bestaan, vrijwel alle stukken over Breda in *De Vrije Socialist* en *De Toekomst* voor zijn rekening nam. Hij wordt tenminste in 1902 een keer genoemd als correspondent van de VSV, terwijl in ande-

³⁹⁾ *t.a.p.*, 11 februari 1905.

⁴⁰⁾ Beroepen van resp. M.P. Vermeeren, J. Crul, H. Holland en A. Crul-Meeuwissen; het is overigens niet zeker dat zij allen inderdaad niet in loondienst werkten.

⁴¹⁾ Voor zover ter achterhalen: 3x Breda. 1x Teteringen, 1x Etten, 1x Willemstad, 1x Gorkum.

⁴²⁾ Tot dan waren waarschijnlijk ook de fabrieksarbeider Achterdenbosch en de typograaf Weverling actief.

⁴³⁾ GAB, Bevolkingsregister 1910-1918, Matheus Pieter Vermeeren, geboren 15 januari 1873 te Breda, wonende Van Goorstraat 31, R.K.

⁴⁴⁾ *Recht voor Allen*, 17 oktober 1896.

re jaren soms terloops blijkt, dat hij de auteur was van de Bredase stukjes in *De Toekomst*.⁴⁵

Maar Vermeeren deed meer. Hij organiseerde en leidde vergaderingen en propagandabijeenkomsten; hij gaf een 'cursus' over socialistische onderwerpen en poogde daarbij een bibliotheekje op te zetten; hij bezocht veelvuldig vergaderingen van de SDAP en de diverse vakbonden om aldaar te debatteren en propaganda voor zijn eigen beginselen te maken; hij onderhield ook de contacten met vrije socialisten elders in Brabant. Kortom: Vermeeren wás de VSV-Breda. Dat betekende dan ook, dat als hij eens een periode minder actief was, de VSV uit Breda weinig of geen blijk van bestaan gaf. Misschien had het Zondig Paterken al in 1897 gelijk, toen hij in *De Volkstribuun* eens (ironisch?) schreef, dat de Socialistenbond in Breda uit één persoon bestond.⁴⁶

Enerzijds was de Vrije Groep dus in haar optreden vrijwel geheel afhankelijk van de inbreng van Vermeeren. Anderzijds was deze zeker een individualist, die alle initiatieven naar zich toetrok en alles in z'n eentje wilde regelen; het verwijt klonk dan ook op, dat hij te geïsoleerd werkte.⁴⁷ Het viel niet mee met Vermeeren samen te werken, zo mag men wel aannemen. Onderlinge ruzies hebben welhaast zeker de VSV-Breda als groep ondermijnd, hetgeen overigens kenmerkend is voor het gehele anarchisme in Nederland.⁴⁸ Hoe hoog de spanningen konden oplopen, blijkt uit het geval waarin enkele Bredase vrije socialistten elkaar niet meer wensten te spreken en nog slechts via publikaties in *De Vrije Socialist* hun onenigheden 'uitvochten'. Vermeeren en enkele andere leden twistten daarbij over de vraag of de Vrije Groep in Breda nog wel bestond, terwijl zij elkaar over en weer ervan beschuldigden "met drek" te hebben gesmeten.⁴⁹ Ook in een an-

⁴⁵) *De Toekomst*, 26 juli 1902.

⁴⁶) *De Volkstribuun*, 1 mei 1897.

⁴⁷) *De Vrije Socialist*, 4 december 1901.

⁴⁸) Franssen, a.w., 576-578, wijst op vele ideologische en persoonlijke geschillen in de VSV Den Bosch.

⁴⁹) *De Vrije Socialist*, 20, 27 november, 4, 11 december 1901.

der geval werd openlijk geschreven, dat Vermeeren met 'bepaalde' insinuaties iemand had aangevallen.⁵⁰

Zuiverheid in beginselen stond voorop bij Vermeeren, zoals trouwens bij anarchisten in het algemeen. Vrije socialisten als de dragers van het ware, vrijheidlievende socialisme moesten een toonbeeld zijn voor de arbeidersklasse. Uit de vele artikelen van Vermeeren in de vrij-socialistische blaadjes spreekt telkens de opvatting – en de hoop! – dat louter verspreiding van de vrij socialistische ideeën de massa wel moest overtuigen. Welke arbeider, die z'n verstand gebruikte, zou immers niet een vrije, rechtvaardige samenleving wensen? De veronderstelling was eigenlijk, dat als men die idealen maar ongestoord aan de arbeiders kon uitleggen, dezen als vanzelf tot inzicht zouden komen en socialist zouden worden. Vandaar de voortdurende nadruk op het belang van de vrije verspreiding van kennis en wetenschap. Als de massa de redelijkheid van de (vrij) socialistische idealen niet wilde of kon inzien, kwam dat in de ogen van anarchisten als Vermeeren voor alles door tegenwerking van buitenaf: de patroons die arbeiders zo hard en zo lang lieten werken dat ze niet in de gelegenheid waren zich te ontwikkelen; de Kerk die hen dom hield, dat wil zeggen, hun werkelijke (materiële) belangen probeerde te doen vergeten; de jenever die arbeiders een vlucht uit de werkelijkheid bood; de sociaal-democraten die hen van 'hoge idealen' afleidde door kleine verbeteringen in het vooruitzicht te stellen.

Niettemin werd Vermeeren er zelf eens op gewezen, dat hij evenmin als zuiver strijder voor het socialistisch-anarchistisch ideaal kon worden beschouwd. Hijzelf verklaarde waarom: "Mijn vrouw is namelijk katholiek en voedt haar kinderen op zooals zij dat wil, wat ik helaas nog niet kan veranderen".⁵¹ Een ander maal getuigde hij van de moeilijkheid om propaganda voor het leger buiten de deur te houden: "Wanneer men als socialist nog al wat kinderen heeft, kost het groote moeite om hen die rottingen uit

⁵⁰⁾ *De Toekomst*, 1, 15, 22 november 1902.

⁵¹⁾ *t.a.p.*, 2 juni 1906.

het hoofd te praten en er andere gedachten in te brengen".⁵² Ondanks deze kennelijke privé-spanningen bleef Vermeeren een onverdroten propagandist voor het vrije socialisme, terwijl hij gewoon getrouwd bleef met zijn katholieke vrouw.⁵³ In maatschappelijk opzicht werd de druk op hem vermoedelijk echter te groot in Breda, want uiteindelijk, het is dan inmiddels 1910, verhuisde hij naar Rotterdam.⁵⁴ Breda werd daarmee een kleurrijke figuur armer.

Propaganda door middel van het gesproken en vooral het geschreven woord vormde de belangrijkste activiteit van een groep als de VSV-Breda. Dat viel echter niet mee met zo'n klein aantal leden. Niet zozeer vanwege een gebrek aan man/vrouwkracht, maar vooral doordat de contributie-inkomsten overeenkomstig gering waren. Men kon daardoor bijvoorbeeld nauwelijks pamfletten laten drukken of brochures kopen om te verspreiden. Van tijd tot tijd treft men dan ook in de anarchistische bladen oproepen aan, waarin verzocht werd kranten, boeken en andere socialistische lectuur naar Breda te zenden, opdat men materiaal zou hebben om propaganda mee te bedrijven.⁵⁵ Ook werd soms via de pers aan geestverwanten in den lande gevraagd om op vergaderingen te collecteren ten behoeve van de propaganda in het zuiden:

" 't Is toch in het belang van ons allen, dat het socialisme in het Zuiden flink wortel schiet. Strijders die altijd in het noorden hebben gepropageerd voor hun ideeën, staan versted van den lammen toestand welke hier heerscht. En dat zal nog lang zoo blijven als wij niet gesteund worden door beter bij kas zijnde Vereenigingen. Nog eens, Kameraaden, er is maar f 10,— noodig, dus elk een kleinigheid en

⁵²) *t.a.p.*, 23 maart 1907.

⁵³) Tot in 1909 zijn er van hem correspondenties te vinden in *De Toekomst*.

⁵⁴) GAB, Bevolkingsregister 1900-1918.

⁵⁵) Bijv. *Recht voor Allen*, 17 december 1896; *De Vrije Socialist*, 20 oktober 1906; *De Toekomst*, 7 december 1906.

onze Kolporteurster kan onze goedkoope lektuur aan den man brengen".⁵⁶

De vrije socialisten stonden in een stad als Breda al met al in dubbel opzicht geïsoleerd. Enerzijds waren ze in de stad zelf een marginaal groepje dat maar nauwelijks enige aanhang kon verwerven. Anderzijds ontbrak aanvankelijk – overigens in de geest van het anarchisme! – een centrale, landelijke organisatie van vrije socialisten waar men steun bij zou kunnen vinden. Het was dan ook wellicht het eerst in het zuiden dat het besef veld won, dat enige mate van organisatie wenselijk was. Een der redacteuren van *De Toekomst*, J.L.A. de Lange uit Middelburg, gaf daarvan blijk. Vooral in het zuiden, zo schreef hij in 1902 in een van de nummers, hadden de autonome groepjes van vrije socialisten het moeilijk. Openbare vergaderingen, meetings en propaganda voeren kostten veel geld.

"Slaagt zoo'n meeting niet, hetzij door ongunstig weder als anderszins, dan is (bijvoorbeeld – CtT) Middelburg gedurende het geheel seizoen gedwongen tot rust, tot werkeloosheid, wijl de vereeniging dan groote moeite heeft om de tekorten te dekken, ja dikwijls daartoe onmachtig blijkt, wijl alles moet worden geklopt uit de schrale beurzen van arbeiders, wat tusschen twee haakjes de vereenigingen tot eere strekt".⁵⁷

Waarschijnlijk was deze schets van de moeilijkheden, waarvoor de diverse groepen in het zuiden stonden, een eerste aansporing om de krachten enigszins te bundelen. In ieder geval werd nog in 1902, of anders in 1903, een Zuidelijke Federatie van Vrije Socialistische Vereenigingen opgericht. Vermeeren uit Breda was hiervan secretaris/penningmeester.⁵⁸ Vermoedelijk bestond de Federatie slechts uit de verenigingen te Breda, Tilburg en 's-Hertogenbosch. Of de samenwerking enige vrucht afwierp, lijkt twijfel-

⁵⁶) *De Vrije Socialist*, 20 januari 1906. Soortgelijke verzoeken in *De Toekomst*, 17 mei 1902; *De Vrije Socialist*, 17 mei 1902.

⁵⁷) *De Toekomst*, 2 augustus 1902.

⁵⁸) Uit een ingezonden stuk in *De Toekomst*, 9 januari 1904 blijkt terloops het bestaan van de Federatie.

achtig, want een à twee jaar later deed Vermeeren al weer een oproep aan de leden van de Federatie om de moeilijke positie van vrije socialisten in het zuiden nog eens te bespreken.⁵⁹ Resultaat was dat er op 19 februari 1905 te Tilburg een Vrije Socialisten Vereeniging Noord-Brabant werd opgericht met in totaal 21 leden en waarin de zojuist genoemde verenigingen opgingen.⁶⁰ Deze nieuwe VSV sprak uit zich te willen aansluiten bij de landelijke Federatie van Vrijheidslievende Communisten, die enige tijd nadien zou worden opgericht, en wel op 23 april 1905.⁶¹ Het is onzeker of de VSV-Noord-Brabant zich ook daadwerkelijk aansloot, want na de oprichting wordt niets meer van haar vernomen, althans, de correspondenties uit Breda wijzen er niet op. De enkele overgebleven Bredase vrije socialisten werkten nog slechts individueel voor de verkondiging van hun ideaal. Een van hen was begin 1906 actief met colportage van anarchistische lectuur, terwijl Vermeeren frequenter en uitvoeriger dan ooit zijn correspondenties in *De Toekomst* publiceerde. Van een beweging kon men echter niet meer spreken, zo men dat overigens al ooit met recht zou hebben kunnen doen.

In deze en de vorige paragraaf kwam naar voren dat de vrije socialisten in Breda vooral van zich deden spreken via de correspondenties van hun kameraad Vermeeren. Anderszins traden zij echter ook in de openbaarheid, namelijk door een aantal propagandavergaderingen die zij in de loop der jaren organiseerden, alsmede door provocatieve propaganda als het verspreiden van pamfletten en het colporteren met anarchistische lectuur. In de navolgende twee subparagrafen worden deze aspecten afzonderlijk onder de aandacht gebracht.

b. Activiteiten

Grote propagandameetings met bekende socialisten werden

⁵⁹) *De Toekomst*, 11 februari 1905.

⁶⁰) *t.a.p.*, 11 maart 1905.

⁶¹) *t.a.p.*, 15 en 29 april 1905.

door de vrije socialisten in Breda slechts incidenteel georganiseerd. Dat is ook wel enigszins begrijpelijk. Dergelijke bijeenkomsten (zoals in het tijdvak 1891-1895 veel gehouden in Breda) kwamen immers goed beschouwd voort uit het streven om nieuwe leden te winnen – en liefst veel. Een bekende, goede spreker, eventueel wat zang of muziek en (vooral) een groot publiek moesten indruk maken op de toehoorders en hen ervan doordringen, dat het socialisme wel een gewichtige zaak moest zijn. Daarnaast waren meetings voor de beweging zelf natuurlijk een indicatie voor haar potentiële invloed én – bij een succesvol verloop – een stimulans voor de leden zich voor de zaak in te zetten. De anarchisten hadden echter bovenal aandacht voor het verspreiden van 'zuivere beginselen': nieuwe aanhangers moest men winnen door hen volledig te overtuigen van de juistheid van de vrij-socialistische beginselen. Met andere woorden: de anarchisten hechtten, anders dan de sociaal-democraten, over het algemeen meer aan de kwaliteit dan aan de kwantiteit van hun aanhang.

Dit verschil hangt ook samen met de sympathie in de vrij-socialistische gelederen voor het syndicalisme. Daarin werd het heil niet verwacht van de 'politieke weg', dat wil zeggen het nastreven van verbeteringen langs parlementaire weg, maar van de 'economische actie', oftewel de (algemene) werkstaking. Primair was in deze visie van belang, dat arbeiders zich zouden aansluiten bij vakorganisaties. Hierin voor alles zou de macht van het getal der massa zich moeten en kunnen doen gelden. Vandaar dat de vrije socialisten, zeker die te Breda, slechts weinig propagandabijeenkomsten organiseerden waaruit de bedoeling sprak massale aanhang te verwerven. In het navolgende wordt dit geïllustreerd.

De eerste bekende activiteit van de VSV na haar oprichting in Breda was een 1 mei-bijeenkomst in 1898, tezamen met sigarenmakers, metaalbewerkers en spoorwegmensen.⁶² Van die bijeenkomst weten we niet meer dan dat de NAS-bestuurder H.H.

⁶²) *De Vrije Socialist*, 16 en 30 april 1898.

Wolring uit Amsterdam er sprak over de betekenis van het 1 mei-feest en propaganda maakte voor de algemene werkstaking.⁶³

Eveneens in 1898 belegden dezelfde Bredase afdelingen van genoemde organisaties een protestmeeting in verband met de zaak Hogerhuis.

Dit was een zaak die destijds veel opschudding veroorzaakte in (socialistisch) Nederland. Drie gebroeders Hogerhuis uit Friesland waren wegens een vrij onbetekenende diefstal tot ongewoon hoge celstraffen veroordeeld, nl. 6, 11 en 12 jaar. De socialisten meenden dat hierachter niets anders stak dan een poging de groeiende belangstelling voor hun ideeën de kop in te drukken door een afschrikwekkend voorbeeld te stellen.⁶⁴ In de zomer van 1898 belegde een landelijk comité overal in het land protestvergaderingen.

Breda was de enige plaats in het zuiden, waar zo'n meeting werd gehouden.⁶⁵ Er was een honderdtal toehoorders in café De Moriaan (in de Halstraat, thans De Bommel) en alles verliep uiterst kalm.⁶⁶ In de maanden erna werd in Breda en omgeving nog gecolporteerd met brochures over de zaak Hogerhuis, terwijl ook biljetten in de stad werden opgeplakt.⁶⁷ Een kleine tien jaar later, namelijk in 1906, kwamen de gebroeders Hogerhuis zelf naar Breda. Zij hadden inmiddels gedeeltelijk gratie gekregen en maakten nu een tournee door Nederland om hun rechtsherstel te bepleiten. Voor een bijna stampvolle zaal, — er zouden wel 600 mensen zijn geweest ⁶⁸ —, getuigden de Hogerhuizen van hun onschuld. Het Bredase publiek was een en al enthousiasme en toen de voorzitter van de bijeenkomst, de redacteur van *De Toekomst*, J.L.A. de Lange aan het slot vroeg, of de gebroeders eer-

⁶³) *De Sociaaldemokraat*, 7 mei 1898.

⁶⁴) Domela Nieuwenhuis, *a.w.*, 104-105.

⁶⁵) *De Sociaaldemokraat*, 25 juni 1898.

⁶⁶) *Bredasche Courant*, 7 juli 1898. Als sprekers worden genoemd Ten Boekhorst en Jansen.

⁶⁷) Zie hiertoe par. 2-c.

⁶⁸) *De Toekomst*, 24 maart 1906.

herstel toekwam, galmde de bijval door de zaal "als moesten de muren scheuren".⁶⁹

In de eerstvolgende jaren waren er, voor zover bekend, geen openbare vergaderingen van de VSV-Breda. Pas in 1902 deed zij weer van zich spreken. Zij was toen opmerkelijk actief gezien de minstens zes bijeenkomsten die in een half jaar tijds werden gehouden. In december 1901 sprak P.M. Wink als anarchistisch propagandist voor 150 arbeiders over 'Wie gevaarlijker zijn dan socialisten en anarchisten?'⁷⁰ In januari 1902 was het de bekende vrije socialist Tjerk Luitjes die op uitnodiging van de VSV een rede hield over 'Wat de arbeiders in de eerste plaats moeten weten'.⁷¹ Daarna was in maart daaropvolgend de 'anarcho-communist' I.I. Samson aan de beurt. Volgens correspondent Vermeeren vielen in deze bijeenkomst menige arbeider "de schillen van de oogen".⁷² Waarover Samson precies sprak, is onbekend, maar zeker is, dat hij in die tijd in zijn weekblad *De Zweep* pleitte voor geweld, algemene werkstaking en stelselmatige ondermijning van de kapitalistische voortbrenging.⁷³ Op 4 mei 1902 was Wink weer in Breda voor een 1 meivergadering, ditmaal door de VSV in samenwerking met de Sigarenmakersbond georganiseerd; er waren honderd toehoorders.⁷⁴ Ook op 1 juni vond er waarschijnlijk nog een openbare vergadering van de vrije socialisten plaats.⁷⁵

Een echte grote manifestatie poogde de VSV voor zondag 6 juli 1902 te organiseren. Al weken van tevoren werd in grote advertenties (15,5 x 11,5 cm) in *De Toekomst* een 'GROOTE OPEN-LUCHT-MEETING' aangekondigd. Een mannen- en een vrouwenkoor uit Dordrecht zouden er optreden en als sprekers waren

⁶⁹) *De Vrije Socialist*, 28 maart 1906; *Bredasche Courant*, 20 maart 1906.

⁷⁰) *De Vrije Socialist*, 4 januari 1902; *Bredasche Courant*, 29 december 1901.

⁷¹) *Bredasche Courant*, 26 januari 1902. Diezelfde dag sprak Luitjes nog samen met de vrije socialist Kolthek in Tilburg; de Bredanaar Vermeeren was daar voorzitter van de vergadering, *De Fakkel*, 1 februari 1902; *De Vrije Socialist*, 1 februari 1902.

⁷²) *De Vrije Socialist*, 12 maart 1902.

⁷³) De Vrankrijker, *Onze anarchisten en utopisten*, 81.

⁷⁴) *De Toekomst*, 3 en 10 mei 1902, *De Vrije Socialist*, 10 mei 1902; *Bredasche Courant*, 30 april 1902.

⁷⁵) *De Toekomst*, 31 mei 1902.

de vrije socialisten H. Kolthek en de al genoemde Luitjes gevraagd. Dezen waren rond die tijd voorstanders van het zgn. neem-en-eet recht, terwijl zij ook enigermate sympathiseerden met de idee van landbouw- en productieassociaties.⁷⁶ De meeting werd echter geen succes. Niet meer dan een vijftigtal bezoekers kwam opdagen, hetgeen minder was dan men op grond van vorige bijeenkomsten had verwacht. Bovendien werd de bijeenkomst voortijdig afgebroken door ingrijpen van de pachter van de speeltuin waar men bijeen kwam. Hij trok Kolthek van z'n tafeltje halverwege diens speech onder de uitroep: "Nou is 't genoeg". Door tussenkomst van kameraden kon Kolthek zijn verhaal toch afmaken, ook al omdat de aanwezige marechaussees zich fatsoenlijk gedroegen, zoals De Toekomst het naderhand formuleerde, en er zich niet mee bemoeiden. Omdat het terrein, zo bleek, niet echt afgehuurd was, trokken de vrije socialisten alsnog naar café De Moriaan alwaar Luitjes zijn rede uitsprak.⁷⁷ Het *Dagblad van Noord-Brabant* schreef instemmend over het verstoren van de meeting, omdat per advertentie slechts was aangekondigd dat het koor Aurora een concert zou geven, terwijl het volgens het blad ging om propaganda voor "vrij-socialistisch geliefhebber".⁷⁸

Wellicht uit teleurstelling over de geringe belangstelling, als ook vanwege het vertrek van enkele vrije socialisten uit Breda,⁷⁹ werden dergelijke 'grote' vrij-socialistische propagandabijeenkomsten op één uitzondering na naderhand niet meer gehouden. Wel werden nog regelmatig huishoudelijke vergaderingen gehouden. Ook probeerde de VSV af en toe geestverwanten te interesseren voor een bezoek per trein aan meetings in Den Bosch, Dordrecht of Tilburg, maar dat trok waarschijnlijk zelden meer dan enkele deelnemers.⁸⁰

Een belangrijke activiteit van de vrije socialisten in 1903 was

⁷⁶) Vgl. Becker en Frieswijk, *Bedrijven in eigen beheer*, 11, 102-103, 165, alsmede De Vrankrijker, *Onze anarchisten en utopisten*, 94.

⁷⁷) *De Toekomst*, 12 juli 1902.

⁷⁸) *Dagblad van Noord-Brabant*, 8 juli 1902.

⁷⁹) Met name Achterdenbosch en Weverling.

⁸⁰) Zie bijv. *De Toekomst*, 12 september 1903.

de oprichting van een Comité van Verweer in Breda. Dit comité was een van de vele die in februari en maart van dat jaar werden opgericht in verband met de beroemde spoorwegstaking van 1903 in Nederland. Na de eerste staking in januari te Amsterdam kondigde de regering de zgn. 'worgwetten' aan, die overheidspersoneel moesten verbieden te staken. Als reactie werd een Landelijk Comité van Verweer opgericht, dat tot doel had te ageren tegen die wetten en eventueel een algemene werkstaking in het land te organiseren.⁸¹ In dat comité, en later in de talrijke plaatselijke comité's, verenigden zich sociaal-democraten, syndicalisten en anarchisten. Zo ook in Breda waar, naar eigen zeggen, het initiatief uitging van de VSV. Voorzitter van het plaatselijke Comité van Verweer was het onafhankelijke arbeidersgemeenteraadslid Johan Vissers, terwijl vrije socialist Vermeeren als secretaris optrad.⁸²

De bedoeling van het comité was om, net als elders in het land, een grote protestvergadering te houden op zondag 8 maart. Maar kennelijk zat het carnaval nog te veel in de benen, zodat men het beter oordeelde Breda pas een week later aan de beurt te laten komen.⁸³ Wel werd er op 8 maart in Breda door een vrije socialist en een SDAP'er een manifest tegen de wetten verspreid onder soldaten,⁸⁴ ook hier waren door de regering namelijk lichteningen opgeroepen om bij eventuele ongeregelde heden te kunnen ingrijpen.

Het Comité van Verweer zou ongemeen felle tegenwerking ondervinden bij zijn pogingen een meeting op 15 maart te beleggen. "Men zal ons dus ook hier niet met vrede laten," schreef het *Dagblad van Noord-Brabant* toen de redactie het plan voor de meeting ter ore was gekomen.⁸⁵ Volgens de socialisten was het de redacteur van dit blad, A. van der Kallen, persoonlijk die probeer-

⁸¹) Rüter, *a.w.*, 342-343, 406-410. Een beschrijving van de gebeurtenissen in Breda, gebaseerd op de berichtgeving in de plaatselijke pers, geeft Laenen, 'Er is iets groots in onze kleine stad geschied', in *Breda in aktie*, VII, 22-27.

⁸²) *De Vrije Socialist*, 24 maart 1903; zie omtrent Vissers, hfdst. V, par. 2.

⁸³) *De Toekomst*, 14 maart 1903.

⁸⁴) *De Vrije Socialist*, 14 maart 1903.

⁸⁵) *Dagblad van Noord-Brabant*, 13 maart 1903.

de te verhinderen, dat het comité een zaal kon huren.⁸⁶ Voor twee zalen waren de strooibiljetten al gedrukt, terwijl voor een ervan zelfs al betaald was, toen de desbetreffende eigenaren alsnog verhuur aan het Comité van Verweer weigerden,⁸⁷ na door de krant te zijn 'ingelicht' over het doel der vergadering.⁸⁸

Uiteindelijk kon het comité toch een zaal vinden, zij het een veel kleinere dan men wenste, namelijk café De Moriaan.⁸⁹ Een patrouille onderofficieren stond bij de deur gereed om militairen de toegang te verbieden,⁹⁰ maar ondanks dit machtsvertoon trok de bijeenkomst nog 147 belangstellenden.⁹¹ Voorzitter Vissers van het plaatselijke Comité van Verweer kon de vergadering niet presideren vanwege "broodkwestie-omstandigheden";⁹² blijkbaar was hij met ontslag bedreigd. De bijeenkomst werd nu geleid door de voorzitter van de jonge SDAP-afdeling Breda, de onderwijzer Henri de Kroon. Als sprekers traden op de SDAP'er J.A. Bergmeijer uit Dordrecht en de christen-socialist Eduard Redelé uit Eindhoven. De eerste ried de arbeiders aan om kalm te blijven: "een koel hoofd en een warm hart". De tweede verkondigde dat het de regering niet zou gelukken het socialisme de kop in te drukken. Beide redevoeringen werden met donderend applaus beantwoord. Eveneens met applaus werd aan het slot van de bijeenkomst een motie aangenomen, waarin de wens werd uitgesproken dat de regering de 'tiranieke aanvullingswetten' zou intrekken.⁹³

Begin april werden de beruchte worgwetten echter door het parlement aangenomen, terwijl de daarop uitgeroepen algemene, landelijke werkstaking een jammerlijk fiasco werd. In Breda vonden, anders dan bijvoorbeeld in Den Bosch en Tilburg, in het

⁸⁶) *De Toekomst*, 21 maart 1903; *De Vrije Socialist*, 24 maart 1903.

⁸⁷) *De Vrije Socialist*, 24 maart 1903.

⁸⁸) *Dagblad van Noord-Brabant*, 14 maart 1903.

⁸⁹) *t.a.p.*, 15-16 maart 1903; *De Toekomst*, 21 maart 1903.

⁹⁰) *Dagblad van Noord-Brabant*, 17 maart 1903; *De Vrije Socialist*, 24 maart 1903.

⁹¹) *Bredasche Courant*, 18 maart 1903.

⁹²) *De Vrije Socialist*, 24 maart 1903.

⁹³) *Bredasche Courant*, 18 maart 1903; *De Toekomst*, 21 maart 1903; *De Vrije Socialist*, 24 maart 1903.

geheel geen stakingen plaats. Waarschijnlijk niet alleen vanwege intimiderend vertoon van de politie en militairen, maar zeker ook door de scherpe anti-stakingspropaganda die met name de R.K. Volksbond voerde.⁹⁴ In deze overweldigende sfeer van gezagsgetrouwheid viel van het lokale Comité van Verweer dan ook niets meer te vernemen. Slechts moet er ruim een half jaar nadien nog een Plaatselijk Comité tot Steun der slachtoffers hebben bestaan, een comité dat de talrijke ontslagen arbeiders, waaronder vooral spoorwegpersoneel, in den lande poogde te helpen.⁹⁵

Na het verlies van de staking in april 1903 kreeg de hele socialistische beweging in Nederland een klap, in het bijzonder de syndicalistische en anarchistische. Niettemin was dit in Breda vooralsnog nauwelijks merkbaar. Nog steeds verschenen veelvuldig de correspondenties van Vermeeren in *De Toekomst* en het bleek zelfs mogelijk met het blad op straat te colporteren.⁹⁶ Ook werden er weer vergaderingen gehouden, zij het op kleinere schaal en waarschijnlijk vaak onder de dekmantel van een cursusvergadering.⁹⁷

De frequentie waarmee dit soort vrij-socialistische bijeenkomsten werden gehouden, was waarschijnlijk niet groot. Zekerheid dienaangaande ontbreekt,⁹⁸ met name voor 1904 omdat in dat jaar het aantal Bredase correspondenties in *De Toekomst* en *De Vrije Socialist* gering was. In 1905 ging de Vrije Groep op in de VSV-Noord-Brabant en dat was duidelijk merkbaar, want voor Breda werd in dat jaar geen enkele bijeenkomst aangekondigd; vergaderingen van de nieuwe, provinciale groep werden vermoedelijk steeds in Tilburg gehouden.⁹⁹

⁹⁴) Zie hiertoe Laenen, *t.a.p.*

⁹⁵) *De Toekomst*, 21 november 1903.

⁹⁶) *t.a.p.*, 20 juni 1903.

⁹⁷) *t.a.p.*, 29 augustus 1903.

⁹⁸) Zowel in 1903 als in 1904 wordt in *De Toekomst* slechts eenmaal een cursusvergadering aangekondigd. Anderzijds zou men uit diverse berichten in het blad terloops kunnen opmaken, dat de vrije socialistten in de tweede helft van 1903 en het begin van 1904 vrijwel elke zondagavond bijeenkwamen in Café Vogels, Bouwerijstraat, hoek Valkenstraat.

⁹⁹) Aankondigingen o.a. in *De Toekomst*, 11 februari, 25 maart en 2 december 1905.

Een meeting met bekende sprekers werd in Breda nog slechts eenmaal gehouden en wel in 1906. Rond mei van dat jaar maakten twee leden van de Landelijke Federatie van Vrijheidslievende Communisten, te weten ds. N.J.C. Schermerhorn en I.I. Samson, een propagandareis door het zuiden van Nederland. Op 6 mei deden ze ook Breda aan, alwaar in Hof van Holland 150 of meer arbeiders bijeen kwamen. "De belangstelling was niet zoo heel groot," stelde de *Bredasche Courant* nuchter vast, hoewel *De Vrije Socialist* zich in haar verslag (vermoedelijk van de hand van een van beide propagandisten) tevreden betoonde over de opkomst: "En dat met dat mooie weer".¹⁰⁰ Overigens zou de bezoekers door enkele leden van de inmiddels in Breda sterk opgekomen SDAP afgeraden zijn de meeting bij te wonen.

Het vrije socialisme in Breda was zeker na 1905 vrijwel een eenmanszaak van Vermeeren.¹⁰¹ Zijn ijver verflauwde echter geenszins, want na 1904 schreef hij, zoals reeds vermeld, meer en uitvoeriger correspondenties voor *De Toekomst* dan ooit tevoren. Daarnaast was hij de inspirator van een studieclubje dat in de tweede helft van 1906 en in het begin van 1907 vrijwel elke zondagavond bijeen kwam in een socialistisch café, dat door ene W.J.G. Paesie geëxploiteerd werd in de toenmalige Zoutstraat. Juist door scholing zouden arbeiders zich tot "strijders voor een ideaal" kunnen vormen, "want zonder ontwikkeling is de arbeider niets en staat hij tegenover de ontwikkelde machteloos".¹⁰²

"Laat men toch bedenken, dat al wordt op zoo'n verg. door een gewoon arbeider maar iets voorgelezen of behandeld, dit toch nuttig is. Het is zoo'n prachtige gelegenheid om met elkander van gedachten te wisselen, elkander te leeren kennen als strijders voor de vrijmaking van den arbeid." ¹⁰³

Al waren kennelijk niet alle deelnemers socialist, in *De Vrije*

¹⁰⁰) *Bredasche Courant*, 7 mei 1906; *De Vrije Socialist*, 16 mei 1906; *De Toekomst*, 12 mei 1906. Als aantal toehoorders wordt resp. 150, 200 en 300 opgegeven.

¹⁰¹) Als een der laatsten van de 'oude' aanhang sinds ± 1900, vertrok de agent van *De Toekomst*, H. Holland in 1905 uit Breda.

¹⁰²) *De Toekomst*, 15 september 1906.

¹⁰³) *t.a.p.*, 1 september 1906.

Socialist klonk het optimistisch: "dat zal wel komen."¹⁰⁴ Onmiskenbaar was inderdaad de bedoeling van de zogeheten ontwikkelingsclub om arbeiders voor het (vrije) socialisme te winnen, al werd bij de oprichting nog geschreven, dat de club voorlopig geen partij zou kiezen.¹⁰⁵

Deze ontwikkelingsclub, genaamd 'Vrijheid voor ieder', draaide om Vermeeren. Hij was secretaris/penningmeester en, zo blijkt impliciet, degene die alle cursussen leidde; als hij er bijvoorbeeld eens niet was, ging de avond niet door.¹⁰⁶ Van de onderwerpen die hij behandelde, veelal aan de hand van het werk van de Russische anarchist Kropotkin, zijn te noemen: 'De staat, zijn rol en zijn geschiedenis', 'Het alcoholvraagstuk', 'De sociaal-democratie, haar leeringen en daden', 'De verovering van het brood'.¹⁰⁷ Al spoedig probeerde Vermeeren ook een kleine Volksbibliotheek op te zetten, waartoe hij in *De Toekomst* en *De Vrije Socialist* geestverwanten in het land opriep boeken op te sturen.¹⁰⁸ Groot zal het boekenbestand voor het ontwikkelingsclubje niet geworden zijn, maar er werd in ieder geval wel gebruik van gemaakt.

'Vrijheid voor ieder' was maar een bescheiden ontwikkelingsclub met een even bescheiden ledental. Bij de oprichting waren er tien leden¹⁰⁹ en veel meer zullen er dat, ondanks de lage contributie, naderhand niet geworden zijn. Met twintig toehoorders werd een bijeenkomst al "flink bezocht" genoemd.¹¹⁰ Helemaal tevreden was men, als er onder de aanwezigen ook nog enkele vrouwen waren, "want is de vrouw gewonnen voor de beweging, dan zijn wij al een heel eind op streek."¹¹¹

Na de winter van 1906-1907 liet de ontwikkelingsclub echter niets meer van zich horen. Althans, in de vrij-socialistische weekbladen werd geen melding meer gemaakt van activiteiten, noch

¹⁰⁴) *De Vrije Socialist*, 20 oktober 1906.

¹⁰⁵) *De Toekomst*, 29 september 1906.

¹⁰⁶) t.a.p., 7 december 1906, 19 januari 1907.

¹⁰⁷) t.a.p., 25 augustus, 6, 20 oktober 1906, 23 maart 1907.

¹⁰⁸) *De Vrije Socialist*, 20 oktober, 14 november 1906; *De Toekomst*, 7 december 1906.

¹⁰⁹) *De Toekomst*, 29 september 1906.

¹¹⁰) t.a.p., 27 oktober 1906.

¹¹¹) t.a.p., 15 december 1906.

van de club, noch van vrije socialisten in enig ander verband. Overigens was vanaf het voorjaar van 1907 het aantal correspondenties uit Breda in *De Toekomst* en *De Vrije Socialist* opmerkelijk kleiner dan in de voorgaande twee jaren, zodat men wel mag aannemen, dat Vermeeren als de spreekbuis van het lokale vrije socialisme om de een of andere reden zich niet meer kon (of wilde?) inzetten voor de propaganda.¹¹²

c. Provocaties en colportage

Behalve door de mondelinge en schriftelijke propaganda, zoals die relatief ongestoord en openlijk kon worden gevoerd in Breda, poogden de vrije socialisten ook van tijd tot tijd met bepaalde vormen van provocatie de aandacht op zich te vestigen. Bijvoorbeeld: luidruchtig colporteren met anarchistische lectuur, affiches opplakken, pamfletten verspreiden of scherp debatteren op vergaderingen van (sociaal-democratische) tegenstanders. Dit alles vond slechts op kleine schaal plaats in Breda; ten eerste omdat de groep vrije socialisten nooit groot was; ten tweede omdat de meest vooraanstaande onder hen, de kleermaker Vermeeren, voornamelijk provocatie via zijn pen bedreef.

Colporteren met kranten of ander drukwerk was rond 1900 niet ongewoon, maar het was zeker in het zuiden toch altijd moeilijk om socialistische lectuur aan de man (en soms de vrouw) te brengen door de veelal vijandige houding van de bevolking. Daarbij kwam, dat een colporteur bij het aanprijzen zich veelal moest beperken tot het omroepen van de naam van zijn blad. Zeker als kop of inhoud van een artikel beledigend kon worden geacht voor Kerk of overheid, kon een verkoper zich maar beter niet laten verleiden letterlijk te citeren in het openbaar, omdat hij of zij dan al snel met de politie geconfronteerd kon worden. Dit bleek eens in Tilburg, toen aldaar de Bredase colportrice vrouw Crul wat over de inhoud van haar bladen meedeelde, ongetwijfeld op alom

¹¹²) Pas in 1908 en 1909 verschenen de correspondenties van Vermeeren weer met grotere regelmaat in *De Toekomst*.

verstaanbare toon, aan iemand die beweerde(!) niet te kunnen lezen. Zij werd prompt gearresteerd en naderhand veroordeeld door de rechtbank.¹¹³

De politie hield colporteurs dus meestal nauwlettend in het oog. Dat ondervond in 1898 "den bekenden colporteur" P.C. Bos uit Amsterdam.¹¹⁴ In de zomer van 1898 ventte hij geruime tijd in Breda en in omliggende plaatsen als Etten, Oosterhout en Raamsdonksveer met een brochure over de roemruchte zaak Hogerhuis. In Breda zou Bos tijdens z'n activiteiten niet alleen gearresteerd zijn, maar zelfs mishandeling hebben ondergaan op het politiebureau.¹¹⁵ Deze Bos heeft hoogstwaarschijnlijk ook een zekere tijd in Breda gewoond; in ieder geval heeft hij naderhand geruime tijd "in vrije liefde" geleefd met vrouw Crul-Meeuwissen.¹¹⁶ Het ligt dan ook voor de hand te veronderstellen, dat het enkele maanden later weer dezelfde Bos moet zijn geweest die succesvol colporteurde met de brochure *Waar het leger toe dient*.¹¹⁷

Men treft hier een voorbeeld aan van het ook elders bekende verschijnsel,¹¹⁸ dat leden van de plaatselijke beweging niet zelf openlijk met socialistische en aanverwante lectuur colporteurden. Ingezetenen van de stad konden kennelijk teveel moeilijkheden verwachten, zoals bijvoorbeeld ontslag, dan dat zij het er op waagden zich met socialistische propaganda op straat in de publieke belangstelling te plaatsen. Het waren dan ook nogal eens rondtrekkende colporteurs, zoals de genoemde Bos er in feite een was, die brochures probeerden te verspreiden. Behalve van Bos is er

¹¹³) Vgl. *De Toekomst*, 17 februari en 14 april 1906.

¹¹⁴) *De Sociaaldemokraat*, 13 augustus 1898. Bos, van beroep smid, stond al in 1889 op de ledenlijst van de SDB, Van Horssen en Rietveld, *De SDB, t.a.p.*, I, 59.

¹¹⁵) *De Vrije Socialist*, 10 augustus 1898. In het politiearchief wordt hieromtrent nergens melding van gemaakt.

¹¹⁶) In de adresboekjes van Breda 1905-1907 staat een P. Bos, smid, genoemd. Uit het bevolkingsregister blijkt dat vrouw Crul-Meeuwissen begin 1902 naar Amsterdam verhuisde en introk bij Bos. Vermoedelijk keerde zij in 1906 samen met Bos terug in Breda. Dat zij 'vrije vrouw' is geweest van P.C. Bos staat expliciet vermeld in *De Toekomst*, 19 mei 1906.

¹¹⁷) *De Vrije Socialist*, 12 november 1898.

¹¹⁸) Vgl. Van Laar, *Hoop op Gerechtigheid*, 78: vanuit Arnhem ging men in Nijmegen colporteren en omgekeerd.

bijvoorbeeld eveneens kennis van twee colporteurs die in 1900 op hun tocht door Brabant in Breda liefst 500 exemplaren van een brochure over de anarchistische dienstweigeraar Dirk de Bruin wisten te verkopen.¹¹⁹ Ook het colporteren met een weekblad als *De Toekomst* geschiedde veelal door mensen die geen directe maatschappelijke gevolgen ervan hadden te verwachten. In dit verband werd in par. 1-a al genoemd de ex-Bredenaar Achterdenbosch, die in 1903 een tijdlang elke zaterdagavond vanuit Amsterdam naar Breda toog om alhier te colporteren.

Iemand die waarschijnlijk evenmin sancties had te verwachten, of misschien gewoonweg niet bang uitgevallen was, was een huisvrouw, de al genoemde vrouw Crul-Meeuwissen. Na een aantal jaren in Amsterdam te hebben gewoond, was deze vrije socialiste begin 1906 enige tijd actief als colporteuse in Breda en Tilburg. Zij ging daarbij graag provocerend te werk. Bijvoorbeeld ging zij soms met anarchistische lectuur naar SDAP-bijeenkomsten, hetgeen haar door die partij natuurlijk niet in dank werd afgenomen.¹²⁰ In Tilburg werd zij door de bevolking uitgejouwd en bespuwd. Zoals hiervoor vermeld, veroordeelde de rechtbank haar vanwege haar colportageactiviteiten aldaar.¹²¹ Ook in Prinsenhage zou vrouw Crul eens door burgers zijn bedreigd, waardoor ze noodgedwongen naar huis moest keren.¹²² Blijkbaar trok vrouw Crul met haar propaganda op straat de nodige aandacht en wellicht was juist háár optreden voor een tweetal katholieke organisaties in Breda aanleiding om aan de gemeenteraad te verzoeken 'schandaal-colportage' in de stad te verbieden.¹²³ Kort daarop ves-

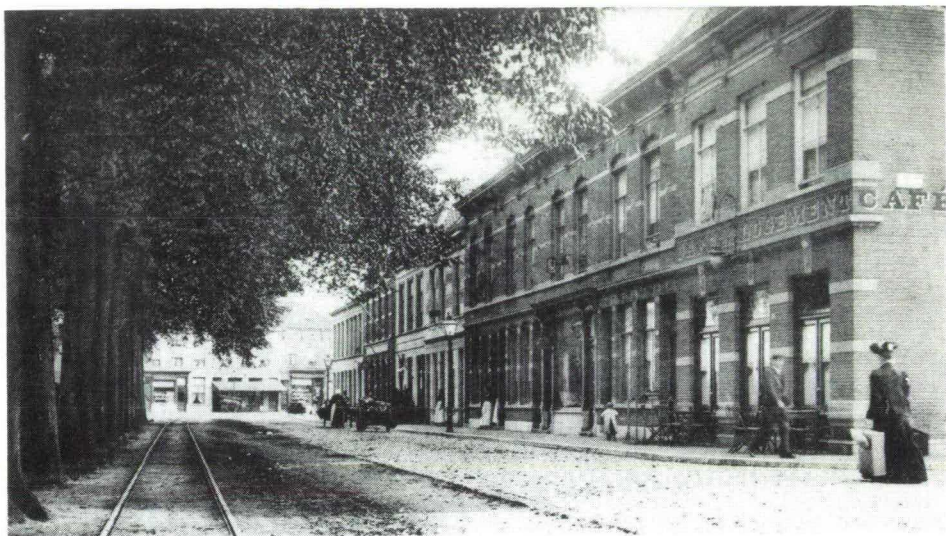
¹¹⁹) *De Vrije Socialist*, 7 juli 1900. De colporteurs, genaamd Brandenburg en Pasmaan, waren blijkens volgende nummers naderhand onder meer in Arnhem, Nijmegen en Noord-Holland.

¹²⁰) *De Toekomst*, 24 maart en 7 april 1906.

¹²¹) *t.a.p.*, 16 december 1905; 17 februari en 14 april 1906.

¹²²) *t.a.p.*, 28 april 1906.

¹²³) *t.a.p.*, 14 april 1906. De indieners van het adres waren de gezelligheidsvereniging van katholieke arbeiders de St. Josephkring en de middenstandsvereniging R.K. Hanzestad; vgl. GAB, Notulen Gemeenteraad 1906, 89-90, 98.



Afb. 7. Stationsweg rond 1900. In het witte pand geheel achteraan rechts werd in 1895 volksbierhuis De Toekomst gevestigd. Reeds een dag na de officiële opening werd dit socialistische café echter door een roerige menigte geheel vernield.

Leest dit!

Bij deze maak ik het lezend publiek van
BREDA bekend dat ik mijn

VOLKSBOEKHANDEL

heb uitgebreid en voortaan bij mij verkrijg-
baar zullen zijn alle boeken en brochures
op het gebied van **Socialisme, Anarchisme,**
Wetenschap, Vrije Gedachte enz.

Abonnementen en advertentiën worden
aangenomen voor alle Partij- en Vakbladen.

Aanbevelend,

PAESIE,

Geheelonthouders-Café.

Tevens verkrijgbaar: **Koffie, Thee, Tabak,**
Sigaren, School- en Schrijfbehoeften enz.,

Afb. 8. Advertentie voor een socia-
listisch geheelonthouderscafé, an-
nex boekhandel, vanaf 1905 tot in
ieder geval in 1907 gevestigd in het
pand Zoutstraat 6.

Afb. 10. Voor dezelfde bijeenkomst als genoemd onder afbeelding 9 werd in het katholieke "Dagblad van Noord-Brabant" een sluikadvertentie geplaatst.

tigde zij zich overigens elders en werd de colportage door de VSV in Breda stopgezet.¹²⁴

Colportage op straat met bladen en brochures was in principe dus niet onmogelijk, in feite dankzij de wet op de vrijheid van drukpers. Die fundamentele, zij het aan vrij strikte grenzen gebonden vrijheid ontbrak echter ten aanzien van het regelrecht en ongevraagd onder ogen brengen van socialistische propaganda via pamfletten of aanplakbiljetten. Als dat af en toe geprobeerd werd, greep de politie, voor zover bekend, meestal direct in.¹²⁵ Desondanks kon de inhoud toch nog wel eens bekend worden onder de Bredase bevolking, doordat een der plaatselijke kranten melding van het politie-ingrijpen maakte en dan en passant de inhoud ook maar even vermeldde. Zo werden ten tijde van de campagne voor de gebroeders Hogerhuis in Breda eens een zestal 'motto's' aangeplakt met de tekst: "Geen uitbarsting van de Vesuvius schokte meer de aarde, dan het vonnis der Hogerhuizen het vertrouwen in de Nederlandsche Justitie". Een politiemann verwijderde de 'voddjes' onmiddellijk, maar de inhoud ervan werd in de pers weergegeven, natuurlijk tot vrolijkheid van de plaatselijke anarchisten.¹²⁶

De politie greep klaarblijkelijk ook in als propagandamateriaal huis-aan-huis werd verspreid. Al in 1896, dus eigenlijk nog uit de tijd van de Socialistenbond, deed zich een typerend voorval voor. In de nacht vóór 1 mei waren socialistische geschriften onder de deuren van verscheidene woningen geschoven in enkele straten van Breda, maar, zo kon de politie melden, een aantal ervan was in beslag genomen "voor dat ze gelezen waren". Voor de commissaris van politie, die meende dat de daders in kringen van spoorwegbeambten moesten worden gezocht, was het gebeuren zelfs aanleiding om voor de volgende nacht bijzondere maatregelen te treffen.¹²⁷ Uit latere jaren zijn nog twee gevallen bekend

¹²⁴) *De Toekomst*, 19 mei 1906. Vrouw Crul, oftewel mej. Meeuwissen, ging andermaal een 'vrij huwelijk' aan, nu met iemand uit Dordrecht.

¹²⁵) *De Vrije Socialist*, 7 juli 1900. Hierin is sprake van 'gegomde motto's' inzake dienstweigeraar De Bruin, opgeplakt door colporteurs, vgl. noot 119.

¹²⁶) *De Vrije Socialist*, 12 november 1898. Waarschijnlijk was P.C. Bos de 'boosdoener'.

¹²⁷) GAB, Politiearchief, brief Commissaris van Politie aan de Procureur-Generaal te 's-Hertogenbosch, d.d. 1 mei 1896 (afd. II-41, inv.nr. 199).

waarbij strooibiljetten werden verspreid die gericht waren tegen het koningshuis. De eerste keer was in 1900 tegen de inzamelingen voor een huwelijksgevenk voor de koningin,¹²⁸ de tweede keer was in 1905 met een in de stad kennelijk druk besproken manifest naar aanleiding van de komst van het koninklijk paar naar Breda.¹²⁹

Een geliefde bezigheid van vrije socialisten was het debatteren op vergaderingen van de SDAP en van de met deze partij verwante vakorganisaties. Ze probeerden vaak het debat te beheersen en anti-propaganda te maken.¹³⁰ Hun 'zuivere' socialisme stelden zij tegenover de 'politieke weg' die van kwaad tot erger zou leiden. In Breda was het – alweer – met name de kleermaker Vermeeren die veelvuldig op sociaal-democratische bijeenkomsten de spreker(s) onder vuur nam. Als hij er eens niet was, kwam er van een debat veel minder of niets terecht:

"Natuurlijk niet, zouden we haast kunnen zeggen, want de arbeiders zijn hier zoo gewoon geraakt aan het gelooven op gezag, dat het niet in hun opkomt omtrent wat ook inlichtingen te vragen, veel minder een spreker (. .) te weerstaan."¹³¹

De vrij-socialistische kritiek op de SDAP-politiek had, ook door de veelal scherpe bewoordingen waarin zij geformuleerd werd, zeker niet altijd de sympathie van het publiek. Dat bleek toen de reizende anarchist Bos samen met Vermeeren eens in debat trad met het SDAP-Tweede Kamerlid Van Kol. Deze diende hen uitvoerig van repliek en besloot met:

". . is het nu niet weerzinwekkend, dat iemand als Bos, die aan onze zijde moest staan, met drogredenen, met godgeleerde kwesties en met andere zaken, die niets uitstaande

¹²⁸) *De Vrije Socialist*, 15 december 1900.

¹²⁹) *De Toekomst*, 8 juli 1905; *De Bredanaar*, 30 juni 1905.

¹³⁰) Franssen, *De Bossche arbeider*, 576-578.

¹³¹) *De Toekomst*, 14 oktober 1905; opmerking n.a.v. een SDAP cursus o.l.v. Bergmeijer uit Dordrecht.

hebben met het socialisme, komt trachten mij tegen te werken?"¹³²

De *Bredasche Courant* verwoordde de stemming in de zaal: "Een lang aangehouden, donderend applaus gaf den spreker antwoord op deze vraag". Een dergelijke impressie bevestigt nog eens de geïsoleerde positie van het vrije socialisme in Breda; zeker na 1900 werd het qua aanhang verre overvleugeld door de sociaal-democratische beweging.

§ 3. *Overzicht van de reacties uit de samenleving*

Het vrije socialisme kende in Breda slechts een zeer kleine aanhang. In dit hoofdstuk bleek, dat het in velerlei opzicht zelfs een éénmanszaak was. Daarom konden de tegenstanders, van burgerij en kerk tot en met sociaal-democraten, de voor hen gemakkelijkste benadering kiezen, namelijk het 'vrij-socialistisch geliefhebber' vrijwel negeren. Kort gezegd: door de kleine omvang was men niet gedwongen de beweging serieus te nemen. Anderzijds voelde men zich kennelijk toch ook bedreigd door de radicale ideeën van de vrije socialisten en werden, als reactie daarop, de aanhangers in een zeker isolement gedrongen. Dit blijkt vooral uit de moeilijkheden die de anarchisten in Breda ondervonden om hun brood te verdienen. Patroons, bevolking en kerk slaagden erin om hen dusdanig onder druk te zetten, dat zij een voor een de stad verlieten.

De vrij socialistische beweging werd eigenlijk betrekkelijk weinig in de weg gelegd. Formeel stelde de gemeentelijke overheid haar geen beperkingen die niet in overeenstemming met de wet waren: er konden vergaderingen worden belegd en er kon met lectuur worden gecolporteerd. Het waren vooral de individuele aanhangers die de voortdurende morele pressie ondervonden van hun katholieke omgeving. Er was, zo getuigde de anarchist Vermeeren eens, een klimaat in Breda, waarin arbeiders niet met een 'rooie' durfden te staan praten uit vrees te worden aangezien voor

¹³²⁾ *Bredasche Courant*, 27 maart 1901.

een van dezelfde soort.¹³³ Hier moet overigens worden aangetekend, dat de sociale verhoudingen en zeker het psychologische klimaat in het Breda van rond 1900 moeilijk exact te reconstrueren zijn vanwege het zeer beperkte, vaak eenzijdige materiaal dat uit die tijd nog resteert. De hier weergegeven indrukken zijn derhalve gebaseerd op terloopse aanwijzingen en op het combineren van vele feiten en feitjes.

Een van de factoren die waarschijnlijk psychologische weerstanden onder de bevolking opriep, was dat colporteurs en sprekers meestal van elders kwamen. Ondanks het feit dat de meeste vrije socialisten uit Breda of omgeving afkomstig waren, kregen gevoelens van vreemdelingenangst en/of -haat onder de bevolking een kans tegen het vrije socialisme. Dit zal zeker nog versterkt zijn door de bomaanslagen in het buitenland door anarchisten in de jaren negentig, alsmede door de vérgaande ideeën over bijvoorbeeld algemene werkstaking of vrije liefde.

Men kan zich indenken, dat juist patroons niet gediend waren van arbeiders die zulke radicale opvattingen huldigden en die bovendien nogal eens medearbeiders probeerden op te stoken. Anarchisten oefenden dan ook dikwijls een zelfstandig beroep uit, waarin ze voor hun broodwinning niet direct afhankelijk waren van een patroon. Niettemin, als zelfstandige was men nog niet altijd verzekerd van een bestaan, omdat men afhankelijk bleef van opdrachten van bewoners of instellingen uit Breda. Welke katholieke burger zou bijvoorbeeld bij een algemeen als vrije socialist bekend staande kleermaker als Vermeeren een kostuum laten maken? Het lijkt derhalve niet toevallig dat, zoals in dit hoofdstuk bleek, vrijwel alle socialisten uiteindelijk de stad verlieten en naar de randstad gingen.

De beweging zelf werd niet onmogelijk gemaakt. Vijandigheden van de zijde der bevolking waren vooral gericht op bijvoorbeeld colporteurs. Op één uitzondering na, namelijk bij een 'grote' meeting in 1902, werden vergaderingen van vrije socialisten nooit verstoord. Althans, er werd door hen nimmer melding van

¹³³) *De Toekomst*, 11 februari 1905.

gemaakt, terwijl men toch mag veronderstellen dat vrije socialisten, propagandagevoelig als ze waren, dat zeker niet zouden hebben nagelaten.

Ook van enig politie-optreden tijdens bijeenkomsten is niets bekend, al zal er soms wellicht sprake zijn geweest van enige vorm van intimidatie, met name ten tijde van de spoorwegstakingen in 1903. Wel greep de politie telkens zonder mankeren in, wanneer er bij de wet verboden (!) activiteiten plaats vonden, zoals het aanplakken van biljetten of het ongevraagd huis-aan-huis verspreiden van pamfletten. De werkelijke tegenstand tegen het vrije socialisme in Breda, het zij hier nog eens herhaald, kwam niet van de zijde van de overheid en haar dienaren, maar vooreerst van de burgerij en haar instellingen.

Hier moet zeker ook de rol van de plaatselijke pers aan de orde komen. In hoofdstuk II kwam al naar voren, dat de *Bredasche Courant* over het algemeen socialistische vergaderingen aankondigde en dikwijls verslagen ervan opnam, terwijl de *Nieuwe Bredasche Courant/Dagblad van Noord-Brabant* vooral na 1897 (toen redacteur Janssen vertrok) zich uitsluitend tot spreekbuis van het katholieke volksdeel maakte. Dit geldt ook voor de houding van beide kranten ten aanzien van de vrije socialisten. Van meetings met bekende sprekers publiceerde de *Bredasche Courant* altijd een aankondiging en een verslag. Omtrent huishoudelijke vergaderingen valt niets aan te treffen in deze krant, maar het is ook niet zeker dat zij er op geattendeerd werd. Het *Dagblad van Noord-Brabant* schreef slechts scherp afwijzend over de vrije socialisten. Van een vergadering werd alleen melding gemaakt als er een verstoring had plaats gevonden, zoals bij de meeting in 1902. Niettemin stelde de krant zich kennelijk (af en toe?) wel op de hoogte van wat er in een blad als *De Toekomst* over Breda werd geschreven. Zij schroomde bijvoorbeeld niet *De Toekomst* te citeren toen hierin de socialistische coöperatie in Breda bekritiseerd werd.¹³⁴ Voorts bleek, tenminste volgens de vrije socialisten, dat de redacteur van het *Dagblad van Noord-Brabant* betrokken was

¹³⁴) *Dagblad van Noord-Brabant*, 1 juli 1906; zie verder hfdst. IV, par. 3-b.

bij de pogingen zaaleigenaren ervan te weerhouden hun lokaliteit te verhuren aan het Comité van Verweer in 1903.

Over de rol van de Kerk is weinig bekend, maar ook hier geldt ongetwijfeld dat zij Bredanaars met vrij-socialistische sympathieën moreel onder druk zal hebben gezet. In hoofdstuk II werd reeds beschreven hoe een pastoor vrouw Crul, althans men kan vermoeden dat het haar betrof, hel en verdoemenis preekte. De meesten der vrije socialisten in Breda waren trouwens, hoe kon het anders, niet-kerkelijk. Opvallend is dat juist Vermeeren, die zo fel tegen kerk en religie kon schrijven, officieel in de burgerlijke stand te boek bleef staan als rooms-katholiek. Men kan zich toch moeilijk voorstellen, dat dit in overeenstemming was met de opvattingen van hemzelf, noch met die der R.K.Kerk. Het mag opmerkelijk worden genoemd, dat er nauwelijks tekenen zijn die erop wijzen, dat de Kerk of organisaties als de R.K.Volksbond zich aangesproken voelden door de felle, vaak scandaleuze aanklachten tegen hen, zoals Vermeeren die veelvuldig via *De Toekomst* publiek maakte. Kennelijk waren de onfeilbaarheid van de leer en het gezag van de Kerk zó vanzelfsprekend in Breda, dat elke verdediging tegen kritiek overbodig en zelfs gevaarlijk werd geacht. Men discussieert immers niet met de duivel!

Wonderlijk genoeg verschilden de reacties van de SDAP en de met haar verwante organisaties niet zoveel. Ook de sociaal-democraten negeerden simpelweg de regelmatige kritiek van de zijde van de vrije socialisten en deden hun beweging af als onbetekenend en naïef idealistisch. Ook uitvoerige 'onthullingen' in *De Toekomst* in 1906 over misstanden in de sociaal-democratische coöperatie vermochten de Bredase SDAP-voorzitters er niet toe verleiden te reageren via een ingezonden brief of een artikel in het eigen weekblad. Alleen op vergaderingen waar gedebatteerd kon worden, was er voor vrije socialisten gelegenheid een directe reactie uit te lokken. Ze poogden dan ook dikwijls hiervan gebruik te maken, maar de SDAP-sprekers, zeker de beteren onder hen, waren ervaren in dergelijke debatten en zullen hun publiek zeker op hun hand hebben weten te houden.

Wanneer het anarchisme bestreden werd door sociaal-demo-

craten, dan was het vooral in het algemeen, dus in haar theorie. Dit deed zich bijvoorbeeld nog wel eens voor op vakbondsvergaderingen waar het er om ging de arbeiders voor de 'moderne' bond te winnen en hen af te houden van andere organisaties, hetzij katholieke, hetzij syndicalistische. Vooral na de spoorwegstakingen had men tegen de anarcho-syndicalistische opvattingen de sterke troef in handen, dat een algemene werkstaking feitelijk onmogelijk was gebleken.

Het Bredase vrije socialisme is in dit hoofdstuk als onbetekend gekenschetst. Dat geldt echter vooral voor de beweging: het aantal aanhangers was erg klein en men slaagde er niet of nauwelijks in dit uit te breiden. Dit gebrek aan kwantitatief succes werd veroorzaakt door de extreme nadruk op het zuiver houden van de socialistische beginselen en, daarmee in samenhang, door de overhand die de sociaal-democratische organisaties geleidelijk aan wisten te verkrijgen. Aan dit laatste was het ontbreken van een enigermate stevig organisatorisch verband onder vrije socialisten mede debet.

Ondanks het geringe gewicht dat de vrije socialisten in Breda in de schaal konden leggen, rechtvaardigt hun optreden al met al toch een hoofdstuk als dit. En wel, omdat zij zo'n pregnant voorbeeld vormen van de eenzame, door volhardend idealisme geschraagde positie, zoals socialisten die over het algemeen in het katholiek-liberale Breda innamen. Hun ideeën waren, voor die tijd, zó radicaal en hun optredens vaak zó venijnig, dat het welhaast verwonderlijk schijnt, dat zij zich toch nog zo vele jaren konden handhaven.

Daarnaast hebben de vrije socialisten voor de historisch onderzoeker betekenis door de veelheid aan schetsen die zij in de loop der jaren via *De Toekomst* gaven van maatschappelijke (wan-)toestanden in Breda. Natuurlijk gaven die schetsen een zeer eenzijdige voorstelling van zaken. Waar het echter voor burgers, en niet minder voor arbeiders, vanzelfsprekend was het gezag en de daden van de heersende klasse (overheid, patroons, kerk) te accepteren en ten volle te respecteren, daar waren na 1897 de berichten

in De Toekomst vrijwel de enige poging in Breda die vanzelfsprekendheid te doorbreken. In die zin waren de vrije socialisten voortrekkers op weg naar nieuwe opvattingen over gezagsverhoudingen.

HOOFDSTUK IV

DE SOCIAAL-DEMOCRATISCHE ARBEIDERS PARTIJ (SDAP) VANAF ± 1899

§ 1. *Algemene ontwikkelingen*

De SDAP werd opgericht in augustus 1894 uit onvrede over de anti-parlementaire koers die de SDB was ingeslagen. In de eerste jaren van haar bestaan bleef de jonge partij klein. Slechts weinig socialisten verlieten de SDB, tezeer waren velen gehecht aan de 'oude' bond en – vooral – aan Domela Nieuwenhuis.¹ Pas na 1900 werd de SDAP getalsmatig een factor van betekenis. Enkele cijfers: in 1894 had de SDAP 700 leden in Nederland, in 1900 waren dat er 4000 en in 1907 ruim 8400.²

De politieke actie was veruit het voornaamste streven van de SDAP; door als socialisten een sterke positie in het parlement te veroveren zou enerzijds directe verbetering van de toestand der arbeidersklasse via sociale wetgeving tot stand kunnen komen, terwijl anderzijds op de lange termijn het socialistisch einddoel in zicht zou kunnen komen, zodra een meerderheid kon worden behaald.³ Hieruit spreekt al de essentie van het verschil met de oude SDB. In deze bond leefde sterk de heilsverwachting dat de 'grote dag' van de klassenomwenteling binnen afzienbare tijd zou plaats vinden.⁴ De SDAP voorzag echter aanmerkelijke belemmeringen op de weg naar een socialistische maatschappij en meende dat de strijd pas op de lange duur gewonnen zou kunnen worden. Juist daarom koos zij voor een ander strijdmiddel dan de radicale, economische actie. De verwachting dat uiteindelijk een maat-

¹) Rüter, *a.w.*, 59.

²) Zie voor de parlementaire groei van de SDAP hoofdstuk I, par. 1.

³) Van der Meer e.a., *a.w.*, 34.

⁴) Rüter, *a.w.*, 22.

schappelijke omwenteling tot stand zou komen, bestond echter evenzeer in de SDAP.⁵

Zoals gezegd, de SDAP wist aanvankelijk slechts moeizaam haar aanhang uit te breiden. Haar streven een massapartij te worden bracht met zich mee, dat de partij zich vooral diende te richten op de arbeiders die nog niet tot het socialisme bekeerd waren. De grootscheepse propaganda die dit vereiste, was voor een partij met slechts een geringe financiële en personele armslag niet licht ten uitvoer te brengen.

Een van de belangrijkste middelen om arbeiders met het socialisme kennis te laten maken, was ook nu weer de propagandapers. Aan het slot van paragraaf 2 van hoofdstuk II is reeds beschreven, hoe de toen sociaal-democratisch georiënteerde *Volkstribuun* in de jaren 1896 en 1897 ook in Breda de arbeiders probeerde te interesseren voor de sociaal-democratische beweging. Ondanks de aandacht trekkende brieven van met name het Zondig Paterken leidde dit echter niet tot opzienbarende resultaten. De SDAP-aanhang bleef vooralsnog beperkt tot enkelingen. Vanaf september 1897, toen De *Volkstribuun* werd opgeheven, was het *De Sociaaldemokraat* waarin de op het zuiden gerichte propagandistische stukjes een plaats moesten vinden.

De Sociaaldemokraat was, anders dan voorheen *De Volkstribuun*, eigenlijk geen echt propagandablاد, gericht op potentiële aanhangers. Het was meer een blad waarin de positie van de partij ten opzichte van zowel links als rechts werd vastgelegd door de partijleider, tevens redacteur, mr. P.J. Troelstra. Het kon zo aan leden munitie verschaffen tegen aanvallen op de SDAP. De Sociaaldemokraat, die sinds 1896 verscheen, werd geen groot succes. Het aantal lezers was nauwelijks groter dan het (toch al geringe) aantal partijleden.⁶ Vooral in samenhang met de verovering door de SDAP van twee kamerzetels in 1897, zat er niettemin wel enige groei in het blad, waardoor het in dat jaar twee keer per

⁵) a.w., 58.

⁶) De Vrankrijker, *Het wervende woord*, 107-108.

week kon gaan verschijnen en vanaf oktober 1898 zelfs drie keer.

Dit laatste had echter twee belangrijke consequenties. De eerste was dat Troelstra, die inmiddels Kamerlid was geworden, het werk voor *De Sociaaldemokraat* niet meer alleen af kon en dat er dus iemand bij moest komen. Mederedacteur werd Vliegen uit Maastricht, de man achter *De Volkstribuun* die als gevolg hiervan moest worden opgeheven.⁷ Hierdoor mankeerde in het zuiden vanaf dat moment een eigen, specifiek propagandistisch sociaal-democratisch blad. De tweede consequentie van de voorzichtige uitbreiding van *De Sociaaldemokraat* was, dat het blad er enigszins door in een impasse geraakte. Door de grotere verschijningsfrequentie werd het blad namelijk te duur voor vele arbeiders die al een plaatselijk dagblad lazen. *De Sociaaldemokraat* was immers een strijdblad en partijorgaan, en geen nieuwsblad, waardoor het niet als alternatieve, maar slechts als 'tweede' krant kon fungeren.⁸ Uit onvrede met deze situatie ontstond in SDAP-kringen dan ook een streven naar een eigen dagblad. Met de verschijning van *Het Volk* in 1900 was het zover.

Voor de bestudering van de geschiedenis van de sociaal-democratische beweging in Breda is *Het Volk* echter weinig interessant, op enkele uitzonderingen na. Anders dan *De Sociaaldemokraat* was *Het Volk* kennelijk 'te groot' voor artikelen en berichten over de activiteiten van de beweging in de provincie. Hier moet overigens bij worden aangetekend, dat er in Breda in de jaren na 1900 eigenlijk geen bekwame en enthousiaste sociaal-democratische correspondent meer was.

Dat er in Brabant toch wel behoefte bestond aan een eigen sociaal-democratisch propagandablad, bleek uit de achtereenvolgende oprichting van *De Eendracht* te Eindhoven (vanaf 1900), *De Fakkel* te Tilburg (1902-1904) en *De Bredasche Klok* (1905-1906). Geen van deze bladen haalde echter ooit het niveau van de vroegere *Volkstribuun*. Wat er, voor Breda althans, met name in ontbrak, was een regelmatige informatiestroom over de leef- en

⁷) a.w., 112-113.

⁸) a.w., 118-119.

werkomstandigheden en over de ontwikkeling van de socialistische beweging ter stede. Juist dergelijke correspondenties, in combinatie met algemene, duidelijk geschreven propaganda voor het socialisme, hadden De Volkstribuun aantrekkelijk gemaakt voor Bredase lezers en derhalve bijzonder geschikt doen zijn voor colportage. *De Sociaaldemokraat* nam weliswaar gedurende enige tijd de Bredase correspondenties over, maar ontbeerde, zoals gezegd, die algemene propagandistische inslag.

De (soms) zogenoemde 'Bredasche Sprokkelingen' in *De Sociaaldemokraat* verschenen overigens slechts vrij kort, namelijk in het eerste half jaar na het verschijnen van *De Volkstribuun* (september 1897) gemiddeld eens in de twee weken. De bijdragen kwamen in die periode vermoedelijk vooral van Willem van Doorn (zie over hem hoofdstuk II, par. 2-sub. a) onder het pseudoniem 'Leveller' en in mindere mate van de stationschef uit Etten-Leur, F.P. Oudens, onder pseudoniemen als Nelis van den Klappenberg en Peer van den Vossendonk.⁹ Na het vertrek van Van Doorn, waarschijnlijk in de zomer van 1898, vond berichtgeving vanuit Breda nog slechts incidenteel plaats in *De Sociaaldemokraat*. Het lijkt wel zeker, dat vanaf dat moment alleen genoemde Oudens, waarover meer in de volgende paragraaf, optrad als correspondent voor de sociaal-democratische beweging in Breda en omgeving.

Behalve verhalen over de sociaal-democratische propaganda in West-Brabant, schreven Van Doorn en Oudens in hun correspondenties over 'ditjes en datjes' uit Breda: over de werkomstandigheden op enkele bedrijven; over de verkieslijkheid van openbaar onderwijs boven katholiek onderwijs; over de kroningsfeesten (in 1898 werd Wilhelmina tot koningin gekroond); over drankmisbruik onder arbeiders. De toon van die stukjes was veel minder scherp dan in soortgelijke stukken in *De Toekomst*, zowel ten aanzien van de 'aangeklaagden' als ten aanzien van de arbeiders. Waar in anarchistische kringen arbeiders bijvoorbeeld wer-

⁹) *De Sociaaldemokraat*, resp. 11 september 1897 e.v., 8 december 1897 en 22 december 1897, 15 december 1897.

den aangeduid als 'lamlendelingen' die zich niet wensten te organiseren, daar sprak uit de correspondenties in *De Sociaaldemokraat* veel meer de positieve hoop, dat door nijvere propaganda de Brabantse arbeidersklasse zich uiteindelijk achter het sociaal-democratisch vaandel zou scharen.

In hoofdstuk V zal nog blijken, welk een weerstand de sociaal-democratisch georiënteerde vakbeweging ondervond. Dat de totstandkoming van een SDAP-afdeling in Breda op niet minder moeilijkheden stuitte, zal in dit hoofdstuk blijken.

§ 2. *De moeilijke beginjaren: 1899-1904*

Het ontstaan van een SDAP-afdeling Breda ging met veel vallen en opstaan gepaard. Tot zelfs drie keer toe werd er een afdeling opgericht en weer opgeheven, alvorens in 1905 definitief een afdeling tot stand kwam. Hoe die eerste pogingen verliepen, komt in deze paragraaf aan de orde.

a. Vóór de eerste oprichting: F.P. Oudens

Geheel overeenkomstig de landelijke ontwikkeling van de SDAP, wonnen ook in Breda de sociaal-democratische beginselen slechts moeizaam terrein. Enerzijds kwam dit doordat de 'oude' socialisten trouw bleven aan de Socialistenbond, anderzijds doordat katholieke arbeidersorganisaties, met name de R.K. Volksbond, zich gelijktijdig ontwikkelden en met veel gezag anti-socialistische propaganda voerden binnen het katholieke volksdeel. Sinds de oprichting van de SDAP in 1894 zouden er dan ook vijf jaren verstrijken voordat, voor de eerste keer, een afdeling in Breda van de grond kon komen. Ter illustratie: in 1894 waren er al wel Brabantse afdelingen in Bergen op Zoom (25 leden), 's-Hertogenbosch (24 leden) en Capelle (15 leden); elders in het zuiden waren er nog afdelingen te Roermond (10 leden) en Maas-tricht (75 leden).¹⁰ Toch zouden ook in Breda al vrij spoedig de

¹⁰⁾ IISG, archief SDAP Notulenboek hoofdbestuur SDAP 26 augustus 1894 t/m 3 april 1898.

eerste, zij het schuchtere pogingen tot oprichting van een sociaal-democratische organisatie ondernomen worden. Initiatiefnemer was de al genoemde Oudens.

F.P. Oudens was afkomstig uit Zeeland en van 1895 tot in 1900 stationschef te Etten-Leur, ruim tien kilometer ten westen van Breda.¹¹ Hij was in 1889 de belangrijkste oprichter geweest van de Spoorwegvereniging Steeds Voorwaarts (de 'S.V.'). Reeds hier manifesteerde zich zijn al dan niet vermeende neiging tot geheimzinnig doen. Zo waren de leden van deze vereniging niet bekend onder hun naam, maar alleen onder een nummer. Oudens noemde zich als auteur van artikelen in *De Seingever* (het blad der S.V.) en *Recht voor Allen* 'spoorwegslaaf nr. 2'.¹² Enerzijds was die geheimzinnigheid noodzakelijk vanwege mogelijke represailles van de zijde van zijn werkgever, de Staatsspoorwegen. Anderzijds was die geheimzinnigheid, in combinatie met het feit dat Oudens zich soms enige tijd terugtrok uit de beweging, er de oorzaak van, dat jegens hem nogal wat wantrouwen bestond in socialistische kringen.¹³ Overigens is het onzeker of die kritiek op zijn neiging tot geheimzinnig doen geheel terecht was. Hij schreef diverse keren openlijk in *De Seingever* en hij schijnt toen juist ervoor gepleit te hebben geheimdoenerij achterwege te laten.¹⁴ Oudens bleef slechts tot 1893 lid van Steeds Voorwaarts.¹⁵ De vereniging was hem te radicaal en hij sloot zich aan bij de sociaal-democratisch georiënteerde Ned. Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel (de 'N.V.'). Hierin vervulde hij andermaal een vooraanstaande rol, want in 1898 werd hij in het hoofdbestuur gekozen.¹⁶

Inmiddels had Oudens zich gevestigd te Etten-Leur, vanwaar hij in 1900 werd overgeplaatst naar Roosendaal, waarschijnlijk bij

¹¹) Franciscus P. Oudens, geb. 7 juni 1855 te Middelburg; 1877: stationschef te Houten (Utr.); 1885: idem te Arnemuiden (Zeeland); 1895-1900: idem te Etten-Leur (N.Br.). Korte persoonsschetsen, in Vliegen, *De Dageraad* II, 214; Oudegeest, *De geschiedenis* etc., I, 63-64; Bymholt, *a.w.*, 572. Dat Oudens zich in 1895 te Etten Leur vestigde (en niet in 1893, zoals Vliegen meldt), blijkt uit het bevolkingsregister van Etten-Leur.

¹²) Welcker en Campfens, *Derde aanvulling*.

¹³) Vliegen, *a.w.*; Oudegeest, *a.w.*

¹⁴) Van Braambeek, *Van Lichten en Schiften*, p. 86-88.

¹⁵) Bymholt *a.w.*; Van Braambeek *a.w.*, p. 88.

¹⁶) *De Sociaaldemokraat*, 15 juni 1898.

wijze van strafmaatregel wegens vermeende administratieve fouten.¹⁷ De spoorwegstakingen van 1903 waren voor de directie van de Staatsspoorwegen een dankbare aanleiding Oudens te ontslaan, hoewel hij zelf niet aan de stakingen had deelgenomen;¹⁸ uit de hoek van de stakers klonk notabene het verwijt, dat hij de zaak in Roosendaal had doen mislukken.¹⁹ Verarmd begon Oudens een sigarenwinkeltje annex brochurenhandel in Antwerpen.²⁰ In de sociaal-democratische beweging deed hij niet meer van zich spreken, maar niettemin herinnerde men hem zich daar als "een der eerlijksten, opofferendsten en sterksten".²¹

Al vanaf het begin van zijn optreden in de arbeidersbeweging toonde Oudens zich een bekwaam en produktief schrijver. Hij schreef een aantal brochures,²² werkte mee aan o.a. *Recht voor Allen*²³ en leverde vaak bijdragen voor *De Seingever* en *Het Orgaan*, de verenigingsperiodieken van resp. de 'S.V.' en de 'N.V.'. In hoofdstuk II kwam al naar voren, dat hoogstwaarschijnlijk Oudens zich in *De Volkstribuun* als 'Yo Qu Soy Contrabandista' manifesteerde. Daarna schreef Oudens nog enige tijd voor *De Sociaaldemokraat* over Breda en West-Brabant. Voorts was hij de auteur van het merendeel der artikelen in de (vermoedelijk enige) twee nummers van *Breda Vooruit!*, een blad van de SDAP-afdeling in 1899.

Oudens was misschien wel een der eersten onder de socialisten in Nederland, die pleitte voor de parlementaire actie zoals deze gestalte kreeg in de SDAP. Al rond 1891 benaderde hij diverse prominente socialisten, in ieder geval Van der Goes, over het

¹⁷) IISG, archief SDAP, brief Oudens aan het partijbestuur 17 juni 1901 (Port.Pr. 76, Map GoI-143/249). Volgens deze brief werd hij in rang verlaagd, maar met "geldelijk voordeel". Hij meende dan ook dat zijn sociaal-democratische propaganda de reden van overplaatsing was.

¹⁸) Oudegeest, *a.w.*

¹⁹) IISG, archief SDAP, Copieboek correspondentie partijbestuur. Dit blijkt uit twee brieven van het SDAP-hoofdbestuur aan Oudens, resp. dd. 21 april 1903 en 25 april 1903. De beschuldiging was hoogstwaarschijnlijk niet terecht.

²⁰) Oudegeest, *a.w.* Dat Oudens in brochures handelde blijkt uit brieven (afrekeningen) van het SDAP-bestuur (Copieboek).

²¹) Oudegeest, *a.w.*

²²) Gedeeltelijk opgesomd in Rüter, *a.w.*, XI, XIV.

²³) Bymholt, *a.w.*

opzetten van een gematigde, dat wil zeggen, sociaal-democratische arbeiderspartij. Zelfs schetste Oudens een complete blauwdruk van zo'n partij en hoe haar tot stand te brengen.²⁴ Toch sloot hij zich bij de oprichting in 1894 niet meteen officieel aan bij de SDAP, want hij werd pas op 1 juli 1897 ingeschreven als 'verspreid lid', (dit is, niet aangesloten bij een afdeling).²⁵ Dit lijkt echter een louter formele kwestie te zijn geweest; in de geest voelde Oudens zich ongetwijfeld vanaf het begin SDAP'er. In Breda en omgeving zou men hem als een enthousiast propagandist voor de partij leren kennen.

De eerste sociaal-democratische propaganda in Breda werd gevoerd via *De Volkstribuun*. In hoofdstuk II kwam reeds naar voren, dat in de jaren 1896-1897 vele correspondenties afkomstig uit Breda in het blad waren opgenomen. Daarin werd meerdere malen de hoop uitgesproken, dat er een sterke SDAP-afdeling zou worden opgericht, opdat de situatie der arbeidersklasse ter plaatse zou kunnen verbeteren.²⁶ Opmerkelijk was het voorstel, onder pseudoniem Contrabandista, om in West-Brabant eerst "plaatselijke, geheime samenzweringen te smeden" als kiem voor latere SDAP-afdelingen.²⁷ Inderdaad werd in augustus 1897 te Breda zo'n voorlopige organisatie opgericht, de sociaal-democratische propagandaclub 'De Wacht aan de Mark'. Deze club had niet de status van SDAP-afdeling, al bestond hierover wellicht soms enige verwarring.²⁸ Bij de oprichting telde 'De Wacht aan de Mark' slechts vijf overtuigde en ontwikkelde sociaal-democraten als lid, die de verwachting koesterden weldra de kern te zijn van een

²⁴) Wansink, *Het socialisme op de tweesprong*, 60-61; vgl. Rüter, *a.w.*, 39, 43 over Van der Goes.

²⁵) IISG, Notulenboek hoofdbestuur SDAP, 26 augustus 1894 t/m 3 april 1898.

²⁶) *De Volkstribuun*, 22 augustus 1896; 3 oktober 1896.

²⁷) *t.a.p.*, 12 september 1896.

²⁸) IISG, kleine persoonsarchieven, Willem van Doorn, brief Chr. A. van Doorn aan E. Vermeer 20 september 1959. Hierin is sprake van een vermoeden van de oprichting van een SDAP-afdeling Breda in 1896. Archief SDAP, schrift met lijst afdelingssecretariaten in 1898 (inv.nr. 784); voor Breda staat in dit vermoedelijk onofficiële document vermeld C.A.A. Derkzen Angeren, N. Leuvenaarstraat 66. Buitendien blijkt echter nergens uit correspondentie, (kranten-)berichten of notulen etc. dat er in Breda vóór 1899 een SDAP-afdeling was.

PAESIE.

ZOUTSTRAAT 6.

Boekhandel.

Geheelonthouders-Café.

S. Bronkhorst

Agent: Bredasche Klok.

Stallingstraat 10 A.

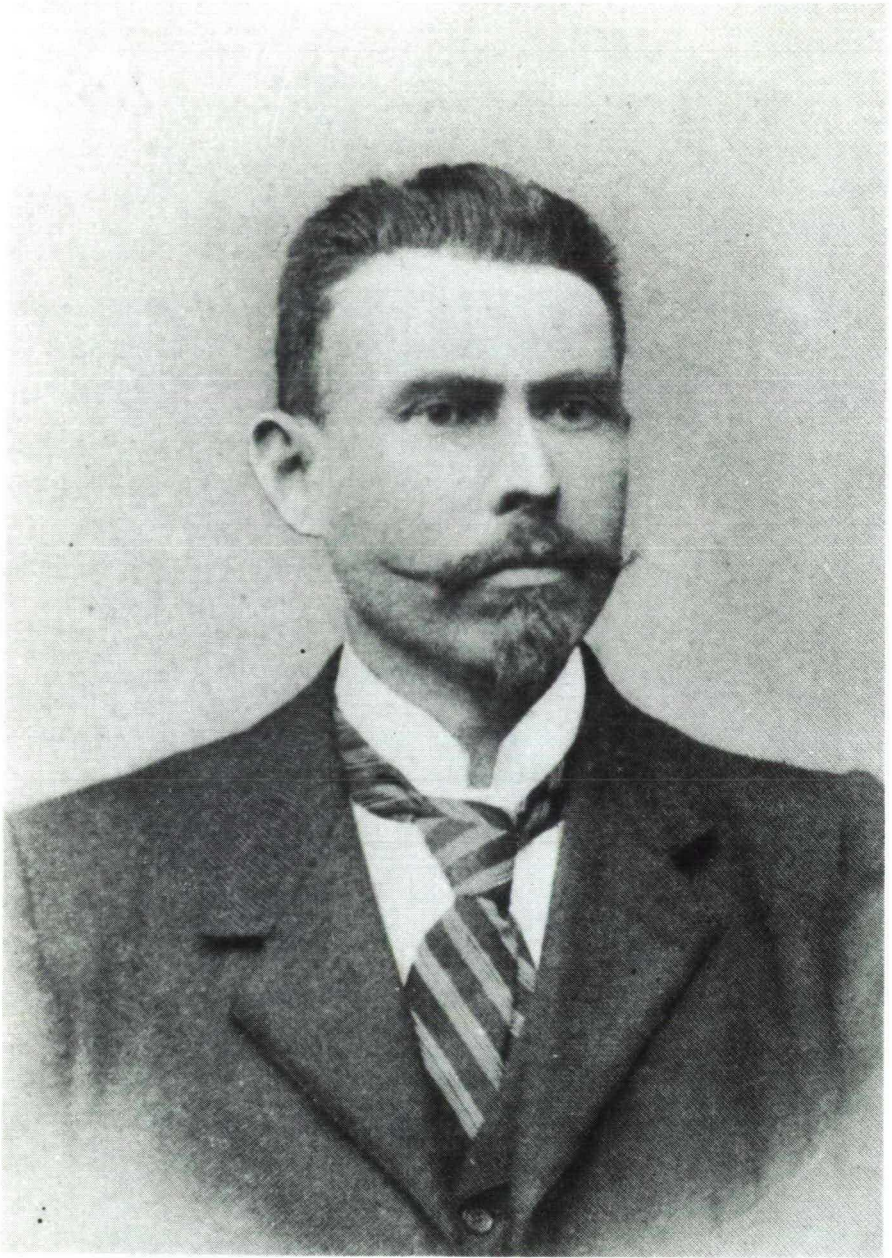
Abonneert U op

„DE BREDASCHE KLOK.”

Afb. 11. Enkele advertenties uit "De Bredasche Klok" (5 augustus 1905).



Afb. 12. H.H. van Kol, vanaf 1898
Tweede Kamerlid voor de SDAP,
van 1898 tot 1904 woonachtig te
Princenhage nabij Breda.



Afb. 13. F.P. Oudens, van 1895 tot 1900 stationschef te Etten-Leur, mede-oprichter en eerste voorzitter van de afdeling Breda van de SDAP in 1899.

grotere groep van strijders.²⁹ Leden waren in ieder geval Oudens als voorzitter en Van Doorn als secretaris/penningmeester,³⁰ bij laatstgenoemde thuis zou ook de oprichting hebben plaatsgevonden.³¹

De optimistische bedoeling was om zich niet in de eerste plaats te richten op de industriële arbeiders, die in Breda en omgeving toch naar verhouding gering in aantal waren, maar vooral om naar het voorbeeld van Twente de arme pachters op het platteland te bewerken.³² Eind 1897 maakte 'De Wacht aan de Mark' dan ook melding van de verspreiding van honderden strooibiljetten in Etten-Leur, Terheijden, Wagenberg, Sprundel, Rucphen, Princenhage en Hoeven.³³ Ook in het voorjaar van 1898 werd, deels per post weer een manifest verspreid, waarin beknopt de sociale situatie werd geschetst en de lezers werden opgewekt zich bij de SDAP aan te sluiten.³⁴

De resultaten vielen niet mee. Het propagandaclubje bestond inmiddels uit zeven leden, terwijl, zo klaagde Oudens in een brief aan het partijbestuur van de SDAP, de macht van de geestelijkheid buitengewoon groot was.³⁵ Ondanks optimisme over de spoedige oprichting van een SDAP-afdeling in Breda begin 1898, toen de partij na een bijeenkomst aldaar zes nieuwe leden won,³⁶ lukte het vooralsnog niet "eenige samenwerkende groep" tot stand te brengen.³⁷ Later in dat jaar werd in *De Sociaaldemokraat* geklaagd, dat in Breda het 'liberaal element' nogal vertegenwoordigd was en dat de arbeiders niet veel van zich lieten horen.³⁸ Van 'De Wacht aan de Mark' werd ondertussen niets meer vernomen;

²⁹) *De Volkstribuun*, 4 september 1897. Artikel ondertekend door "De Sekretaris" (= m.i. Oudens).

³⁰) IISG, archief SDAP, brief Oudens aan het Partijbestuur 14 april 1898, (Port.Pr. 75, Map Gol-61).

³¹) Zie noot 28, eerste deel.

³²) Zie noot 29.

³³) *De Sociaaldemokraat*, 8 december 1897.

³⁴) *t.a.p.*, 30 april 1898. Verspreiding ook beschreven in brief Oudens cf. noot 30.

³⁵) Zie noot 30.

³⁶) *De Sociaaldemokraat* 2 februari 1898. Op de vergadering spraken twee SDAP-voormannen, nl. Helsdingen en partijsecretaris Van Kuykhof.

³⁷) Zie noot 30.

³⁸) *De Sociaaldemokraat*, 4 oktober 1898.

waarschijnlijk was de club niet meer dan een goed half jaar actief. Van Doorn vertrok waarschijnlijk medio 1898 uit Breda, terwijl men kan vermoeden dat Oudens zijn aandacht verschoof naar de Ned. Ver. van Spoor- en Tramwegpersoneel. Hij zat toen inmiddels in het hoofdbestuur van die vereniging en schreef regelmatig in het bondsblad. Eerst in de zomer van 1899 trad Oudens in Breda weer als SDAP'er op de voorgrond met de oprichting van een afdeling aldaar.

b. De eerste oprichting (1899)

Op 16 mei 1899 werd in Breda een afdeling van de SDAP opgericht. Hoe men hiertoe kwam, is niet bekend. Uit niets blijkt, dat er in het jaar daaraan voorafgaand bijzondere propagandistische activiteiten waren ondernomen. Vermoedelijk kwam een aantal leden uit Breda af en toe wel bijeen, maar had men nog geen kans gezien of de stimulans gemist daadwerkelijk een afdeling te vormen. Begin mei 1899 meldde Oudens echter aan het Partijbestuur dat het plan was ontstaan een afdeling op te richten.³⁹ Anderhalve week later kon hij het welslagen van het plan vaststellen. De afdeling bestond uit twaalf leden, waarvan acht uit Breda zelf, drie uit de aangrenzende gemeente Princenhage en één uit Etten-Leur. Oudens trad op als voorzitter.⁴⁰

Het mag opmerkelijk heten, dat deze laatste functie niet was toebedeeld aan een andere, werkelijk zeer prominente SDAP'er die toentertijd in Breda (of eigenlijk: Princenhage) woonde, namelijk het Tweede Kamerlid H.H. van Kol. Hoewel hij hier toch geruime tijd gewoond heeft, namelijk van 1898 tot 1904, heeft deze nooit een vooraanstaande rol in de Bredase SDAP gespeeld, tenzij wellicht in persoonlijke contacten. Wel hield hij diverse keren een spreekbeurt op openbare vergaderingen die de afdeling organiseerde.

³⁹) IISG, archief SDAP, map Breda, briefkaart Oudens aan partijsecre. Van Kuykhof, d.d. 8 mei 1899.

⁴⁰) t.a.p., brief d.d. 17 mei 1899, Van Doorn ontbreekt op ledenlijst en was dus kennelijk uit Breda vertrokken.

Henri Hubert van Kol, geboren in 1852 te Eindhoven, was vanaf het prille begin bij de socialistische beweging betrokken.⁴¹ Reeds in 1870, dan student te Delft, was hij lid van de Eerste (socialistische) Internationale. Na zijn studie werkte hij vele jaren als ingenieur in het toenmalige Nederlands Oost-Indië, maar via brieven en artikelen, alsook tijdens verlof in Europa, bleef hij in contact met de socialisten in Nederland. Hij keerde in 1892 definitief terug wegens ziekte en werd gepensioneerd. Hij schaarde zich aan de zijde van de 'parlementairen' en behoorde met o.a. Troelstra en Vliegen tot de oprichters van de SDAP in 1894. Na Troelstra was Van Kol in 1897 de tweede SDAP'er die in de Tweede Kamer werd gekozen; hij vertegenwoordigde het district Twente.

Van Kol was een gevoelssocialist en een volksredenaar met veel pathos. Hij was dan ook een geliefd en veelgevraagd spreker in de sociaal-democratische beweging. Daarnaast was hij, met vermogende socialisten als Wibaut en Gorter, een dergenen op wie de partij regelmatig een beroep kon doen haar financieel te steunen.⁴² In zijn verkiezingscampagnes stak hij vaak niet geringe bedragen: zo zou hij voor een campagne in 1900 in het district Winschoten een bedrag van liefst f 1600,— hebben bijgedragen.⁴³ Gezien de geringe propaganda-activiteiten die de afdeling Breda tijdens zijn verblijf aldaar ontplooidde, lijkt het overigens niet aannemelijk dat Van Kol deze afdeling afzonderlijk bedeedde.

Zijn vrouw, Nellie van Kol, was slechts zijdelings bij de beweging betrokken. Zij was geen lid van de partij. Van haar tijd in Breda weten we slechts, dat zij met enkele stadgenoten een onderzoek instelde naar de erbarmelijke arbeidssituatie op de plaat-

⁴¹) Tenzij anders vermeld, zijn de gegevens over Van Kol ontleend aan Vliegen, *De Dageraad*, I, p. 313-325; Stokvis, *Levensbericht*; De Vrankrijker, *Het wervende woord*, 91-94, 112.

⁴²) Wansink, *a.w.*, 60-61.

⁴³) IISG, archief SDAP, brief Van Kol aan het partijbestuur dd. 30 juli 1900, (Port.Pr. 75, Map GoI-62/85a). Opgemerkt zij overigens dat blijkens deze brief Van Kol kennelijk soms poogde aan zijn bijdragen enige voorwaarden te stellen. Met name gaf hij in dit geval te kennen de dan aanstaande campagne voor het district Twente alleen te willen betalen als de door hem ongeschikt geachte Reijndorp geen kandidaat zou zijn.

selijke lucifersfabriek en dat zij daarvan uitvoerig verslag deed in de *Bredasche Courant*. In hetzelfde blad publiceerde zij nog een beschouwing over de Belgische radicale priester Adolf Daens toen deze in Breda sprak.⁴⁴

Van de andere leden van de eerste SDAP-afdeling zijn hooguit enkele persoonlijke gegevens bekend.⁴⁵ Deze leren ons dat slechts een enkeling onder die leden in Breda zelf geboren was, de overigen waren afkomstig van elders uit de provincie of van Zeeland. Verscheidenen onder hen woonden ook slechts korte tijd in Breda, waarna zij weer vertrokken. Het mag zeker opmerkelijk worden genoemd, dat we onder die eerste leden niet meer dan een enkele 'echte' arbeider aantreffen, zoals een sigarenmaker. Als beroepen van de anderen komen we tegen: koopman (2x), spoorwegbeambte (2x), bierhuishouder (2x), kamerlid, (dienstplichtig?) militair. Onbekend is of er onder degenen die zich in de loop van 1899 bij de afdeling aanmeldden (in oktober waren er zo'n dertig leden),⁴⁶ wellicht meer arbeiders bevonden. Misschien was het voor een gewone Bredenaar vooralsnog toch té compromitterend zich bij een partij als de SDAP aan te sluiten. Hierop wijst ook de voorzichtigheid die werd betracht ten aanzien van de leden persoonlijk, want tot twee maal toe werd aan het Partijbestuur verzocht de namen van de bestuursleden der afdeling niet in *De Sociaaldemokraat* te publiceren "om de reactie niet in de gelegenheid te stellen wonden te slaan".⁴⁷

De propaganda werd door de jonge afdeling voortvarend ter hand genomen, hetgeen ongetwijfeld de groei van het ledental verklaart. Er werden enkele openbare vergaderingen georganiseerd, terwijl ter ondersteuning daarvan twee keer een propaganda-*blaadje* genaamd *Breda Vooruit!* werd verspreid.⁴⁸ In deze blaad-

⁴⁴) *Bredasche Courant*, 24 december 1899 en 21 september 1899.

⁴⁵) GAB, adresboeken en bevolkingsregister.

⁴⁶) IISG, archief SDAP, map Breda, brief (ex-)secre. G. de Gelder aan de partijsecretaris d.d. 14 oktober 1899.

⁴⁷) t.a.p., d.d. 15 juni 1899; t.a.p., brief Oudens d.d. 17 mei 1899.

⁴⁸) Deze twee ongenummerde en ongedateerde uitgaven zijn aanwezig op het IISG; er is geen enkele aanwijzing dat er meer nummers zijn verschenen.

jes werden de sociaal-democratische beginselen op heldere, eenvoudige wijze uiteengezet. Oudens nam, zoals reeds vermeld, een belangrijk deel der artikelen voor z'n rekening. Uitvoerig konden de Bredase arbeiders erin lezen over het nut en het belang van vakverenigingen, verbruikerscoöperaties en algemeen kiesrecht. Hen werd in Breda Vooruit! op het hart gedrukt vooral zélf kennis te nemen van de sociaal-democratische ideeën en er ook zelf een oordeel over te vormen, in plaats van zich door anderen (i.c. de geestelijkheid) te laten voorpraten, dat ze van het socialisme niets te verwachten zouden hebben. Enigszins gespeend van respect voor de eigenwaarde van de lezers luidde de toevoeging: "Wie u dat willen wijsmaken hebben er belang bij dat gij dom en onwetend blijft". Deze onhandige zinsnede geeft al aan, dat het niet meeviel zó te schrijven, dat ook katholieke arbeiders zich erdoor aangesproken voelden. Toch was het zeker de bedoeling juist hen via een geschrift als Breda Vooruit! te bereiken. Niet voor niets waren bovenaan het blad uitspraken geciteerd van de sterk sociaal bewogen Duitse bisschop Von Ketteler en van Paus Leo XIII uit diens encycliciek *Rerum Novarum* om, zoals men later verklaarde, "de eerste schrik te overwinnen".⁴⁹

Ook via bijeenkomsten poogde de afdeling vooroordelen tegen de SDAP weg te nemen. Dat bleek vooral in de rede die Van Kol hield op de eerste door de Bredase SDAP georganiseerde openbare vergadering in juni 1899, een maand na de oprichting van de afdeling. Hij legde uit dat de SDAP niet vijandig stond tegenover de godsdienst, maar dat haar slechts één doel voor ogen stond: ". . . de aarde bewoonbaar te maken voor allen, een samenleving van gerechtigheid te stichten".⁵⁰ Met een eenvoudige, algemene formulering als deze, zocht Van Kol in feite zijn toehoorders ervan te overtuigen, dat de sociaal-democratische ideeën eenvoudigweg op algemene redelijkheid berustten, zó redelijk dat geen weldenkend mens er bezwaren tegen kon maken. Voorafgaand aan Van Kol bestreed Oudens eveneens "de hier vast ingewortelde meening dat wij revolutie-makers zijn en alles-willen-deelen". Hij

⁴⁹) *De Sociaaldemokraat*, 22 juli 1899.

⁵⁰) *t.a.p.*

betoogde dat "wij nuchtere denkers zijn, die geleidelijk van het bestaande naar hooger trachten te streven".

Aldus probeerde de SDAP in Breda het vertrouwen te winnen van de katholieke massa. In dat streven paste dan ook uitstekend de spreekbeurt in september 1899, dus enkele maanden later, van de progressieve Belgische priester Adolf Daens. Deze trad in die tijd overal in het land op, vrijwel altijd in door de SDAP georganiseerde bijeenkomsten. Met name in Twente had hij nogal wat aanhangers onder de katholieken aldaar en voor de SDAP was dit een teken van hoop, dat een begin zou kunnen worden gemaakt met de samenwerking tussen socialistische en religieuze arbeiders.⁵¹ De katholieke organisaties keerden zich echter overal tegen de in België uit het ambt ontslagen priester.

In Breda, waar Daens vermoedelijk op voorstel van Van Kol sprak (deze was immers Kamerlid voor het district Twente), ondervonden de organisatoren die tegenwerking evenzeer. De zaal die men gehuurd had, Hof van Holland in de Reigerstraat, werd op het laatste moment geweigerd. De secretaris van de bisschop persoonlijk had de eigenaar gedreigd hem de klandizie te ontnemen van andere katholieke verenigingen. *De Sociaaldemokraat* schreef over het voorval: "Droevig is het te zien hoe zulke groote heeren als Monseigneur Leyten (de toenmalige bisschop van Breda – CtT) zulke kleine middelen moeten gebruiken om hun doel te bereiken".⁵² De meeting met Daens vond niettemin gewoon doorgang, doordat Van Kol zijn tuin beschikbaar stelde. Het werd zelfs een groot succes, want er waren liefst zo'n 300 bezoekers, ongeveer het drievoudige van de eerste SDAP-bijeenkomst in juni daarvoor. Waarschijnlijk was de nieuwsgierigheid van velen geprikkeld door de zaalweigering, alsmede door de waarschuwende woorden die op die bewuste zondagmorgen van alle kansels in Breda en Princenhage hadden geklonken.⁵³

Begin 1900 sprak Daens nog een keer in Breda, toen voor liefst 500 à 600 toehoorders. Dit optreden was niet door de SDAP

⁵¹) Vliegen, *De Dageraad*, I, 367.

⁵²) *De Sociaaldemokraat*, 19 september 1899.

⁵³) *t.a.p.*

georganiseerd, maar, zonder enige wanklank, mogelijk geworden "dank zij het initiatief van enkele heeren van verschillende richting en stand en het verstandig besluit van het bestuur van Concordia".⁵⁴

Behalve de twee hiervoor genoemde bijeenkomsten, organiseerde de SDAP-afdeling in het jaar van haar oprichting nog een drietal propagandavergaderingen. Slechts een vergadering over vakorganisaties was niet zo succesvol.⁵⁵ De spreekbeurten van – alweer – Van Kol (oktober 1899) en Troelstra (december 1899) ondervonden daarentegen weer veel belangstelling en bijval. De verslaggever van de *Bredasche Courant* schreef naar aanleiding van eerstgenoemde vergadering zelfs:

"Wij gelooven dat deze ordelijke en goedgeslaagde vergadering er toe bijgedragen heeft, wat meerdere sympathie te brengen voor de groote beweging, die de hoofden en harten van zooveel duizenden arbeiders en anderen met moed en overtuiging vervult".⁵⁶

De jonge SDAP-afdeling had in feite weinig te klagen over publiciteit rond haar bijeenkomsten. Weliswaar werden zij geheel doodgezwegen door het katholieke *Dagblad van Noord-Brabant*, maar de liberale *Bredasche Courant* maakte veel goed met haar zeer uitvoerige verslagen, vaak wel ter grootte van een halve pagina.

Ondertussen, zoals reeds vermeld, verveelvoudigde zich het ledenbestand. Dit kende echter een geringe stabiliteit: er was nogal wat verloop,⁵⁷ terwijl ook de bestuurssamenstelling dikwijls wisselde. Daarbij ontstonden er binnen de afdeling persoonlijke ruzies. Het resultaat was dat, voor zover bekend, na december 1899 de SDAP in Breda lange tijd niet meer in de openbaarheid trad door middel van vergaderingen of andersoortige activiteiten. De laatste daad was het verzoek op 7 december 1899 van de SDAP-afdeling aan de Bredase Gemeenteraad om teruggave van

⁵⁴) *Bredasche Courant*, 1 februari 1900.

⁵⁵) *Bredasche Courant*, 23 juli 1899.

⁵⁶) *t.a.p.*, 29 oktober 1899.

⁵⁷) Zie noot 46, De Gelder schrijft: "Er zijn nog wel wat mutaten, maar dat komt zeker veel voor bij eene jeugdige vereeniging?"

f 20,— vermakelijkheidsbelasting, die in verband met de georganiseerde openbare bijeenkomsten in dat jaar had moeten worden betaald. Met algemene stemmen werd het verzoek tot restitutie ingewilligd.⁵⁸ In de eerstvolgende jaren voerde onderling gekraak de boventoon in de lokale SDAP-gelederen.

c. Tweede (1901) en derde (1903) oprichting

De oorzaak van het spoedige einde van de eerste afdeling van de SDAP in Breda was waarschijnlijk tweeledig, zo blijkt uit een brief van een der oud-leden naderhand. Ten eerste waren de leden moeilijk in beweging te krijgen voor de organisatie en activiteiten van de afdeling; het werk werd aan enkelen overgelaten. Ten tweede, en dat was het ergste volgens de briefschrijver, bedrogen "de lui" elkaar en hadden ze slechts "minder nobele oogmerken".⁵⁹ Deze lezing over de gang van zaken in de SDAP-afdeling bevestigde die van een ander lid uit Breda, C.J. Ferger. Zijn uitvoerige brief aan het Partijbestuur in juli 1900 vormde het begin van een langdurige affaire.⁶⁰

In zijn brief deed Ferger zijn beklag over de 'wanboel' in de afdeling, nadat Oudens als voorzitter was opgevolgd door ene M.J.J. Straub. Blijkbaar was deze nogal laks en werden vergaderingen niet of half gehouden met als gevolg dat de afdeling langzaam ten gronde ging. Toen Ferger en een niet met name genoemde partijgenoot over deze houding van Straub hun beklag gingen doen bij Van Kol, werden ze door hem niet ontvangen (en zelfs niet te woord gestaan!), omdat hij, zo bleek dan later, naar de kamerzittingen moest. Het is alleszins begrijpelijk dat Ferger en zijn metgezel zich niettemin beledigd voelden zó door een

⁵⁸) *Verslag Gemeente Breda*, 1899, 132; *Notulen Gemeenteraad* 1899, 408.

⁵⁹) IISG, archief SDAP, map Breda, brief G. de Gelder aan het partijbestuur d.d. 2 september 1900 (vanuit München). Elders (in brief cf. noot 65) wordt eenmaal melding gemaakt van het feit dat "door het werken der 'vrije' (. .) een kink in den kabel was gekomen". Of ook De Gelder doelt op invloeden van anarchisten is onduidelijk.

⁶⁰) IISG, archief SDAP, map Breda, brief C.J. Ferger, aan het partijbestuur d.d. 23 juli 1900. Carel Johannes Ferger, geb. 11 juli 1868 te Breda, R.K., 'oppasser klein magazijn Garnizoen', overleden 5 december 1918, GAB, Bevolkingsregister.

partijgenoot ontvangen te worden, terwijl zij daarvoor anderhalf uur hadden moeten lopen. Ondanks een andersluidende belofte van Van Kol in een brief naderhand, liet hij trouwens niets meer van zich horen, zo klaagde Ferger verder in zijn brief aan het partijbestuur. Straub, zo blijkt voorts, vertrok in juni 1900 naar Utrecht. De afdeling Breda kon daarmee volgens Ferger als opgeheven worden beschouwd.

Het partijbestuur van de SDAP besloot niettemin in contact te blijven met Breda,⁶¹ maar op een desbetreffende vraag antwoordde Ferger dat hij geen mogelijkheden zag de afdeling nog in stand te houden, vooral omdat men nergens vergaderruimte zou kunnen krijgen.⁶² Het was kennelijk definitief gedaan met de animo voor de partij. Een poging van de onbezoldigde provinciale vertegenwoordiger van de SDAP, L.A. Willems uit Tilburg, in contact te treden met de 'afdeling' bleef onbeantwoord.⁶³ Ook een hernieuwde aansporing enige maanden nadien door het hoofdbestuur was vruchteloos, al bleek Ferger nu wel weer enige mogelijkheden te zien om met een clubje in Breda de propaganda aan te pakken. Hij meende echter dat er nog geen kans was een afdeling op te richten: men was in Breda bang voor z'n brood en bovendien zou een afdeling misschien toch weer na een paar maanden kapot zijn.⁶⁴ Hoezeer Ferger gelijk had zou het jaar daarop nog blijken.

De klachten die Ferger in juli 1900 over Straub en Van Kol had geuit, zouden in 1901 tot een kleine 'affaire' uitgroeien. In maart van dat jaar namelijk liet Straub, ingelicht door Van Kol, aan het partijbestuur weten dat het volgens hem helemaal niet de bedoeling was geweest de afdeling op te heffen. Straub, hoewel woonachtig te Utrecht, beschouwde zich zelfs als secretaris van de

⁶¹) IISG, archief SDAP, Notulenboek Partijbestuur, vergadering dagelijks bestuur SDAP 27 juli 1900.

⁶²) IISG, archief SDAP, map Breda, brief Ferger aan het partijbestuur d.d. 4 augustus 1900.

⁶³) IISG, archief SDAP, brief L.A. Willems aan de partijsecretaris d.d. 20 september 1900 (Port.Pr. 76, map GoI-86/142a).

⁶⁴) IISG, archief SDAP, map Breda, brief Ferger aan het partijbestuur d.d. 12 december 1900.

SDAP-Breda, omdat niemand daar dat zou durven.⁶⁵ Dat Straub inderdaad nog enige bemoeienis had met de afdeling in Breda, bleek vervolgens uit een openbare vergadering diezelfde maand, waar Van Kol een redevoering hield, waar klaarblijkelijk ook Straub aanwezig was en waar werd afgesproken weer een nieuwe afdeling op te richten,⁶⁶ wat enige weken later ook geschiedde.

In juli daaropvolgend zag Ferger, inmiddels secretaris van de heropgerichte afdeling, zich alweer genoodzaakt Straub bij het partijbestuur aan te klagen. Na afloop van de bijeenkomst met Van Kol had deze namelijk Straub belast met het beheer van de binnengekomen entree- en collectegelden, op voorwaarde dat het geld, een bedrag van f 11,18 aan de afdeling zou worden overgedragen zodra zij 'geconstitueerd' was. Uit de brief van Ferger blijkt, dat Straub dit niet deed ondanks herhaalde aanmaning, zowel door de afdeling als door Willems uit Tilburg.⁶⁷ Het mag curieus worden genoemd dat volgens dezelfde brief (en bevestigd door een brief van de genoemde Willems)⁶⁸ Van Kol op zich nam "de paar gulden" met de afdeling te regelen. Om een of andere, niet achterhaalbare reden, heeft Van Kol dus gemeend Straub in bescherming te moeten nemen. Men kan zich de verontwaardiging van Ferger en Willems over deze inmenging van Van Kol indenken.

Ondertussen was, zo werd reeds aangestipt, de afdeling heropgericht en wel op 14 april 1901 met tien leden. 'President' was nu ene P. van Meel.⁶⁹ Dat er in Breda toch wel enige belangstelling bestond voor de SDAP was gebleken bij de al genoemde openbare vergadering met Van Kol de maand ervoor. Hij sprak toen in Hof van Holland voor ongeveer 250 personen⁷⁰ over de resultaten die

⁶⁵) IISG, archief SDAP, map Breda, brief M.J.J. Straub aan het partijbestuur d.d. 16 maart 1900 (moet zijn 1901 – CtT). Hoe onduidelijk de verhoudingen in de afdeling Breda waren, blijkt uit het feit dat Straub door Ferger als voorzitter werd aangeduid.

⁶⁶) IISG, archief SDAP, map Breda, brief L.A. Willems aan de partijsecr. d.d. 25 maart 1901.

⁶⁷) IISG, archief SDAP, map Breda, brief Ferger aan het partijbestuur d.d. 15 juli 1901.

⁶⁸) IISG, archief SDAP, brief L.A. Willems aan de partijsecr. d.d. 28 juli 1901 (Port. Pr. 76, map Gol-143/249).

⁶⁹) IISG, archief SDAP, map Breda, brief Willems aan de partijsecr. d.d. 15 april 1901.

⁷⁰) t.a.p., d.d. 25 maart 1901.

de SDAP in het parlement had weten te bereiken. De juridisch adviseur van de R.K. Volksbond, mr. H.J.W. Pelster, was uitgenodigd voor debat, maar deze gaf daaraan geen gevolg. Van Kol hekelde de katholieke tegenstanders dat hen de moed ontbrak en "dat zij niet bezielde zijn met de zucht tot verkondiging van licht en waarheid".⁷¹ Van enige verdere activiteit door de nieuwe afdeling blijkt echter niets en vijf maanden na de oprichting moest Ferger alweer de opheffing melden. Daarbij herinnerde hij meteen het partijbestuur eraan, dat de kwestie met het geld nog steeds niet opgelost was.⁷² Ook het partijbestuur slaagde er waarschijnlijk niet in de zaak met Straub te regelen.⁷³

Met de SDAP stond het er in Breda dus slecht voor. Eind 1901 had de partij aldaar niet meer dan drie leden⁷⁴ en in het jaar daarop meldden niet meer dan twee andere Bredanaars zich aan als 'verspreid lid'.⁷⁵ Willems, de propagandist uit Tilburg, probeerde in 1902 ook in Breda een meeting te doen beleggen vanwege het door de SDAP opgezette Nederlandsch Comité voor Algemeen Kiesrecht. De plannen werden gemaakt voor een meeting op 26 augustus in Concordia, maar uit niets blijkt dat zij ook werkelijk doorgang vond. Wellicht vormde het gebrek aan financiën een te groot struikelblok.⁷⁶ Daarnaast zal het ook ontbroken hebben aan organisatorische daadkracht bij de enkele Bredase sociaal-democraten.

Een lezing begin december 1902 door het bekende Rotterdamse SDAP-gemeenteraadslid H. Spiekman voor de (neutrale) Gecombi-

⁷¹) *Bredasche Courant*, 27 maart 1901 (verslag van ¾ pagina!).

⁷²) IISG, archief SDAP, map Breda, brief Ferger aan het partijbestuur d.d. 18 september 1901.

⁷³) IISG, archief SDAP, Notulenboek hoofdbestuur, Notulen Dagelijks Bestuur 20 september 1901.

⁷⁴) Idem, Copieboek correspondentie Partijbestuur 27 oktober 1901 t/m 13 juni 1902. Naast Van Kol waren lid: J.C. Redelé (brief d.d. 26 april 1901) en C.J. Ferger (brief 5 december 1901).

⁷⁵) Idem, Copieboek correspondentie Partijbestuur 13 juni 1902 t/m 25 april 1903. Nieuwe leden: H. de Kroon (onderwijzer) (brief d.d. 3 september 1902) en F. de Bruin (kunstschilder) (brief d.d. 21 oktober 1902).

⁷⁶) IISG, archief SDAP, Propaganda-Gewestelijk Kiesrechtactie, map Md3.1, diverse brieven L. Willems aan het NCvAK, juli-augustus 1902.

neerde Werkliedenvereniging was kennelijk dusdanig inspirend, dat men het in Breda weer eens wilde proberen met de SDAP. Op 6 januari 1903 (of wellicht enkele dagen tevoor) werd voor de derde keer een afdeling opgericht, wederom met tien leden.⁷⁷ Ferger was weer secretaris, terwijl de onderwijzer Henri de Kroon als voorzitter fungeerde. Ook nu kreeg het bestuur weer het verzoek de namen van de leden geheim te houden voor buitenstaanders.⁷⁸ Op twee leden uit Ginneken en een (Van Kol) uit Princenhage na, kwamen alle leden uit Breda. Er waren echter niet meer dan een paar leden van oorsprong afkomstig uit Breda of nabije omgeving, terwijl net als in 1899 slechts een enkeling tot de categorie handarbeiders gerekend kon worden. Van de andere leden staan beroepen vermeld als: koopman, verzekeringsagent, kommies der belastingen, kunstschilder en spoorwegbeambte. Vermeldenswaard is tevens, dat niet meer dan drie van hen al in 1901 of eerder lid waren van de SDAP.

Groeizaam bleek de afdeling niet te zijn, want op 1 april 1903 was het ledental nog maar gestegen tot 13, terwijl er per 1 juli nog maar 9 leden over waren.⁷⁹ De anti-socialistische stemming in het land naar aanleiding van de spoorwegstakingen dat jaar zal ongetwijfeld debet zijn geweest aan deze weinig opwekkende cijfers. Niettemin had de afdeling kennelijk aanvankelijk het voornemen de zaken gedegen aan te pakken, want zij liet zich door de partijsecretaris uitvoerig voorlichten over de wijze waarop koninklijke goedkeuring kon worden aangevraagd.⁸⁰ Anderszins ontbrak het de SDAP in Breda echter vrijwel aan initiatieven; we kennen althans niet meer dan twee wapenfeiten. In maart 1903 werkte de afdeling met de vrije socialisten samen in het Comité van Verweer, dat in die maand een grote protestmeeting belegde naar

⁷⁷) IISG, archief SDAP, map Breda, briefkaart van (waarschijnlijk) Van Kol aan de partijsecr. 7 januari 1903.

⁷⁸) IISG, archief SDAP, map Breda, brief Ferger aan het partijbestuur d.d. 1 februari 1903.

⁷⁹) IISG, archief SDAP, Copieboek correspondentie Partijbestuur, afrekening contributieafdracht afd. Breda d.d. 7 augustus 1903.

⁸⁰) IISG, archief SDAP, Copieboek correspondentie Partijbestuur, brief partijsecr. Van Kuykhof aan afd. secr. Ferger d.d. 19 maart 1903.

aanleiding van de zgn. 'worgwetten' (zie hiertoe hoofdstuk III, par. 2-sub b). In augustus van hetzelfde jaar organiseerde een der leden van de SDAP-afdeling, J.C. Redelé, met hulp van enkele anderen een 'grote' provinciale meeting ten gunste van het algemeen kiesrecht. De meeting zou echter een mislukking worden.

De bedoeling van deze en andere provinciale meetings was propaganda te maken voor de nationale kiesrechtmeeting die kort daarop in Rotterdam zou plaatsvinden. Deze meetings gingen overigens formeel niet uit van de SDAP, maar van het zeer nauw met haar verbonden Ned. Comité voor Algemeen Kiesrecht (NCvAK). Voor de organisatie was er ook in Noord-Brabant een Provinciaal Comité opgericht, waarvan onder meer Willems uit Tilburg en Redelé uit Breda deel uitmaakten. Omdat de meeting in Breda zou worden gehouden, besloot het Provinciaal Comité aan de afdeling van de SDAP aldaar te vragen de praktische zaken als zaalhuur, muziek e.d. te regelen. De afdeling op haar beurt sprak af, dat Redelé de nodige maatregelen zou treffen.⁸¹ In twee opzichten ontstond echter bij laatstgenoemde ongenoegen over de gang van zaken tijdens de voorbereidende organisatie van de meeting.

In de eerste plaats ondervond Redelé gebrek aan medewerking van de voorzitter van de SDAP-Breda, Frans de Bruin, die tussentijds De Kroon was opgevolgd. De Bruin liet een week voor de meeting zelfs zijdelings aan het NCvAK weten, dat er in Breda nog niets georganiseerd was en dat de meeting wellicht uitgesteld zou moeten worden.⁸² Redelé verklaarde echter dat De Bruin nooit op zijn verzoeken om hulp gereageerd had en dat hij hem daarom buiten de organisatie had gelaten; enkele ijverige leden van de afdeling waren nu behulpzaam.⁸³

In de tweede plaats ontwikkelde zich bij Redelé ergernis over de van weinig flexibiliteit getuigende bemoeienissen van het Nationale Comité onder welks supervisie de meeting georganiseerd

⁸¹) IISG, archief SDAP, Kiesrechtactie Propaganda Gewestelijk, brief J.C. Redelé aan C. Bijkerk, secr.penn. NCvAK, brief d.d. 20 juli 1903 (map Md3-1.).

⁸²) t.a.p., brief R.C. Broek (?) aan Bijkerk, d.d. 17 augustus 1903.

⁸³) Zie noot 81, d.d. 19 augustus 1903.

werd. Hij wilde streven naar een meer algemene propagandameeting, omdat volgens hem voor het onderwerp kiesrecht op zich de bevolking in Brabant niet in het minst warm liep. Het geheel wenste Redelé een niet te 'rode' kleur te geven. Daarom wilde hij ook iemand van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht uit Breda als spreekster inviteren en bovendien de entree op 5 cent bepalen in plaats van op de door het NCvAK gestelde 10 cent.⁸⁴ Klaarblijkelijk kreeg Redelé een negatieve reactie op zijn ideeën, want kort nadat hij deze plannen ontvouwd had, liet hij aan het NCvAK weten dat hij teleurgesteld was dat het zo weinig persoonlijk initiatief liet aan de Provinciale Comité's.⁸⁵ De maat was helemaal vol voor Redelé, toen de secretaris van het NCvAK, C. Bijkerk, die overigens bekend stond als weinig tactvol,⁸⁶ enige tijd na de meeting liet weten dat het Provinciale Comité met te kwistige hand uitgaven had gedaan.⁸⁷ Met slechts zestig bezoekers kon de meeting namelijk als mislukt worden beschouwd,⁸⁸ terwijl de zaal (Concordia, vier andere, goedkopere zalen waren geweigerd!) f 30,— had gekost en de muziek minstens f 50,—. Redelé replieeerde dat hij voorzien had dat de meeting financieel een fiasco zou worden en dat hij dat ook van tevoren met Bijkerk had besproken. Het ware in het vervolg in Brabant beter, zo concludeerde Redelé, zich in te zetten voor SDAP-propaganda dan voor het Algemeen Kiesrecht, dat de bevolking toch niet interesseerde.⁸⁹

De afdeling van de SDAP in Breda gaf ondertussen weinig blijk van haar bestaan. Misschien zonk haar met het mislukken van de kiesrechtmeeting wel helemaal de moed in de schoenen. Althans, uit niets blijkt, dat de afdeling in de openbaarheid trad. Men kan evenwel vermoeden, dat een of meer leden actief was/waren in het 'Plaatselijk Comité tot steun aan de Slachtoffers' (in verband met de spoorwegstaking – zie hoofdstuk III, par. 2-b). Begin

⁸⁴⁾ Zie noot 81.

⁸⁵⁾ Zie noot 81, d.d. 23 juli 1903.

⁸⁶⁾ Van der Meer e.a., *a.w.*, 61.

⁸⁷⁾ Zie noot 81 d.d. 8 november 1903.

⁸⁸⁾ *Bredasche Courant*, 26 augustus 1903 (verslag ruim ½ pag.).

⁸⁹⁾ Zie noot 81 d.d. 8 november 1903.

januari 1904 zond de partijsecretaris namelijk een bedankbriefje naar een SDAP-lid in Breda na ontvangst van een bedrag van f 100,— voor steun aan de slachtoffers.⁹⁰ Uit het feit dat men een dergelijk bedrag bijeen had weten te krijgen, mag men wellicht afleiden, dat de socialistische beweging in Breda toch meer sympathie en belangstelling genoot, dan men op grond van het ontbreken van aandachttrekkende activiteiten zou kunnen veronderstellen. Was de stap tussen sympathie en daadwerkelijk lidmaatschap voor velen te groot? Hoe dan ook, het ledental van de afdeling verminderde voortdurend en aangezien men voor zichzelf geen bijzondere bestaansredenen meer zag, werd de afdeling in het voorjaar van 1904 opgeheven.⁹¹ Slechts vier 'verspreide' leden telde de SDAP toen nog in Breda, onder wie Ferger en De Bruin.⁹² Willems uit Tilburg, de provinciale vertegenwoordiger, probeerde hen nadien nog te bewegen weer een afdeling op te richten, maar dat gelukte niet. Volgens hem was, juist nu in Noord-Brabant allerlei katholieke organisaties zich politiek begonnen te roeren, een flink intellectueel partijgenoot nodig om de SDAP weer leven in te blazen.⁹³ Hij zou op z'n wenken bediend worden.

§ 3. *De definitieve oprichting (1905)*

In de voorgaande paragraaf is het verhaal verteld van de moeilijke worsteling die de SDAP moest doormaken bij haar pogingen zich in Bredase bodem te wortelen. Vooral dankzij de enthousiasme ijver van Oudens, de stationschef uit Etten-Leur, kende de SDAP een succesvolle start. Na zijn vertrek bleek echter dat het in Breda ontbrak aan krachtige figuren die de sociaal-democrati-

⁹⁰) IISG, archief SDAP, Copieboek correspondentie partijbestuur, brief partijsecr. aan Th. Neve te Breda, d.d. 6 januari 1904.

⁹¹) IISG, archief SDAP, map Breda, cf. visitekaartje van F. de Bruin aan de partijsecr., ontvangen d.d. 30 maart 1904.

⁹²) IISG, archief SDAP, Copieboek correspondentie Partijbestuur, bevestigingen inschrijving door partijsecr. d.d. 29 april 1904.

⁹³) IISG, archief SDAP, Port.Pr. 78. Volgens jaarverslag 1904 Provinciaal vertegenwoordiger Noord-Brabant d.d. 28 januari 1905 (Map GoI-727).

sche beginselen met overtuiging op de bevolking konden overbrengen. Van 1900 tot en met 1904, dus in totaal zo'n vijf jaar lang, was de SDAP in Breda niet meer dan een incident. Vanaf 1905 veranderde dat echter radicaal. Weliswaar kon de sociaal-democratische beweging in Breda niet de massale aanhang verwerven waarop zij hoopte, maar zij wist wel een dusdanige positie te veroveren dat men onmogelijk nog om haar heen kon. In 1905 werd voor de vierde keer, en nu definitief, een SDAP-afdeling opgericht en vooral in de eerste jaren van haar bestaan maakte zij een ongekennde bloei door. Talrijke propagandavergaderingen werden belegd, er kwam een eigen weekblad en een coöperatie werd opgericht terwijl, als ontegenzeggelijk hoogtepunt in de geschiedenis van de Bredase socialistische beweging, een SDAP'er tot gemeenteraadslid werd gekozen.

De man die in het middelpunt van dit alles stond, was dr. Jan van den Brink. Deze was (ex-)priester en zijn optreden als socialist verwekte vanzelfsprekend veel sensatielust, zowel onder voor- als onder tegenstanders. Tegelijk echter was hij ook degeen met de gezaghebbende uitstraling die de socialistische propaganda zo van node had om te kunnen aanslaan bij (katholieke) arbeiders. In deze paragraaf zal worden beschreven hoe de SDAP met Van den Brink haar glorierijke opkomst beleefde en tot een blijvende factor in de Bredase samenleving zou worden.

a. Dr. Jan van den Brink en De Bredasche Klok

Het verhaal van dr. Jan van den Brink is voor het belangrijkste deel al verteld door Gerard Visser in zijn boeiende artikel over 'de socialist in priesterstoog'.⁹⁴ Een korte samenvatting hiervan kan de gewichtige betekenis van Van den Brink voor de Bredase SDAP in hoofdlijnen doen begrijpen. Behalve enkele kleine aanvullingen hierop inzake Van den Brinks landelijke betekenis, biedt het tweede deel van deze sub-paragraaf een korte schets van het blad dat hij enige tijd redigeerde, *De Bredasche Klok*. Dit laatste vormt

⁹⁴) Visser, Dr. Jan van den Brink, socialist in priesterstoog, in 'De Oranjeboom', XXIV, 67-94. Voor wat betreft de samenvatting in deze paragraaf wordt volstaan met deze algemene verwijzing.

140
17/5 1899.
W. J. D. ! 17/5 1899.

Gisteren avond is afd.
Breda e.o. gecorrig.

Worsterd. J. P. Oudens.

Verdarius J. B. Servatius

Vereniging meester K. A. A. Berken

Angeren

Levensnaarstraat 66. Breda

Kort voor afd. Berken

lezen de plannas te senden.

Reglement volgt spoedig in

afkoming door afd. Berken

hierby afgericht door J. P.

Handt namen bedstuurder

voorloopig geheim om de

reactie te zien in de gelegenheid

te stellen worden ^{afk. d. d. 1899}

Wij willen 24 dec a.s. 22.

Menb. vers. beleggen van
van Kol (houdbreken) Breda
A. W. J. e.o. onder leiding van
partijbestuur aan de wijken
om eerste vers. namens
af Breda te openen wij zullen
in tijd en plaats bekend maken
Vriendelijkte groeten van
J. P. Oudens

Leden

J. van Beers Prinsenhage

C. A. A. Berken Angeren Breda

J. E. van Leunen Breda

J. v. d. Capoen Breda

Wolff (Korpsaal) Breda

J. B. Servatius Prinsenhage

J. H. van Kol

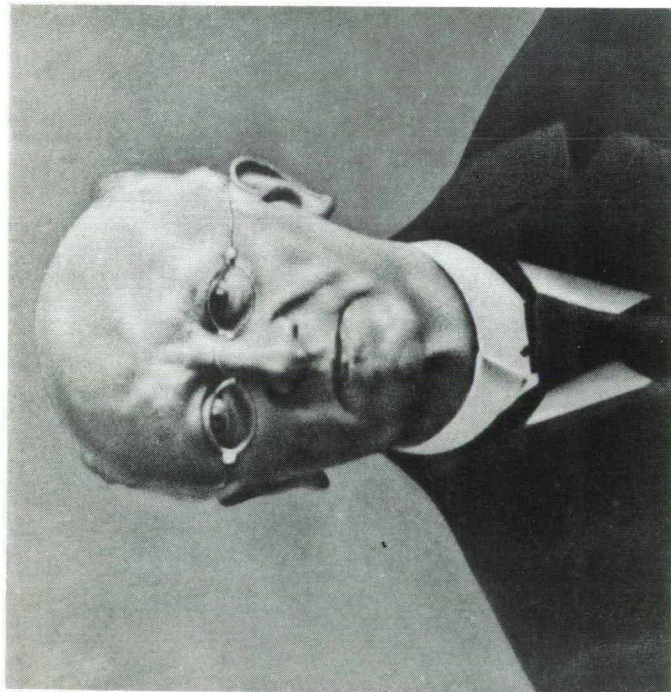
M. J. Straub Breda

J. A. Bakhuisen Breda

J. P. Oudens Eindhoven

C. H. van der Sluis Breda

W. J. Straub Breda



Afb. 15. J. A. H. van den Brink, de Bredase priester-socialist, in 1907 voor de SDAP in de Gemeenteraad gekozen; de foto stamt waarschijnlijk uit de jaren 1912-1919.

Kan of moet een Katholiek Socialist zijn?

DOOR

Dr. J. VAN DEN BRINK,
R. K. Priester.



Naaml. Venn. Boek. Inst. en Uitg.-Mij., v/b. BROUWÉ & Co.

1907

Afb. 16. Titelpagina van een van de brochures van Jan van den Brink.

dan tevens een illustratie van de beperkte capaciteiten van Van den Brink als socialistisch propagandist.

Jan van den Brink werd in 1865 te Breda geboren. Na zijn priesteropleiding studeerde hij enkele jaren in Rome, alwaar hij in 1893 promoveerde. Twee jaar daarvoor had Paus Leo XIII de sociale encycliek *Rerum Novarum* afgekondigd en hier lag waarschijnlijk de oorsprong van Van den Brinks sociale bewogenheid; zijn bewondering voor deze paus zou hij veelvuldig uitspreken, ook in zijn socialistische jaren.

Terug in Nederland werd de jonge doctor in de theologie kapeleen in Zeeland en daarmee begon een kerkelijke loopbaan die hem hevig zou teleurstellen. Vrijwel vanaf het begin had Van den Brink moeilijkheden met zijn superieuren, niet in de laatste plaats vanwege zijn ontluikende belangstelling voor sociale vraagstukken in het algemeen en de socialistische ideeën daarover in het bijzonder. Niettemin was er in de jaren negentig nog geen enkele sprake van dat hij met de Kerk wilde breken. Na de eeuwwisseling, toen Van den Brink weer in Breda gevestigd was, ging de socialistische overtuiging hem meer en meer beheersen, met als resultaat dat hij zich in 1904 als sociaal-democraat beschouwde en dat ook kenbaar maakte in gesprekken met arbeiders, met name Frans de Bruin, de voorzitter van de dan voormalige SDAP-afdeling. Voor de bisschop was dit het sein om in september 1904 Van den Brink te schorsen. Deze was echter niet van zins zijn priesterfunctie op te geven en hij tekende tegen de bisschoppelijke maatregel dan ook beroep aan bij de paus.

Tegelijk bekende Van den Brink zich nu openlijk tot het socialisme: hij schreef een tweetal brochures en ging een scherpe polemiek aan met redacteur Van der Kallen van het katholieke *Dagblad van Noord-Brabant*. Uit deze publikaties bleek met name dat voor Van den Brink socialisme en R.K.geloof niet tegenstrijdig waren. Integendeel, de Kerk zou zich volgens hem uiteindelijk met het socialisme verzoenen. Ook een priester kon, ja moest socialist zijn en derhalve wenste Van den Brink het priesterkleed te blijven dragen.

In socialistische kring beseftte men direct de propagandistische

waarde die kon uitgaan van de priester-socialist, al stond men veelal gereserveerd ten opzichte van zijn ideeën. Zeker voor de radicalen onder hen was socialisme verbonden met atheïsme, terwijl ook de meer gematigde sociaal-democraten hun bedenkingen hadden tegen Van den Brinks aanhankelijkheid aan Kerk en paus; eens werd hij daarover zelfs scherp gekapitteld door Troelstra in een hoofdartikel in *Het Volk*. Vooral in de plaatselijke afdelingen overal in het land riep men echter graag Van den Brink aan als getuige tegen de in katholieke kring levende stelling, dat het socialisme, en dus de SDAP, vijandig zou staan tegenover de godsdienst. De Bredase priester maakte in de jaren 1905 en 1906 dan ook een aantal succesvolle propagandatochten door het land.⁹⁵ Een prediker als hij was, kon Van den Brink zijn gehoor boeien en tot geestdrift brengen.

In Breda zelf was Van den Brink inmiddels de drijvende kracht in de sociaal-democratische beweging. Hij werd meteen in 1905 kandidaat gesteld voor de Tweede Kamer en de Gemeenteraad en al werd hij niet gekozen, hij wist toch een aanzienlijk aantal stemmen op zich te verenigen. De verkiezingsstrijd bracht Breda in heftige beroering rond de persoon van Van den Brink. Met grote inzet keerden de katholieke organisaties en met name het *Dagblad van Noord-Brabant* zich tegen hem, de afvallige priester. Zelf beriep hij zich nog steeds op zijn trouw aan de christelijke religie en vooral zijn bewondering voor Paus Leo XIII beleed hij met overtuiging. In juli 1907 steeg de verkiezingskoorts tot ongekende hoogte, toen Van den Brink andermaal kandidaat stond voor de Gemeenteraad. Er vonden massaal bezochte verkiezingsbijeenkomsten plaats en ook nu weer klonk de emotioneel geladen leus: "Kiest geen afvallig priester". Ditmaal werd, na een herstemming, 'de socialist in priestertoog' met krappe meerderheid gekozen. Terwijl in kiesdistrict III, de arbeidersbuurten rond de Haagdijk, uitbundig werd gefeest, ervoeren geestelijkheid en goede burgerij de verkiezingsuitslag als een schande voor het vro-

⁹⁵) Een voorbeeld van zo'n optreden van Van den Brink en van de lokale spanningen die dat opriep, biedt J.J. van der Horst, *Geen ideaalmenschen*, 91-92.

me Breda. Van den Brink kon zijn zetel in de Gemeenteraad overigens niet meteen innemen, omdat er een bezwaarschrift tegen zijn verkiezing was ingediend wegens vermeende onregelmatigheden op een der stembureau's. Na een beroepsprocedure tot bij de Kroon kon hij echter een jaar later toch geïnstalleerd worden. Pas toen brak hij definitief met de Kerk.

Als raadslid was Van den Brink bijzonder actief. Hij was veelvuldig en uitvoerig aan het woord en diende talrijke moties in over allerhande zaken. Enig concreet resultaat bereikte hij niet, want zijn voorstellen werden altijd prompt verworpen – als ze al in behandeling werden genomen. Het hoogtepunt van zijn optreden in de raad beleefde Van den Brink begin 1909 toen een groot arbeidsconflict bij ijzergieterij De Etna had geleid tot forse rellen in de stad. Als enige stelde hij het "schrikbewind" dat de politie zou hebben uitgeoefend aan de kaak.

Nadien liep het enthousiasme echter terug, zowel in de SDAP als bij Van den Brink zelf, die steeds minder van zich deed spreken in de Gemeenteraad. Ook elders in het land was de belangstelling voor hem vervlogen. Zelf verplaatste hij zijn aandacht van het socialisme naar de vrijdenkerij en uiteindelijk naar het vrijzinnig protestantisme. De Roomse Kerk waartoe hij eens had behoord, werd nu onomwonden het mikpunt van zijn kritiek, hetgeen tot uitdrukking kwam in enkele publikaties van zijn hand.

Ondertussen was Van den Brink in het huwelijk getreden en in januari 1913 vrijwel onopgemerkt naar Den Haag verhuisd. Voor de Bredase sociaal-democratische beweging was daarmee een roemruchte episode afgesloten.

Het hier samengevatte verhaal van Visser over Jan van den Brink leidt tot twee belangrijke vaststellingen. De eerste is dat de priester-socialist min of meer zijns ondanks uit de Kerk is verdreven. Zelf was hij nog vrij lang optimistisch over de mogelijkheden van een verzoening tussen Kerk en socialisme. De heftige agitatie die echter van katholieke zijde werd gevoerd tegen Van den Brink (minder tegen zijn ideeën, alswel tegen zijn persoon), dreef hem in het kamp dergenen die de R.K.-Kerk fanatiek bestreden. Dat

proces werd volgens Visser nog versterkt door zijn verbittering over het mislukken van zijn carrière als priester. De tweede conclusie is, dat de sociaal-democratische beweging dankzij Van den Brink in Breda aansluiting vond bij delen van de (arbeiders-)bevolking. "Het optreden van Van den Brink had eindelijk de lethargie doorbroken", schrijft Visser terecht. Toch zou hij landelijk in de SDAP geen rol van enige betekenis vervullen, omdat, zo stelt Visser vast, Van den Brink geen denker of politicus van formaat was; hij was 'slechts' een prediker.

Op dit laatste punt kan de geschiedenis over de 'socialist in priestertoog' nog nader toegelicht worden. Dit biedt overigens niet zozeer nieuwe gezichtspunten, als wel een illustratie van het feit dat er geen carrière in de SDAP was weggelegd voor Van den Brink, toch een intellectueel en indrukwekkend redenaar. Om te beginnen lijkt van belang, dat de SDAP de aanvankelijk religieus-socialistische opvattingen van Van den Brink nooit ernstig heeft genomen. Met name de linkervleugel van die partij bestreed fel het soort socialisme dat allereerst op 'warme bewogenheid' berustte in plaats van op 'wetenschappelijk inzicht'. In dit verband kan men veronderstellen dat Van den Brink in zekere zin het slachtoffer is geworden van de interne partijstrijd die destijds rond 1905 en de eerstvolgende jaren, in alle hevigheid in de SDAP ontbrandde tussen de dogmatisch marxistisch georiënteerde linkervleugel en de revisionistische rechtervleugel die veranderingen langs parlementaire weg geheel vooropstelde. Terwijl de eerste helemaal niets van het door iemand als Van den Brink beleden religieus-socialisme moest hebben, was het voor de meer behoudende vleugel, maar ook voor een middenman als Troelstra, in het kader van de richtingenstrijd wellicht te compromitterend om al te nadrukkelijk de protectie op zich te nemen van een priester-socialist, al was men hiertoe met het oog op de propaganda wel geneigd. Zo bezien zou Van den Brink in feite gemangeld zijn tussen de conflicterende vleugels in de SDAP.

Van den Brink was niet de eerste en enige zuiderling die in de SDAP geen onthaal vond voor zijn ideeën. Zo had vóór hem de Eindhovenenaar Eduard Redelé al eens getracht het christen-socia-

lisme voor de SDAP theoretisch acceptabel te doen zijn.⁹⁶ Maar ook hij werd in z'n verwachtingen teleurgesteld. Zowel in hun partij, als in de katholieke omgeving waar ze deel van uitmaakten, werden in aanvang enthousiaste socialisten als Redelé en Van den Brink daardoor randfiguren, in plaats van dat ze een gehoopte brugfunctie konden vervullen. Terecht noemt Giebels het in zijn artikel over de Eindhovense SDAP tragisch ". . . dat velen die gehoopt hadden een vorm van samengaan van socialisme en katholicisme te kunnen bewerkstelligen, door de skeptiese SDAP of een veroordelende kerk werden gedwongen tot die keuze die ze nu juist zelf niet hadden willen maken".⁹⁷

Men kan Van den Brinks schamele loopbaan in de sociaal-democratische beweging verklaren uit de miskenning door de SDAP van zijn afwijkende ideologische opvattingen. Evenzeer rijst echter de vraag of niet zijn (gebrek aan) persoonlijke kwaliteiten een rol hebben gespeeld. Uit notulen van het partijbestuur blijkt namelijk, dat de SDAP-leiding geen hoge dunk had van Van den Brinks capaciteiten om propagandistische activiteiten te organiseren en een afdeling in stand te doen houden. Eigenlijk zag alleen Troelstra wat in de Bredase priester, mogelijk vooral vanwege diens attractieve waarde bij de propaganda, hoewel hij ook te kennen gaf geen halve cent aan de afdeling Breda te willen geven zolang Van den Brink daar zou zijn. Troelstra stelde in het partijbestuur voor om de man uit Breda eens een tijd naar Den Haag te laten komen om hem onder zijn leiding "wat degelijker" te maken.⁹⁸ Inderdaad bracht Van den Brink de tweede helft van het jaar 1906 door te Scheveningen. Kennelijk wekte deze stage enige verwachtingen bij Van den Brink, want nadien stelde hij in een brief aan het partijbestuur vast: "Zooals mijn vriend Troelstra u kan toelichten – is het mijn doel niet hier in het land der

⁹⁶) Van der Goes, Iets over Godsdienst en Socialisme, in *De Nieuwe Tijd*, VII, 1902, 719-752, m.n. 725-726; Pannekoek, – Het standpunt der partij; Idem, Ideologisch-modern of marxistische-ouderwets, in, *De Nieuwe Tijd*, VIII, 1903, resp. 94-104, m.n. 94, 101, en 489-503, m.n. 491-494.

⁹⁷) Giebels, *De Eendracht*, 184-185.

⁹⁸) IISG, archief SDAP, Notulenboek hoofdbestuur, vergadering partijbestuur d.d. 7 juli 1906.

nevelen (Brab) te sterven".⁹⁹ Landelijk zou Van den Brink echter nimmer doorbreken.

Dat men in de partij hoe dan ook niet gelukkig was met het optreden van de partijgenoot uit Breda, komt treffend tot uitdrukking in het feit dat hij nimmer voorkwam op de lijsten van sprekers, waar afdelingen voor hun propagandabijeenkomsten een beroep op konden doen.¹⁰⁰

Men zou zich inderdaad kunnen afvragen of Van den Brink, afgezien van zijn redenaarstalenten, wel de kwaliteiten bezat om als propagandist van de SDAP op de voorgrond te treden. Een blijk van de beperktheid van Van den Brink vormt in zekere zin ook het door hem opgerichte weekblad *De Bredasche Klok*. Het blad werd, zo kan men gerust stellen, een mislukking, ook al wist het zich anderhalf jaar te handhaven. De belangstelling die zij genoot, dankte *De Bredasche Klok* vrijwel uitsluitend aan de sfeer van sensatielust die in de stad rond de veel besproken redacteur bestond. Van den Brink stelde trouwens ook zelf vast, dat het blad in het begin vooral uit nieuwsgierigheid omtrent zijn persoon werd gelezen.¹⁰¹

De Bredasche Klok werd opgericht naar aanleiding van de gemeenteraadsverkiezingen in juli 1905 en het zou bestaan tot en met 1906. Het bestond uit vier pagina's op klein formaat ($\pm 32 \times 25$ cm) onder de zinspreuk 'door en voor het volk'. Het noemde zich 'Weekblad Arbeiders-partij'.¹⁰² Zoals gezegd was Van den Brink vanaf de oprichting redacteur, terwijl na een jaar onder andere de Tilburger Michielsen mederedacteur werd. Kennelijk kon of wilde men in Breda geen drukker vinden, want het blad werd in

⁹⁹) IISG, archief SDAP, brief Van den Brink aan het partijbestuur d.d. 28 december 1906 (Port.Pr. 78, map Gol-727).

¹⁰⁰) IISG, archief SDAP, bij Notulenboek Partijbestuur 30 oktober 1905 t/m 9 juni 1906, dit blijkt uit een sprekerslijst die in 1906 werd opgesteld, voorts uit het feit dat Van den Brink in geen der Arbeidersjaarboekjes van de SDAP uit 1906 e.v. in de sprekerslijsten genoemd staat.

¹⁰¹) IISG, archief SDAP, brief Van den Brink aan het partijbestuur d.d. 7 januari 1905, moet zijn: 1906 (Port.Pr. 78, map Gol-737).

¹⁰²) Tot en met II, nr. 11, daarna: Orgaan afd. SDAP Breda-Tilburg-Waalwijk. Vanaf II, nr. 21, werd de naam van het blad gewijzigd in *De Brabantsche Klok*.

Dordrecht gedrukt. De verkoopprijs van De Bredasche Klok bedroeg 2 cent per nummer. Hoewel de oplage aanvankelijk 800 exemplaren bedroeg, kon men, toen de eerste belangstelling geluwd was, in totaal niet meer dan een kleine vierhonderd stuks per week afzetten in Breda en andere Brabantse steden, waaronder met name Tilburg. Het blad kon zich dan ook niet bedruipen en Van den Brink zat al spoedig met een flinke schuld.¹⁰³

Het voortbestaan van het blad werd aldus afhankelijk van giften en van de collectes die Van den Brink hield tijdens zijn spreekbeurten in den lande. Hij werd echter zeer stevig op zijn vingers getikt door het partijbestuur van de SDAP voor het feit dat hij zijn inzamelingen steeds aankondigde als 'voor de propaganda in het zuiden'. Het partijbestuur liet weten dat Van den Brink duidelijk moest mededelen, dat zijn gecollecteerde gelden louter voor *De Bredasche Klok* bestemd waren, opdat er in andere zuidelijke plaatsen geen misverstanden zouden ontstaan. Daarnaast moest niet hijzelf, maar het bestuur van de afdeling het verkregen geld beheren en bepalen hoe het precies besteed zou worden: "Het is noodzakelijk dat zulke dingen geen persoonlijk karakter dragen doch dat alles gaat langs den weg der organisatie".¹⁰⁴ Tot ongenoegen van het partijbestuur gaf Van den Brink geen onomwonden antwoord. Hij draaide er wat omheen door te klagen over het moeilijke bestaan van *De Bredasche Klok* en over de slechte contributiebetalingen in de afdeling; het zou, zo meende hij, allemaal wel beter worden, vooral als de inmiddels opgerichte coöperatie (en bakkerij) in Breda winst zou gaan maken en in de propagandakosten kon bijdragen.¹⁰⁵

Mede door de minder aantrekkelijke inhoud liep *De Bredasche Klok* steeds meer terug. Er werden vanuit Breda en Tilburg nog

¹⁰³) IISG, archief SDAP, brief genoemd in noot 101. Volgens deze brief waren de wekelijkse kosten f 17,-, terwijl de opbrengsten slechts f 7,- á f 8,- bedroeg. Deze gegevens worden grotendeels bevestigd in een verslag van een vergadering over provinciale propaganda d.d. 1 juli 1906 (Port.Pr. 78, map Gol-727).

¹⁰⁴) IISG, archief SDAP, Copieboek correspondentie Partijbestuur, brieven van het partijbestuur aan Van den Brink, d.d. 6 januari 1906, 15 en 30 januari 1906.

¹⁰⁵) IISG, archief SDAP, *De Bredasche Klok*, brief Van den Brink aan het partijbestuur d.d. 16 januari 1906 (map Fe 153).

wel enkele verzoeken gericht aan het partijbestuur om subsidie voor een provinciaal blad, De Brabantsche Klok, maar de animo om een eigen blad in stand te houden leek verdwenen. Dat de werkelijke wil ontbrak om een blad in stand te houden, is af te leiden uit het feit dat een verzoek door het Partijbestuur om de subsidieaanvraag toe te lichten nimmer werd beantwoord; althans, uit correspondentie en notulen van het partijbestuur blijkt nergens dat dit wel gebeurde.¹⁰⁶ Het eindresultaat was, dat het laatste nummer eind 1906 verscheen en dat *De Eendracht* uit Eindhoven voortaan als provinciaal SDAP-blad ging fungeren.

Inhoudelijk was *De Bredasche Klok* niet bijzonder interessant. Veel plaats werd telkens ingeruimd voor algemeen beschouwende artikelen, bijvoorbeeld over het nut van vakorganisatie, over de doelstelling van de sociaal-democratische beweging, over de godsdienst of over de toestand van de arbeiders in het buitenland. De aandacht voor specifiek Bredase onderwerpen was veel kleiner, terwijl juist hiervan een wervende werking zou hebben kunnen uitgaan. Wat vooral ontbrak waren pittige, polemische artikelen die de nieuwsgierigheid van lezers zouden hebben kunnen prikkelen. Nu moest men het doen met vaak saai geschreven stukjes over bijvoorbeeld slechte omstandigheden op fabrieken of over bedenkelijke handelwijzen van pastoors. De eigen sociaal-democratische vergaderingen werden zelfs vaker niet dan wel aangekondigd en/of verslagen in *De Bredasche Klok*. Wel werden er dikwijls ellenlange gemeenteraadsverslagen opgenomen. Uit vrij-socialistische kring kon men dan ook al spoedig vernemen dat de meeste lezers van het blaadje er geen reuk of smaak aan zouden vinden, hetgeen te wijten zou zijn aan de redactie, dus Jan van den Brink, die zelf weinig pennevruchten voortbracht, maar in plaats daarvan brieven uit Indië en toespraken uit de Tweede Kamer overnam.¹⁰⁷

Voor al in de tweede helft van 1906 werd *De Bredasche Klok* voor haar Bredase lezers steeds minder de moeite van het lezen waard.

¹⁰⁶) IISG, archief SDAP, *De Bredasche Klok*, enkele brieven juni-september 1906 aan het partijbestuur (map Fe 153).

¹⁰⁷) *De Vrije Socialist*, 20 januari 1906; *De Toekomst*, 28 juli 1906.

Van den Brink verbleef toen in Den Haag (Scheveningen), waardoor het weinige regionale nieuws vrijwel alleen nog uit Tilburg afkomstig was. Anders dan met name Vliegen met *De Volkstribuun* in de jaren negentig, slaagde Van den Brink er niet in een aantrekkelijk colportageblad te maken. Voor de SDAP-leiding was dat misschien ook een van de signalen die erop wezen, dat zijn propagandistische waarde voor de partij niet zo groot was als men had (mogen) kunnen verwachten.

b. De afdeling van 1905-1907

Al bleek achteraf dat Jan van den Brink niet het kaliber bezat om van veel betekenis te kunnen zijn voor de SDAP op landelijk of zelfs op regionaal niveau, voor de Bredase afdeling van de partij is hij van onschatbare waarde geweest. Zonder voorbehoud kan men stellen dat zonder zijn aanwezigheid de doorbraak van de SDAP in Breda nog vele jaren op zich zou hebben laten wachten.

Nadat sinds 1904 Van den Brink de aandacht had getrokken, toen hij zich openlijk bekende tot de sociaal-democratische beginselen, werd de tijd rijp om andermaal, voor de vierde keer inmiddels, een SDAP-afdeling in Breda op te richten. Er hadden zich weer enkele Bredanaars als 'verspreid' lid aangemeld, onder wie Van den Brink zelf eind februari 1905.¹⁰⁸ Kort daarop, op 18 maart 1905, werd met negen leden de afdeling heropgericht.¹⁰⁹ Wellicht was dit een initiatief van de Tilburgse propagandist Willems die twee zeer geslaagde bijeenkomsten in Breda had geleid, waar gesproken was door resp. J.H. Schaper (SDAP-Tweede Kamerlid) en Henriëtte Roland Holst,¹¹⁰ de bekende dichteres en in die jaren een der vooraanstaande intellectuelen in de SDAP. Voorzitter van de nieuwe afdeling werd de vroegere secretaris

¹⁰⁸) IISG, archief SDAP, Copieboek correspondentie Partijbestuur, volgens een bevestigingsbrief van de partijsecretaris werd Van den Brink op 24 februari 1905 ingeschreven als 'verspreid' lid. Zijn lidmaatschap dateert dus niet van de nazomer 1904, zoals Visser, *t.a.p.*, 74 veronderstelt.

¹⁰⁹) IISG, archief SDAP, Map Breda, brief W.C. van Oordt (afd. secr.) aan het partijbestuur; Visser, *t.a.p.*, 75, dateert de oprichting ten onrechte op 6 april 1905.

¹¹⁰) *Bredasche Courant*, 22 februari en 15 maart 1905; *De Toekomst*, 25 februari 1905.

C.J. Ferger, misschien als een soort genoegdoening voor onder-
vonden onaangenaamheden. Kort tevoren was Ferger namelijk
benaderd door de partijsecretaris met een vraag over het gehalte
der leden van de vroegere afdeling; er zouden, aldus een niet
genoemde zegsman, enkele drinkebroers onder hebben gezeten.
Ferber voelde zich beledigd door dergelijke anonieme verdachtmakingen en wilde, overigens door een misverstand zijnerzijds, zelfs
bedanken als partijlid. Bemiddeling van een ander lid, dat hem
"verdienstelijk en actief" noemde, kon dit voorkomen.¹¹¹ Ferger
bleef overigens niet lang voorzitter, want in mei daarop zou Van
den Brink zijn functie overnemen. Waarschijnlijk had Ferger er
toen toch genoeg van, want nadien ontbreekt zijn naam ongeveer
anderhalf jaar op de ledenlijsten.

Onder invloed van het optreden van Van den Brink, met name
als kandidaat voor de Tweede Kamer in juni, steeg het ledental
voorspoedig. Eind juni telde de SDAP al zo'n dertig leden in
Breda, terwijl dit aantal drie maanden later tot circa 70 was
opgelopen.¹¹² Daarmee bleek echter de top vrijwel bereikt te zijn.
Op 1 januari 1906 kon men nog 77 leden noteren, maar daarna
daalde het ledental, kennelijk doordat velen hun contributie niet
betaalden.¹¹³ Een half jaar nadien telde de SDAP in Breda nog 40
leden, terwijl het aantal in 1907 steeds rond de 35 schommelde.¹¹⁴ De opwinding rond Van den Brink, zo zou men uit deze
cijfers kunnen afleiden, bleek dus al spoedig te luwen. Zelfs zijn
verkiezing als gemeenteraadslid in juli 1907 resulteerde niet in
een toeloop van leden.

Evenals in 1899 en 1903 was de oprichting van de afdeling
weer voornamelijk het werk geweest van personen met beroepen
van middelbaar niveau: controleur bij het kadaster, handelsreizi-
ger, kommies bij de belastingen. Onder de eerste leden van de

¹¹¹) IISG, archief SDAP, Copieboek correspondentie Partijbestuur, brieven van de partij-
secre. aan Ferger d.d. 23 februari en 8 maart 1905; briefkaart Ferger aan partijsecre. d.d. 9
maart 1905 en W.C. van Oort aan partijsecre. d.d. 9 maart 1905 (map Breda).

¹¹²) IISG, archief SDAP, map Breda, diverse correspondentie en opgaven van het leden-
bestand 1905-1908.

¹¹³) zie noot 105.

¹¹⁴) zie noot 112.

nieuwe afdeling waren net als bij de voorlopers slechts een paar werklieden. Ook nu was maar een klein deel in Breda of omgeving geboren, terwijl een niet onaanzienlijk deel relatief kort in de stad bleef wonen.¹¹⁵ Of dit globale beeld van de SDAP-leden (middelbare functies, niet-autochtoon, kort verblijf in Breda) ook geldt voor degenen die zich naderhand bij de afdeling aansloten, is onzeker.¹¹⁶ Wel is duidelijk dat er zich meestal een aantal militairen onder bevond, waarschijnlijk dienstplichtigen die in Breda gelegerd waren. Zij stonden ingeschreven op het adres van een socialistisch café, omdat er anders kennelijk moeilijkheden volgden; van twee van hen is feitelijk bekend, dat zij zich genoodzaakt voelden als lid te bedanken toen hun "daad" aan het licht was gekomen.¹¹⁷ Dit was ongetwijfeld ook de reden, waarom de afdeling in haar reglementen een artikel wilde opnemen dat een geheim lidmaatschap mogelijk moest maken. Het partijbestuur stemde hier echter niet mee in.¹¹⁸ Wel zal deze kwestie er waarschijnlijk aan hebben meegewerkt, dat de namen van (bestuurs-) leden niet openlijk in de publiciteit kwamen om "onaangenaamheden" te voorkomen. Iemand die hier bijvoorbeeld om verzocht, was C. Evertse, vanaf 1906 secretaris van de afdeling en als wapenpoetser werkzaam op de KMA.¹¹⁹

In de jaren 1905-1907 ontwikkelde de sociaal-democratische beweging in Breda een veelheid aan activiteiten als nooit tevoren. Er werd een SDAP-boekhandel annex café geopend, Van den Brink stond een aantal keren kandidaat bij verkiezingen, het weekblad *De Bredasche Klok* werd in het leven geroepen, er kwam

¹¹⁵) Van de eerste 14 met naam bekende leden vertrok, voor zover de gegevens te achterhalen waren, ongeveer de helft binnen een jaar weer uit Breda.

¹¹⁶) In het kader van dit onderzoek zijn in de bevolkingsregisters m.n. de gegevens nagezocht van diegenen die zich bij of kort na de oprichting bij de afdeling aansloten, en niet van alle ongeveer honderd personen die in de jaren 1905-1907 kortere of langere tijd als lid van de partij stonden genoteerd.

¹¹⁷) IISG, archief SDAP, map Breda, brief Van Oordt aan de partijsecr. d.d. 2 april 1905.

¹¹⁸) IISG, archief SDAP, Copieboek correspondentie Partijbestuur, brieven van het Partijbestuur aan de afd. Breda d.d. 20 juli 1905 en 28 april 1906.

¹¹⁹) IISG, archief SDAP, map Breda, brief C. Evertse (afd. secr.) aan het Partijbestuur d.d. 26 februari 1906.

een coöperatie tot stand en in 1906 kon men zelfs een eigen 'Volksgebouw' betrekken. Daarnaast werden er regelmatig openbare bijeenkomsten georganiseerd en vooral tijdens verkiezingscampagnes werden die vaak massaal bezocht. We zullen allereerst een overzicht geven van deze laatste vorm van SDAP-propaganda.

Het lag voor de hand dat na de oprichting van een SDAP-afdeling in maart 1905, Jan van den Brink ook als spreker/propagandist in Breda zou gaan optreden. Er zouden echter enkele maanden verlopen alvorens het zover kwam, met name doordat hij in dat voorjaar veelvuldig elders in het land optrad.¹²⁰ Bovendien ondervond hij moeilijkheden bij het huren van een zaal.¹²¹ Kennelijk waren vele zaaleigenaren in Breda beducht zich in te laten met de omstreden priester. Uiteindelijk huurde hij een stuk weiland nabij Etten-Leur om, voor het eerst, zijn stad- en streekgenoten in het openbaar als socialist te kunnen toespreken. Dat gebeurde op 21 mei 1905. De openluchtmeeting die honderden toeschouwers trok, liep meteen uit op een rel, want de burgemeester van Etten-Leur verbood Van den Brink, maar niet een andere SDAP-spreker, een redevoering te houden. Naderhand werd het incident zelfs in de Tweede Kamer besproken.¹²²

Dat de tegenwerking louter op de persoon van Van den Brink gericht was, wordt nog eens geïllustreerd door het feit dat in Breda op de avond vóór de openluchtmeeting ongestoord een lezing door de beroemde dichter/socialist Herman Gorter kon worden gehouden; daar waren overigens slechts zeventig bezoekers.¹²³ In juni, toen Van den Brink voor het eerst kandidaat stond voor de Tweede Kamer, bleek het ijs echter gebroken. Heel Breda leek te hebben uitgezien naar een optreden van Van den Brink in zijn geboorteplaats, toen hij in een stampvol Concordia (er zouden liefst 2300 personen zijn geweest) een twee uur durende redevoering hield. De stemming in de zaal, waarin een

¹²⁰⁾ Vgl. Visser, *t.a.p.* p. 75-76.

¹²¹⁾ *Bredasche Courant*, 24 mei 1905; IISG, archief Wibaut, brief van J. v.d. Brink d.d. 14 mei 1906 (dossier nr. 15).

¹²²⁾ Visser, *t.a.p.*, p. 76; *De Bredasche Klok*, 30 december 1905, 6 januari 1906.

¹²³⁾ *Bredasche Courant*, 24 mei 1905.

mengeling van alle standen, richtingen en godsdiensten, was geladen en liep op tot het kookpunt, toen enkele katholieke voormannen, onder wie redacteur Van der Kallen van het *Dagblad van Noord-Brabant*, met hem in debat traden. Dat liep overigens uit op een vrij ordinair twistgesprek, niet in het minst van de zijde van Van den Brink.¹²⁴ Het was een unieke gebeurtenis, omdat voor het eerst (en het laatst!) de katholieke bourgeoisie zich aan een rechtstreekse confrontatie met Van den Brink waagde. De plaatselijke dagbladen wijdden er dan ook paginagrote verslagen aan. Maar zoals gezegd, de ban was nu gebroken, want enkele dagen na zijn eerste optreden kon Van den Brink zich andermaal uitbundig laten toejuichen door zijn stadgenoten in een afgeladen zaal, dit keer Hof van Holland. Bij die gebeurtenis trad ook als spreker op de Belgische priester Fonteyne, een partijgenoot van Adolf Daens.¹²⁵

De verkiezingen werden overigens een redelijk succes, want in Breda zelf had de katholieke kandidaat minder stemmen dan de socialistische (Van den Brink) en de liberale kandidaat samen. Links was dus groter dan rechts, stelde de *Bredasche Courant* instemmend vast. Alleen dankzij de 'achterlijke' dorpen in het kiesdistrict Breda, konden de katholieken hun traditionele meerderheid behouden.¹²⁶ Bij de gemeenteraadsverkiezingen kort daarop, eind juli, zouden de katholieke kandidaten niettemin weer zonder slag of stoot hun zetels veroveren. Met name doordat de liberalen zich van stemming onthielden, werd Van den Brink door een katholieke kandidaat verslagen. De sfeer in de stad rond deze verkiezingen was weer emotioneel te noemen,¹²⁷ maar in tegenstelling tot juni werden er geen grootse propagandabijeenkomsten gehouden.

Na de eerste massale en opwindende propagandavergaderingen organiseerde de SDAP een aantal zgn. cursusvergaderingen. De behoefte daaraan hing ongetwijfeld samen met de toeloop van

¹²⁴) t.a.p., 11 juni 1905; *Dagblad van Noord-Brabant*, 10 juni 1905.

¹²⁵) *Bredasche Courant*, 14 juni 1905.

¹²⁶) t.a.p., 18 juni 1905.

¹²⁷) Visser, t.a.p., 78.

nieuwe leden die, zo kan men vermoeden, vaak meer enthousiasme dan overtuiging bezaten. J.A. Bergmeijer uit Dordrecht verzorgde daarom in de tweede helft van 1905 een serie openbare lessen over maatschappelijke vraagstukken. Of de belangstelling groot was, is onbekend. Wel is het zeker dat de vrije socialist Vermeeren de cursusavonden dikwijls bezocht en dan debatteerde met Bergmeijer.¹²⁸

Een tweede hoogtepunt van SDAP-bijeenkomsten in 1905 beleefde Breda in oktober. Van den Brink stond weer kandidaat voor de Tweede Kamer en binnen een tijdsbestek van anderhalve week vonden liefst drie grote verkiezingsbijeenkomsten plaats, waar bekende SDAP-kopstukken als W.P.G. Helsdingen, H. Spiekman, L.M. Hermans en P.J. Troelstra aanwezig waren. Bij de meeting met laatstgenoemde, en waar ook Van den Brink sprak, was zaal Concordia nog voller dan bij de eerste rede van Van den Brink aldaar in juni.

"De toehoorders stonden geperst tegen de muren, stonden tot vast tegen 't tooneel, zaten op de trappen, drongen elkaar over de balcon, ze versperden alle gangen tusschen de stoelen, hoopten zich samen op den galerij en wrongen zich voor de uitgangen aan alle zijden".¹²⁹

Onder de toespraken was er voortdurend wild applaus voor de sprekers, terwijl aan het slot Van den Brink een "orkaan van toejuichingen" over zich heen kreeg. Niettemin brachten de verkiezingen hem geen succes.

Na het opwindende jaar 1905 verliep 1906 aanzienlijk rustiger. Er werden weer enkele cursussen gehouden, onder meer met de bekende literator/socialist F. van der Goes over staathuishoudkunde, terwijl nu ook het culturele element aan bod kwam. Een Tilburgse arbeiderstoneelvereniging gaf een niet erg geslaagde voorstelling,¹³⁰ maar kinderen van de Gentse socialistische coöperatie 'Vooruit' traden tot twee maal toe op voor een enthousiast

¹²⁸) Zie *De Toekomst*, 30 september en 14 oktober 1905.

¹²⁹) *Bredasche Courant*, 27 oktober 1905.

¹³⁰) *De Vrije Socialist*, 28 maart 1906; *De Toekomst*, 24 maart 1906.

Bredaas publiek met hun dansjes, gezang en voordrachten.¹³¹ Voor de eerste keer werd in 1906 ook een 1 meifeest georganiseerd door de SDAP met muziek, voordrachten en na afloop bal.¹³²

In 1907 werden er behalve diverse cursussen (nogmaals met onder andere Van der Goes) weer een aantal politieke propagandabijeenkomsten gehouden. Zo sprak in januari van dat jaar de SDAP-propagandist Hermans in Breda over 'De lichtende zon van het socialisme'.¹³³ Maar de meeste aandacht trok natuurlijk een verkiezingsbijeenkomst in juli, toen Van den Brink weer kandidaat stond voor de Gemeenteraad. Behalve Van den Brink spraken de socialisten J.E.W. Duys en de in Breda gekende Van Kol een stampvolle zaal van Concordia toe. Het publiek juichte, jubelde en vertoonde een geestdrift tot schreiens toe, aldus de *Bredasche Courant*.¹³⁴ Hoe groot de euforie in de stad was, bleek wel op de avond voor de verkiezingen, toen de socialisten er zelfs in slaagden een vergadering van katholieken te doen uitlopen in een socialistische triomftocht met duizenden mensen door de straten.¹³⁵ Na de meest opwindende verkiezingen die Breda ooit had meegeemaakt, veroverde Van den Brink op 19 juli 1907 een gemeenteraadszetel. Een paar jaar sociaal-democratische propaganda had eindelijk vrucht afgeworpen, al zou het door een ingediend bezwaarschrift nog een jaar duren alvorens Van den Brink zijn zetel feitelijk kon innemen. Breda was op dat moment de enige stad in het zuiden met een SDAP-raadslid.¹³⁶

In de loop van de hier beschreven jaren was de sociaal-democratische beweging er in geslaagd ook anderszins voet aan de grond te krijgen in Breda. In mei 1905 begon W.J.G. Paesie in de Zoutstraat een SDAP-boekhandel, tevens geheelonthouderscafé.¹³⁷ Deze lokatie werd enige tijd het middelpunt van de bewe-

¹³¹⁾ *De Toekomst*, 7 en 21 april 1906.

¹³²⁾ *Bredasche Courant*, 14 mei 1906.

¹³³⁾ *t.a.p.*, 21 januari 1907.

¹³⁴⁾ *t.a.p.*, 9 juli 1907.

¹³⁵⁾ Zie Visser, *t.a.p.*, 82.

¹³⁶⁾ Vgl. Vliegen, *Die onze kracht*, II, 242.

¹³⁷⁾ *De Toekomst*, 6 mei 1905.

ging in Breda. Vakbonden hielden er vergaderingen, er repeteerde een kinderkoor, voor 'geheime' SDAP-leden was Zoutstraat 6 het correspondentieadres en waarschijnlijk werden ook de huishoudelijke vergaderingen van de afdeling aldaar gehouden.

Ook de Sociaal-democratische Jongelingsvereeniging 'De Zaaier' had haar domicilie in het café van Paesie, al hield zij enkele openbare vergaderingen elders. De doelstelling van 'De Zaaier', die in november 1905 met elf leden werd opgericht,¹³⁸ was het ontwikkelen van jongelieden en hen zo te vormen tot strijders van de arbeidersbeweging.¹³⁹ Van de activiteiten van de vereniging is overigens niet meer bekend, dan dat er in 1906 twee lezingen door haar georganiseerd werden, waarvan een met de binnen de SDAP geliefde spreekster Roosje Vos,¹⁴⁰ en dat zij in oktober haar 1-jarig bestaan vierde.¹⁴¹

Inmiddels was, een jaar na de oprichting van zijn café, de genoemde Paesie in conflict geraakt met de plaatselijke SDAP-leiding vanwege zijn kritiek op de coöperatie (zie hierna), alsmede vanwege onder meer het feit dat hij niet alleen sociaal-democratische lectuur verkocht en uitleende.¹⁴² Wellicht speelden ook persoonlijke controversen een rol. Opmerkelijk mag in dit verband heten het briefje dat Paesie ontving van de SDAP-brochurehandel, i.c. de partijsecretaris, waarin hem werd aangezegd de door hem verkochte brochures af te rekenen: "Of hebt gij dat geld afgedragen aan een ander, zoo ja, aan wien dan? Toch niet aan Van den Brink".¹⁴³ Dit geeft nog weer eens een blijk van het ongenoegen dat bij de SDAP-leiding moet hebben bestaan over Van den Brinks solistisch optreden. Het lijkt aannemelijk dat ook bij sommigen van zijn Bredase partijgenoten en bij iemand als Paesie hierover ergernis zal hebben bestaan.

Na de breuk tussen de Bredase SDAP en Paesie werd zijn café

¹³⁸) t.a.p., 11 november 1905.

¹³⁹) *De Bredasche Klok*, 10 maart 1906.

¹⁴⁰) *Bredasche Courant*, 3 februari 1906; *De Toekomst*, 17 februari 1906 en *Bredasche Courant*, 10 september 1906.

¹⁴¹) *Bredasche Courant*, 29 oktober 1906.

¹⁴²) *De Toekomst*, 30 juni, 7 en 14 juli 1906.

¹⁴³) IISG, archief SDAP, Copieboek correspondentie Partijbestuur, brief partijsecr. aan Paesie, z.j. (wsch. 19 juli 1906).

Zoo zijn de produktie en handel schier het monopolie geworden van eenigen weinigen en zoo konden enkele bezitters van onmetelijke schatten de massa's van het proletariaat een juk opleggen, dat slechts weinig van dat der slaven verschilt."

Rerum Novarum.

PAUS LEO XIII.

„De poging om de arbeiders te organiseeren om met gemeenschappelijke kracht hun rechten te doen gelden is: rechtvaardig, heilzaam, ja zelfs noodzakelijk."

Bisschop VOX KETTELER.

Breda Vooruit!

Orgaan der afdeling Breda e. o. der Sociaaldemokratische Arbeiderspartij in Nederland,

Goedgekeurd bij Koninklijk Besluit van 22 September 1897.

Dit blad verschijnt op onbepaalde tijden en wordt zooveel mogelijk kosteloos verspreid.

UITGEEVEN DOOR:
de afd. Breda e. o. der Soc. Dem. Arb. Partij.

ADRES:
H. VAN KOL, Prinsenhage bij Breda.

Prijs per exemplaar franko per post
3 cent.

Gedenkt den steunpenning voor
kosteloze verspreiding.

Afb. 17. Titelopschrift van Breda Vooruit!, waarvan twee nummers zijn uitgegeven door de SDAP-afdeling Breda in 1899.



Eerste Jaargang No. 34.

Zaterdag 10 Maart 1906.

Prijs per jaar (vooruitbetaling) . . . f 1.—
Franco per post . . . f 1.25
Halfjaar 50 cent. Kwartaal 25 cent.
Afzonderlijke nummers . . . 2 cent.

REDAKTEUR:
Dr. JAN VAN DEN BRINK.

Advertentiën van 1—5 regels 15 cent;
iedere regel meer 3 cent.
Het blad wordt verkocht: Zoutstraat 6 en
Jan van Polanenkafe 58 A (Vooruit.)

Afb. 18. Titelopschrift van De Bredasche Klok, weekblad uitgegeven door de SDAP-afdeling Breda gedurende de jaren 1905-1906.

VOORUIT.

Jan van Polanenkaade 58.

HANDEL IN

Koffie, Thee en Sigaren.

Aanbevolen merken:

MI GUSTO fl. 1,25 per kistje

VALIDO . . fl. 1.55 « «

DUO . . . fl. 2.— « «

TARELLA . fl. 2.50 « «

van 100 stuks.

Volksgebouw „VOORUIT”.

Jan van Polanenkaade 58, Breda.

Binnen- en Buitenlandsche Boek-
handel.

Abonnementen op alle bladen en
en Tijdschriften der wereld.

Schoolbehoeften.

Leerboeken voor Gymnasium en
Hooger Burgerscheol.

Afb. 19. Enkele advertenties uit "De Bredasche Klok" (1906) van de sociaal-democratische coöperatie "Vooruit", die eind 1905 te Breda werd opgericht.



Afb. 20. Jan van Polanenkaade van vóór 1907. In het pand geheel links vooraan (op de hoek van de huidige Oede van Hoornestraat) werd in 1906 de coöperatie "Vooruit" gevestigd. Rechts op de achtergrond is nog een deel te zien van Machinefabriek Breda, voorheen Backer en Rueb.

het trefpunt van de vrije socialisten die er voortaan hun bijeenkomsten hielden. Over het café handelt nog de anekdote betreffende een bovenbewoner, de smid F.J.A.M. Otten, die op koninginnedag een rood-wit-blauwe vlag en een spandoek met de tekst 'Leve de koningin' uithing, zodat omstanders meenden dat de 'rooie' Paesie bekeerd zou zijn.¹⁴⁴ Hoelang het café bestaan heeft, is niet precies bekend, in ieder geval tot en met 1907.

De belangrijkste, onuitgesproken reden voor de SDAP om zich af te wenden van het café van Paesie, lag ongetwijfeld in het feit dat de afdeling er eind 1905 in was geslaagd een coöperatie op te richten, die gevestigd werd in een eigen gebouw, genaamd 'Vooruit' en gelegen aan de Jan van Polanenkafe nr. 58. De verbruikerscoöperatie was overigens geen nieuw verschijnsel voor Breda, want reeds in 1893 werd 'door en voor werklieden' de coöperatieve bakkerij "De Hoop" opgericht, die echter na een jaar alweer werd opgeheven.¹⁴⁵ In de jaren negentig ontstond tevens de (anti-socialistische!) verbruikerscoöperatie 'Eigen Hulp' voor ambtenaren, leraren en andere 'kleine' burgers,¹⁴⁶ terwijl ook vakbonden vaak gemeenschappelijk goederen, met name steenkolen, inkochten.¹⁴⁷ Voorts is bekend dat de R.K. Volksbond in 1905 een coöperatieve bakkerij oprichtte, notabene "tegen het uitdrukkelijk verlangen van den grootwaardigheidsbekleders", zoals men in socialistische kring smaalde.¹⁴⁸

In de sociaal-democratische beweging werd veel waarde gehecht aan de verbruikerscoöperatie. Naast de partij en de vakbeweging werd zij beschouwd als een der steunpilaren van de beweging. Door coöperaties zouden arbeiders bij aankoop van goederen niet alleen voordeel verkrijgen en zo tastbare verbetering van hun omstandigheden ervaren, maar zouden met een deel der winsten tevens de vakbeweging en de partij financieel versterkt kunnen

¹⁴⁴) Mededeling van Gerard Otten (kleinzoon) te Breda.

¹⁴⁵) *Bredasche Courant*, 5 maart, 4 juni 1893 en 5 april 1894.

¹⁴⁶) In mei-juni 1892 maakte de *Bredasche Courant* enkele malen melding van Eigen Hulp. Vgl. ook *De Volkstribuun*, 16 december 1893 en 5 december 1896, alsmede Franssen, *De Bossche arbeider*, p. 280-281.

¹⁴⁷) Bijv. PTT-ver. Plicht en Kameraadschap, in *Bijdragen tot de statistiek van Nederland*, II, 6-7).

¹⁴⁸) *Het Volk*, 26 september 1905.

worden.¹⁴⁹ Ook in Breda vonden deze ideeën ingang. In het na-jaar van 1905 werden enkele vergaderingen belegd waar vooral door leden van de coöperatie uit Gent de voordelen werden uiteengezet, met als resultaat dat eind november een coöperatieve bakkerij werd opgericht, genaamd 'Vooruit' en aanvankelijk met 60 leden.¹⁵⁰ De vrije socialisten, die slechts de directe arbeidersstrijd propageerden, hadden zo hun cynische bedenkingen:

"Waarachtig, ons stadje wordt een waar paradijs; nog eenige maanden en in gansch Breda is geen enkele armoe-lijder meer te vinden".¹⁵¹

Ook nadien lieten de vrije socialisten zich soms spottend uit over bepaalde strubbelingen binnen de coöperatie. Niettemin boekte de eind december 1905 geopende bakkerij ¹⁵² gunstige resultaten. Enkele cijfers:

Tabel 1: *Ledental en omzet van de coöperatieve broodbakkerij 'Vooruit'* ¹⁵³

jaar	leden	omzet	winst
1906	122	f 10.975,—	f 362,—
1907	150	f 11.771,—	f 300,—

Ook in later jaren verging het de coöperatie niet slecht; zo was vergeleken met 1907 in 1912 het ledental verdubbeld en de omzet vervijfvoudigd. Over het aantal personeelsleden dat de 'Vooruit' in dienst had, is niets bekend.

Na de zomer van 1906, toen de banden met het café van Paesie waren verbroken, werd de 'Vooruit' het trefpunt van de sociaal-democratische beweging in Breda. Een gezin dat tot dan toe het gebouwtje meebewoonde, werd eruit gezet,¹⁵⁴ zodat er ruimte ontstond om voor de SDAP een eigen lokaal in te richten. In

¹⁴⁹) Becker en Frieswijk, *Bedrijven in eigen beheer*, 13.

¹⁵⁰) *Bredasche Courant*, 11 oktober en 27 november 1905. *De Bredasche Klok*, 11 augustus 1906, noemt 10 december 1905 als oprichtingsdatum.

¹⁵¹) *De Toekomst*, 2 december 1905.

¹⁵²) *t.a.p.*, 1 september 1906, ingezonden brief C.P. Mous.

¹⁵³) Overgenomen uit, Van Hoek en Van Velp, 'Een belangrijk brandpunt vormde zich in de zogenaamde Antwerpse barakken'. *Geschiedenis van de wijk Gerardus Majella*, bijlage III, ontleend aan *Arbeidersjaarboekjes* SDAP.

¹⁵⁴) *De Toekomst*, 30 juni 1906.

september kon de eerste openbare vergadering in 'Vooruit's Volksgebouw' worden gehouden, de genoemde bijeenkomst van De Zaaier met Roosje Vos. Daarna zou niet alleen de SDAP, maar ook de sociaal-democratische vakbeweging veelvuldig gebruik maken van het 'eigen' gebouw. In de 'Vooruit' was nu niet alleen een vergaderlokaal ingericht, maar ook een boek- en brochurehandel met een leestafel waarop volgens een advertentie "alle bladen en Tijdschriften der Wereld" ter inzage lagen.¹⁵⁵ De coöperatie verhandelde ook koffie, thee en sigaren, maar de bakkerij zou toch de belangrijkste bron van inkomsten blijven vormen. Volgens eigen reclameleuzen was het brood van de 'Vooruit' het beste van Breda, zowel naar kwaliteit als gewicht: "Wie ons brood eet, gaat lichamelijk en geestelijk vooruit".¹⁵⁶

Ondanks de hier geschetste voorspoed ondervond de coöperatie in het eerste jaar van haar bestaan ook nogal wat moeilijkheden. De vrije socialisten wisten te vertellen dat de bloem open en bloot, onder de spinraggen, op de zolder van de bakkerij zou liggen. Terzelfdertijd openbaarden zij de ruzie tussen enkele bestuursleden van de coöperatie, onder wie Jan van den Brink, en de al genoemde Paesie.¹⁵⁷ Dat er iets mis was met de kwaliteit van het brood, werd min of meer bevestigd door een voormalige bezorger die verklaarde dat het produkt van de coöperatie "niet aan de eischen van goed brood" voldeed.¹⁵⁸ De voornaamste kritiek van Paesie betrof echter de organisatie en bedrijfsvoering van de 'Vooruit'. De inkomsten zouden te gering zijn om de uitgaven te dekken, zo meende hij,¹⁵⁹ een veronderstelling die, gezien de behaalde winsten, gelogenstraft zou worden.

Ook al was de kritiek uit vrij-socialistisch kring waarschijnlijk overdreven en sensatiebelust, wel is zeker dat het in 1906 soms rommelde binnen de coöperatie. Een 'loper' (bezorger) kreeg ontslag, omdat hij niet genoeg in het belang van de 'Vooruit' zou

¹⁵⁵) *De Bredasche Klok*, 11 augustus 1906.

¹⁵⁶) *Bredasche Courant*, 5 oktober en 31 augustus 1907.

¹⁵⁷) *De Toekomst*, 30 juni 1906.

¹⁵⁸) *t.a.p.*, 1 september 1906; zie ook *t.a.p.*, 14 juli 1906.

¹⁵⁹) *De Toekomst*, 7 juli 1906, ingezonden brief W.J.G. Paesie.

hebben gedaan.¹⁶⁰ Zijn opvolger als loper/administrateur, de uit Middelburg afkomstige Dirk Bimmel, werd niet langer dan drie maanden gehandhaafd, nadat gebleken was dat de administratie onder zijn beheer slechts een grotere warboel was geworden.¹⁶¹ In de kwestie rond Bimmel, die vermoedelijk op voorspraak van het SDAP-hoofdbestuurslid Wibaut naar Breda was gekomen,¹⁶² is een wispelturige houding van Van den Brink te herkennen. Aanvankelijk stelde deze pogingen in het werk Bimmel in Breda te doen aanstellen als bezoldigd SDAP-propagandist, als een soort van 'vleugeladjutant' die voeling zou kunnen houden met de arbeiders.¹⁶³ Het partijbestuur wees het voorstel echter af, omdat Bimmel volgens het bestuur niet de kwaliteiten voor zo'n taak bezat.¹⁶⁴ Prompt, nog binnen een maand na deze afwijzing begin januari 1907, werd Bimmel door Van den Brink buiten de Bredase beweging geplaatst. Wel richtte de lokale SDAP-voorman nog enkele verzoeken tot met name Wibaut voor verdere hulp aan Bimmel, die waarschijnlijk mede vanwege zijn doofheid slecht functioneerde in de coöperatie.¹⁶⁵ Bimmel was zelf trouwens ook bepaald ongelukkig met zijn positie in Breda. Niet alleen ontbeerde hij steun in zijn werk, evenzeer was hij ontgoocheld door de in zijn ogen slechte organisatie van de SDAP-afdeling en de 'Vooruit'. Zo zou bijvoorbeeld de dividend-uitkering onzuiver zijn geweest, vanwege gebrek aan controle op het broodverbruik door de leden. "Men liefhebbert tot in het oneindige aan deze coöperatie," oordeelde Bimmel.¹⁶⁶

De geschetste gang van zaken zou erop kunnen wijzen, dat Van den Brink geen gelukkige hand had bij het selecteren van zijn

¹⁶⁰) *t.a.p.*, 18 augustus, 6 en 20 oktober 1906.

¹⁶¹) *t.a.p.*, 19 januari 1907.

¹⁶²) IISG, archief Wibaut, brief D. Bimmel (vanuit Middelburg) aan F. Wibaut, 12 september 1906 (dossier nr. 15).

¹⁶³) IISG, archief SDAP, brief Van den Brink aan het Partijbestuur d.d. 30 november 1906 en 28 december 1906 (Port.Pr. 78, map GoI-727).

¹⁶⁴) IISG, archief SDAP, Copieboek correspondentie Partijbestuur, brief partijsecr. aan Van den Brink d.d. 12 januari 1907.

¹⁶⁵) IISG, archief Wibaut, vier brieven J. van den Brink, twee stuks ongedateerd (waarschijnlijk februari 1907) en resp. 12 en 19 februari 1907 (dossier nr. 15).

¹⁶⁶) *t.a.p.*, brief D. Bimmel (vanuit Breda), 5 januari 1907.

medewerkers. Bovenal lijkt echter, nogmaals, de veronderstelling gewettigd dat hij dikwijls in z'n eentje en tamelijk eigengereid de zaakjes wilde regelen. Opvallend is in dit verband dat een der Bredase SDAP-voormannen, de kommies bij de belastingen Th. Neve, ontslag nam als onbezoldigd bestuurder van de coöperatie,¹⁶⁷ kort nadat hij in de tweede helft van 1906 een aantal maanden de leiding had gehad als vervanger van Van den Brink wegens diens toenmalige verblijf te Scheveningen. Het was dezelfde Neve die eens zou hebben gezegd: "Als Jan van den Brink maar eens weg is, dan zal alles wel beter gaan".¹⁶⁸ Ook de leden van de 'Vooruit' leken niet altijd tevreden over de gang van zaken binnen de coöperatie, getuige het volgende versje dat onder hen circuleerde:

"Hoort gij niet de klacht der werkers
Aan de zaken van 'Vooruit'
Hoe te ontkomen aan de vlerken
en niet te worden uitgebuit?

Hoort gij niet de zucht der vrouwen
Van de werkers aan 'Vooruit'
Als zij 't karig loon aanschouwen
Dat in een week niet veel beduidt.

Hoort gij niet den kinderen schreien
Van de werkers aan 'Vooruit'
Die zijn gedoemd tot hongerlijden
Men smijt hun vader maar eruit?

Hoort gij niet die bange zuchten
Van het bestuur van de 'Vooruit'
'k Weet niet of het zijn geruchten
Men zegt reeds dat de doodsklok luidt."¹⁶⁹

De coöperatie leek er niet goed voor te staan. Vanuit Tilburg,

¹⁶⁷) *De Toekomst*, 2 maart 1907.

¹⁶⁸) *t.a.p.*, 6 oktober 1906.

¹⁶⁹) *t.a.p.*, 2 maart 1907.

waar men blijkbaar had vernomen dat het slecht ging met de bakkerij in Breda, werd in de loop van 1907 een samengaan voorgesteld, maar Jan van den Brink wees dit af.¹⁷⁰ Toch zou de doodsklok niet luiden, want de werkelijke bedrijfsresultaten waren zo slecht nog niet, zoals aangegeven in en na tabel 1. Kennelijk slaagde de 'Vooruit' erin zich te ontwikkelen tot een stabiel bedrijf en daarmee, zoals gewenst, tot een steunpilaar voor de sociaal-democratische beweging in Breda.

§ 4. *Overzicht van de reacties uit de samenleving*

In twee opzichten bevond de SDAP zich in de jaren waarin zij zich in Breda manifesteerde in een andere positie dan voorheen de 'oude' socialistenbond en later de vrije socialisten. Ten eerste kon zij door haar niet-revolutionaire opstelling niet als een bedreiging voor de staat en zijn instellingen worden beschouwd. Integendeel, de SDAP was een partij die in de parlementaire democratie wenste te participeren en zij werd als zodanig dan ook aanvaard door de overheid. In de tweede plaats, en dat was de keerzijde van de medaille, hadden de sociaal-democraten met een andere, een nieuwe tegenstander te rekenen, namelijk de R.K. Kerk. In de tijd van het 'oude' socialisme (NBvAKS en SDB) verzette de Kerk zich nog nauwelijks tegen het socialisme, terwijl zij rond en na 1900 met grote inzet poogde de gelovige arbeiders in eigen, katholieke organisaties aan zich te binden. Juist de SDAP, die immers zelf een massale aanhang nastreefde, ondervond deze religieuze tegenkracht, veel meer dan de vrije socialisten met hun revolutionaire ideeën die door hun radicaliteit serieuze tegenwerpingen in feite overbodig maakten.

In het algemeen is wel vast te stellen, dat de overheid, voor zover uit deze studie blijkt, niet optrad als actief tegenstander van de sociaal-democratische beweging. In de jaren tachtig en negentig van de negentiende eeuw had zij het socialisme nog een verdachtmakend stempel opgedrukt, met name door de veelvuldige

¹⁷⁰⁾ IISG, archief Wibaut, brief Muller (Tilburg) 16 juli 1907 (dossier nr. 28).

aanwezigheid van politie tijdens socialistische bijeenkomsten. Uit de jaren waarin de SDAP in Breda optrad, is alleen van de eerste openbare vergadering in 1899 bekend dat rechercheurs belangstelling toonden. Uitgezonderd de gespannen maanden rond de spoorwegstakingen, blijkt uit niets dat de politie nog enige waakzaamheid betoonde ten aanzien van de sociaal-democraten. De overheid, zo kan men stellen, nam een afzijdige, formele houding aan. Hoezeer binnen het gemeentebestuur de SDAP als een waardige democratische partij werd beschouwd, bleek bij de behandeling van het bezwaarschrift dat in augustus 1907 tegen de verkiezing van Jan van den Brink was ingediend; overigens was een van de ondertekenaars de al genoemde smid Otten.¹⁷¹ Nadat de gemeenteraad het bezwaarschrift met minimale meerderheid had geaccepteerd, namelijk met 8 tegen 7 stemmen, uitte de burgemeester zware kritiek op de "strooppoppen" die zich hadden geleend voor de indiening ervan, aldus de voorstemmers in feite te schande zettend.¹⁷²

Zoals gezegd vond de opkomst van de SDAP in Breda plaats in de jaren, dat haar tegenstanders, met name de rooms-katholieken, zich ten volle bewust leken te zijn geworden van de werkvingskracht die het socialisme in zich had. Juist door de gematigde, principieel parlementair-democratische uitgangsstelling van deze partij zagen de gevestigde instellingen de sociaal-democratische beweging als een grotere bedreiging dan de 'oude' socialistische organisaties.¹⁷³ Als reactie op het 'nieuwe' socialisme ontwikkelde zich een katholiek bewustzijn, waarin het kerkelijk gezag dat voorheen als vanzelfsprekend was geweest, zich nadrukkelijk etaleerde.

Daarbij werd de strijd tegen het socialisme op een irrationeel niveau gevoerd, dat wil zeggen: het socialisme werd met sociaal-psychologische sentimenten bestreden, in plaats van inhoudelijk-rationeel bekritiseerd. De socialistische beweging kon zo in een

¹⁷¹) GAB, ingekomen stukken 1907, bijlage bij Gemeenteraadsstukken vergadering 10 augustus 1907 (inv.nr. A 253).

¹⁷²) *Notulen Gemeenteraadsvergadering Breda*, augustus 1907.

¹⁷³) Vgl. Wansink, *a.w.*, 195.

maatschappelijk isolement worden gedrongen, waaraan het moeilijk kon ontsnappen. Een 'gemiddelde' arbeider bij wie misschien enige sympathie voor de socialistische ideeën was gewekt, had daardoor een hoge psychologische drempel te overwinnen, alvorens hij zich ook daadwerkelijk bij die beweging durfde aan te sluiten. Vandaar dat, zeker in het begin, de Bredase SDAP de namen van haar (bestuurs-)leden zoveel mogelijk geheim wenste te houden. Juist vanwege de morele druk die door de omgeving werd uitgeoefend, gevoelden 'gewone' leden waarschijnlijk grote huiver zich al te openlijk in te zetten voor de sociaal-democratische propaganda. Het is dan ook opvallend, dat de SDAP in Breda het sterkst voor de dag kwam wanneer het voortouw in handen kon worden gelegd van een enigszins ontwikkelde sociaal-democraat die van moreel-psychische pressie weinig te duchten had of deze kon weerstaan. In 1899 nam Oudens een dergelijke onafhankelijke positie in en vanaf 1905 was het Jan van den Brink die, juist als 'verschoppeling' van de R.K.Kerk, de last van zondebok kon dragen. Door beider voorbeeldfunctie kon een deel van de schroom voor het openlijk belijden van een socialistische overtuiging worden weggenomen.

We konden in dit hoofdstuk vaststellen, dat juist door de personificatie van het socialisme in één persoon, de tegenstanders een dankbaar aangrijppingspunt werd geboden. Dit gold met name in het geval van Van den Brink die als 'afvallige' per definitie als voorbeeld van het slechte en verwerpelijke socialisme kon worden opgevoerd. Wat hem door zijn katholieke tegenstanders bovenal kwalijk werd genomen, was het feit dat hij, hoewel bekeerd tot het socialisme, in eerste instantie het priesterkleed bleef dragen. De inhoud van zijn ideeën deed er daarbij nauwelijks nog toe. Het mag trouwens opmerkelijk heten, dat de R.K.Kerk zich kennelijk vooral genoodzaakt zag socialistische propaganda actief te belemmeren als hierbij (ex-)priesters betrokken waren. In andere gevallen leek zij de voorkeur te geven aan het negeren van socialistische activiteiten. Zo zagen we dat van de bijeenkomsten die de SDAP in 1899, het jaar van haar eerste oprichting, organiseerde, alleen die waar priester Daens sprak, te maken had met zaalwei-

gering ten gevolge van ingrijpen door kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders. En ook Van den Brink ondervond aanvankelijk moeilijkheden bij het verkrijgen van zalen; de sensatie rond zijn persoon was echter dermate groot, dat openbare optredens niet konden worden tegengehouden.

Hier moet trouwens bij worden aangetekend, dat juist voor zeer grote bijeenkomsten het veel gemakkelijker bleek te zijn een zaal te vinden. Het liberale bestuur van vereniging Concordia toonde zich namelijk telkenmale bereid haar zaal (tegenwoordig de Stadschouwburg) te verhuren.

Op welke wijze en met welke intensiteit de anti-socialistische propaganda werd gevoerd, is niet precies te achterhalen. In enkele gevallen wordt gemeld, dat arbeiders in de kerk vanaf de kansel was aangezegd geen socialistische meetings te bezoeken (Daens in 1899, Van den Brink in mei 1905), maar of het socialisme in preken bijvoorbeeld een regelmatig terugkerend onderwerp van kritiek was, is niet bekend. Overigens zouden dergelijke officiële veroordelingen wel eens meer nieuwsgierigheid dan weerzin voor socialistische bijeenkomsten kunnen hebben opgeroepen. In genoemde gevallen suggereerden de socialisten tenminste dat dit een rol zou hebben gespeeld ten gunste van de bezoekersaantallen.¹⁷⁴ Ook aan het adres van het *Dagblad van Noord-Brabant* zou vanuit de burgerij eens het verwijt hebben geklonken, dat aandacht voor Van den Brink slechts de nieuwsgierigheid prikkelde.¹⁷⁵

Het *Dagblad van Noord-Brabant* ageerde bij monde van zijn redacteur Van der Kallen, tevens vice-voorzitter van de R.K. Volksbond, van tijd tot tijd heftig tegen de persoon van Van den Brink. Vooral bij verkiezingen werd de bevolking ernstig geadviseerd de 'afvallige priester' elke steun te onthouden. Dat het blad met open vizier streed, kan bepaald niet worden beweerd. Reacties, ingezonden brieven en advertenties die socialisten erin probeerden te doen opnemen, werden stelselmatig geweigerd en van

¹⁷⁴) *De Sociaaldemokraat*, 19 september 1899; vgl. Visser t.a.p., 76.

¹⁷⁵) *De Toekomst*, 31 december 1904.

bijeenkomsten werd alleen melding gemaakt, wanneer er iets was voorgevallen of wanneer zij door geringe belangstelling als mislukt konden worden beschouwd.¹⁷⁶ Kortom, het Dagblad van Noord-Brabant was de exclusieve spreekbuis van en voor het katholieke volksdeel.

Toch maakte dit de sociaal-democraten in Breda niet mond-dood, want de *Bredasche Courant* stelde haar kolommen in zeer royale mate ter beschikking, al liet het blad af en toe duidelijk merken, dat zij de liberale ideeën voorstond en de socialistische derhalve afwees. Het blad nam niet alleen ingezonden stukken en aankondigingen van sociaal-democratische bijeenkomsten op, maar gaf ook vrijwel altijd verslag van openbare bijeenkomsten, soms zelfs ter grootte van een halve pagina of meer. Als er aanleiding toe was, corrigeerde het blad daarbij ook onjuiste of onvolledige berichtgeving van het Dagblad van Noord-Brabant. Terecht afficheerde de *Bredasche Courant* zichzelf als "het eenige blad te Breda, dat onpartijdig verslag geeft van lezingen, meetings, etc., door welke richting ook gehouden".¹⁷⁷

De vraag of de aandacht in de liberale *Bredasche Courant* voor de socialistische beweging de anti-propaganda in het katholieke *Dagblad van Noord-Brabant* ook werkelijk compenseerde, is eigenlijk niet te beantwoorden. Over de verhouding tussen beide kranten, met name in kwantitatieve zin, is niets bekend, al kan men wel vermoeden dat in het overwegend katholieke Breda het Dagblad van Noord-Brabant de overhand had. Derhalve zal van de neutrale opstelling van de *Bredasche Courant* tegenover het socialisme waarschijnlijk niet meer dan een vrij beperkte invloed zijn uitgegaan.

De sociaal-democratische beweging had ook van een andere zijde dan die der katholieken kritiek te verduren, namelijk van die der vrije socialisten. In de correspondenties over Breda in hun weekblad *De Toekomst* werden de SDAP en de met haar verbonden organisaties (met name de coöperatie) niet zelden onder vuur

¹⁷⁶⁾ Zie bijv. *Bredasche Courant*, 27 maart 1901, 26 augustus 1903 en 4 december 1904.

¹⁷⁷⁾ *Bredasche Courant*, 18 juli 1907.

genomen op de bekende bijtende, dan weer ridiculiserende wijze. Slechts in beider kritiek op de houding van de R.K.Kerk voelden de vrije socialisten zich met de SDAP verbonden. Voor het overige smaalden zij over de slappe propaganda die de sociaal-democraten volgens hen voor het socialisme maakten. In dit hoofdstuk is bijvoorbeeld genoemd de kritiek op de matige kwaliteit van *De Bredasche Klok*. Zo ook werd in *De Toekomst* het streven van Van den Brink naar een zetel in Tweede Kamer of Gemeenteraad afgedaan als 'parlementair hengelen' naar een mooi baantje.¹⁷⁸

Een opvallende parallel met de kritiek van katholieke zijde op Van den Brink, lag in het vrij-socialistische oordeel over het feit dat hij priester wenste te blijven. Ook de vrije socialisten beschouwden dit als niet meer dan een reclamemiddel voor de SDAP om in het zuiden ingang te vinden. Van den Brink was in hun ogen een huichelaar, omdat hij zijn 'zwarte rok' niet uittrok en zich niet tegen de Kerk keerde, zoals een 'ware' socialist betaamde.¹⁷⁹

Veel invloed leek er overigens van het vrij-socialistische oordeel niet uit te gaan. De SDAP paste vrijwel zonder uitzondering dezelfde tactiek toe die zij haar katholieke tegenstanders juist verweet: namelijk die van het doodzwijgen. Haar successen leken dat ook min of meer te rechtvaardigen; de SDAP groeide waar de aanhang van de vrije socialisten slonk, Van den Brink bleek in staat zoveel stemmen te trekken dat hij in de Gemeenteraad door-drong, en de coöperatie ontwikkelde zich voorspoedig.

Een geheel ander aspect van de problemen die de SDAP in Breda had te overwinnen, vormde de mate van ondersteuning door de landelijke beweging. Men kan zich namelijk afvragen, of de sociaal-democratische beweging kansen heeft laten liggen in het zuiden. Heeft zij zich voldoende rekenschap gegeven van de specifieke omstandigheden, waarin het zuidelijke socialisme zich omhoog moest worstelen, en van de bijzondere aandacht die dat vereiste?

¹⁷⁸⁾ *De Toekomst*, 29 december 1906 en 16 maart 1907.

¹⁷⁹⁾ *t.a.p.*, 28 juli en 10 november 1906.

In het algemeen zag de socialistische beweging wel de noodzaak in van extra aandacht voor de propaganda in de katholieke provincies. Zij beseftte dat uitbreiding van de aanhang afhankelijk was van de mate waarin er propaganda zou worden gevoerd. Des te opvallender is, dat de SDAP traag en met weinig overtuiging werkte aan de versterking van haar gelederen in Brabant en Limburg. Dit verwijt treft in mindere mate de oude SDB, de vrije socialisten en veelal ook de diverse vakbonden, omdat al deze groeperingen vooral steunden op lokale bewegingen en, in tegenstelling tot de SDAP, niet of nauwelijks pretendeerden een centrale beweging te zijn of te worden in de Nederlandse samenleving. Met andere woorden, juist de partij die het belang benadrukte van een brede aanhang onder de arbeidersmassa's, hetgeen bijvoorbeeld tot uitdrukking kwam in haar voortdurende inzet voor de kiesrechtstrijd, juist die SDAP toonde betrekkelijk weinig daadkracht voor wat betreft haar propaganda in Zuid-Nederland. Hier moet wel onmiddellijk bij worden aangetekend, dat de personele en financiële armslag van de nog jonge SDAP klein was. Uit correspondenties valt op te maken, dat de door haar gevoerde propaganda veelal gefinancierd werd door vermogende partijleden. In de afdelingen van de SDAP moesten de contributies en zeker de extra steunpenningen moeizaam bijeen gegaard worden en was er meestal nauwelijks geld om brochures of pamfletten te laten drukken of zalen te huren. De vraag of dit voor de zuidelijke afdelingen in sterkere mate gold dan voor die elders in het land, is hier helaas niet te beantwoorden.

Getuige enkele congresuitspraken gaf de SDAP van tijd tot tijd beslist blijk van haar zorg voor de moeilijke positie, waarin haar zuidelijke afdelingen zich bevonden. Waar het hier om gaat, is dat de diverse sociaal-democratische organisaties nauwelijks als zodanig een campagne hebben gevoerd, of zelfs maar opgezet, om de beweging in Brabant en Limburg de extra impuls te geven die deze, naar men allerwegen uitsprak, nodig had om het licht van het socialisme te kunnen doen doorbreken. Met andere woorden, het bleef lange tijd bij mooie verklaringen, zoals kan worden

toegelicht aan de hand van SDAP-congresverslagen en -correspondenties.

Al uit 1898 stamt een uitvoerige brief van de in dit hoofdstuk genoemde Oudens uit Etten-Leur aan het partijbestuur. Hij zette daarin uiteen, hoe hij met "ons klein kuddeken" in een moeilijk gebied voor propaganda als Noord-Brabant "het licht der beschaving en de bevrijding" probeerde te brengen, onder andere door per post strooibiljetten en brochures te versturen aan met zorg gekozen adressen. Oudens vroeg van het partijbestuur niet alleen steun, raad en daad, maar ook een bedrag van f 25,— om een eigen propagandablad te kunnen beginnen. Daarnaast vroeg hij of er geen steun- of strijdpennning kon worden geopend voor de propaganda in Noord-Brabant. Het was echter een vergeefse poging om aandacht vragen, want in de marge van de brief van Oudens is, wellicht door de partijsecretaris, met potlood bijgeschreven: "voorlopig geen gevolg aan geven".¹⁸⁰ Welke motieven aan deze weigering ten grondslag hebben gelegen, is onbekend; men kan zich voorstellen, dat een partijbestuur niet zomaar op het eerste beste verzoek kon en wilde ingaan.

De signalen vanuit het zuiden om steun voor de beweging aldaar werden in de loop der jaren steeds sterker en op het SDAP-congres van 1902, dat in Groningen werd gehouden, was de 'Propaganda in het Zuiden' een apart agendapunt. Het resultaat van die besprekingen is echter op z'n minst dubbelzinnig te noemen. Allereerst gaf het congres aan het partijbestuur opdracht om primair de grote- en industriesteden in aanmerking te laten komen voor subsidies of voor de benoeming van vaste propagandisten. Het mag betwijfeld worden, of men bij deze uitspraak ook de steden in Brabant en Limburg in gedachten had. Deze twijfel wordt versterkt door een andere congresuitspraak die, anders dan de zojuist weergegeven opdracht aan het partijbestuur, slechts het karakter van een mening had:

¹⁸⁰) IISG, archief SDAP, brief Oudens aan het partijbestuur d.d. 14 april 1898 (Port.Pr. 75, map Gol-61).

"Het congres, aan het oordeel van het P.B. overlatende, wáár de steun van het Partijbestuur voor steun van locale propaganda, het meest aangewend moet worden, spreekt als zijn meening uit, dat de propaganda in het Zuiden daarvoor het allereerst in aanmerking komt".¹⁸¹

In ieder geval was bij de partijleiding de aandacht gewekt voor het belang van de propaganda in het zuiden, want in het jaar daarop, dus in 1903, zond het partijbestuur een circulaire aan de besturen van de Arbeiderscoöperaties in Nederland met het verzoek om geldelijke steun voor de aanstelling van een propagandist in de zuidelijke industriële plaatsen.¹⁸² Deze oproep had niet meer dan enkele vage toezeggingen als resultaat, terwijl nergens uit blijkt, dat de SDAP op andere wijze uit haar middelen wenste te putten of dat zij overwoog om een van haar vaste propagandisten naar Zuid-Nederland over te plaatsen. De onvrede die de provinciaal vertegenwoordiger Willems uit Tilburg naderhand uitte, lijkt dan ook alleszins gerechtvaardigd. Hij beschuldigde het partijbestuur van mooie beloften waarvan niets terecht kwam.¹⁸³ In zijn jaarverslag over 1904 schreef Willems:

"Het is mijn oordeel, dat het meerendeel van het PB niet op de hoogte is van N.B. toestanden en zich teveel laat verleiden zijn heil te zoeken in stemmenvangerij, wat uiterlijk aanzien van kracht mag geven, maar naar onze meening niet opweegt tegen rechtstreekse propaganda".¹⁸⁴

Toch begon in 1905 het tij te keren. In dat jaar won het bestuur informatie in bij een aantal afdelingen en partijleden in Brabant en Limburg over de vraag, hoe de propaganda aldaar het best aangepakt zou kunnen worden.¹⁸⁵ Ondanks het feit dat het bestuur

¹⁸¹) SDAP, *verzameling van congresbesluiten*, t/m 1924, 143.

¹⁸²) IISG, archief SDAP, (Port.Pr. 77, map Gol-507/555a), circulaire Partijbestuur aan de arbeiderscoöperaties in Nederland, z.j. (vermoedelijk mei 1903).

¹⁸³) IISG, archief SDAP, brief Willems aan het Partijbestuur d.d. 14 november 1904 (Port.Pr. 77, map Gol-627/674).

¹⁸⁴) HSG, archief SDAP, verslag over 1904, Provinciaal Vertegenwoordiger (Willems) aan Partijbestuur d.d. 28 januari 1905 (Port.Pr. 78, map Gol-727).

¹⁸⁵) IISG, archief SDAP, circulaire Partijbestuur aan verspreide leden en afdelingen in het Zuiden, z.j. (vermoedelijk 20 juli 1905). Samenvatting antwoorden in brief partij-secr. d.d. 25 augustus 1905 (Port.Pr. 78 map Gol-727).

kennelijk overtuigd raakte van de noodzaak om een propagandist in het zuiden te stationeren, – hij zou zich dan in Tilburg dienen te vestigen –, bleef de houding van de partij nogal wifelachtig, want terwijl het congres van de SDAP in 1906 een zeker bedrag voor propaganda in het zuiden beschikbaar stelde, gaf de partij tegelijk te kennen niet te weten hoe de zaak aan te pakken.¹⁸⁶ Het zou dan ook nog tot 1907 duren alvorens het partijbestuur, dat voorgaf moeite te hebben een geschikte kandidaat te vinden,¹⁸⁷ ene Muller uit Arnhem als propagandist aanstelde; deze werkte overigens vrijwel uitsluitend in Tilburg.¹⁸⁸

Al met al kan men wel stellen, dat de SDAP wel blijk gaf van haar besef dat extra ondersteuning van haar leden in het zuiden wenselijk was, maar dat zij dit liever niet ten koste wenste te laten gaan van andere activiteiten. Of dit was ingegeven door 'stemmenvangerij', zoals Willems veronderstelde, of dat het partijbestuur (onuitgesproken) geen echt vertrouwen had in de mogelijkheden de katholieke heerschappij te doorbreken en de SDAP in Brabant en Limburg tot bloei te brengen, is achteraf eigenlijk niet na te gaan. Wel kan men constateren, dat het voor de SDAP, om welke reden dan ook, een zware opgave bleek verlichting te brengen in de moeilijke positie die het socialisme in het zuiden vergeleken met andere streken van ons land innam. Een afdeling als die te Breda was daardoor in feite te veel aangewezen op de eigen, zowel in kwalitatief als in kwantitatief opzicht beperkte krachten.

¹⁸⁶) IISG, archief SDAP, Port.Pr. 78, dit blijkt uit enkele brieven uit mei 1906 (map GoI-727); het congresverslag zelf was ten tijde van het onderzoek niet beschikbaar op het HSG.

¹⁸⁷) Opmerkelijk is in dit verband, dat Vliegen zich in 1905 aanbood als propagandist voor Zuid-Limburg, mits hem en zijn gezin financiële zekerheid zou worden geboden, IISG, archief SDAP, briefkaart aan het partijbestuur (Port.Pr. 78, map GoI-727). De partij ging niet op zijn aanbod in. Niettemin zou Vliegen zich aan het eind van zijn leven hebben afgevraagd of het niet beter zou zijn geweest om in Limburg te blijven en de weg voor het socialisme aldaar vrij te maken, Mellink, W. H. *Vliegen, politicus-geschiedschrijver*, 46.

¹⁸⁸) IISG, archief SDAP, zie met name zijn 'overzicht der werkzaamheden', een verslag t.b.v. het partijbestuur d.d. 2 maart 1908, hieruit blijkt dat Muller sedert 15 april 1907 in Tilburg als propagandist optrad (Port.Pr. 78, map GoI-749/752).

HOOFDSTUK V

DE VAKBEWEGING VANAF ± 1895

In de voorgaande hoofdstukken is het socialisme steeds als een politieke beweging beschreven. In haar prille jaren, zo tot het midden van de jaren negentig, was de beweging in Breda inderdaad voornamelijk gericht op het verspreiden van ideeën. Aanvankelijk manifesteerde zij zich dan ook als een beweging van voornamelijk intellectueel ontwikkelden. Pas in de loop der jaren zou zij een meer proletarisch karakter krijgen. Voor wat betreft dit laatste, is tot nu toe voorbijgegaan aan de typisch economische achtergronden van het opkomend socialisme en met name aan de specifieke vorm van organisatie waarin de belangstelling van arbeiders voor sociale hervorming veelal gestalte kreeg: de vakbeweging. Veel meer dan op het terrein van de politieke actie, hebben we hier echter tevens te maken met pogingen arbeiders in niet- of zelfs anti-socialistische organisaties te verenigen. Juist op het niveau van de directe arbeidersstrijd kwam aldus de tegenstelling tussen socialisme en gevestigde orde duidelijk aan het licht.

§ 1. *De sociaal-economische verhoudingen tussen arbeiders en patroons in Breda rond 1900*

In het inleidende hoofdstuk bleek reeds, dat de industriële ontwikkeling in Breda slechts langzaam op gang kwam. Door het ontbreken van een omvangrijk industrieproletariaat ontstonden strijdbare arbeidersorganisaties later en moeizamer dan elders. In de voornamelijk ambachtelijke nijverheid kwamen de arbeiders wat eerder tot organisatie, maar in dit geval waren het meestal verenigingen die gezelligheid of hooguit onderlinge steun bij ziekte tot doel hadden. Patroon en werklieden waren hier vaak sterk op elkaar aangewezen. Hun verhouding had niet het onpersoonlijke karakter dat de industriële onderneming kenmerkt en dat het innemen van een meer strijdvaardige positie tegenover werkge-

vers vergemakkelijkt. De keerzijde hiervan was, dat de patroons in de ambachtelijke sector dikwijls een directe persoonlijke aandacht voor het wel en wee van hun arbeiders betoonden. Hun sociale bedoelingen brachten ze bovendien tot uitdrukking door actief bij te dragen aan charitatieve instellingen,¹ zoals bijvoorbeeld de armenzorg.

Meer dan voor de ambachtelijke patroons, was voor de industriële fabrikanten het leiden van een bedrijf een louter economische aangelegenheid. Sociale wetgeving en een sociaal bedrijfsbeleid pasten gewoonlijk niet in de gedachtengang van de katholieke fabrikanten in Brabant. Ook zij hadden daarbij de vaste en ongetwijfeld oprechte overtuiging, dat zij door hun charitatieve instelling buiten de fabriek veel goeds deden voor de misdeelden. Dat juist in de pauselijke encycliek *Rerum Novarum* meer van hen verwacht werd, kon slechts moeizaam tot hen doordringen.² Laat staan dat zij zich ook maar enigermate gevoelig toonden voor de veel verdergaande socialistische ideeën.

De reactie van de werkgevers op sociale ideeën was er echter niet alleen een van onbegrip, maar zeker ook een van doelgerichte tegenwerking van arbeidersorganisaties, ook de katholieke. Een opmerkelijk voorbeeld hiervan vormde in Breda de totstandkoming van Kamers van Arbeid waarin werkgevers en werknemers paritair vertegenwoordigd moesten zijn. Deze bemiddelingsorganen waren een initiatief van en ook aanbevolen door de christelijke vakorganisaties in Nederland en door hen bedoeld als een alternatief voor de door de socialisten gepropageerde strijd tegen de werkgevers.³ Het nadeel was echter, dat de instelling van Kamers van Arbeid op vrijwilligheid berustte en dat de taak beperkt was tot het beslechten van geschillen;⁴ in de praktijk hebben de Kamers dan ook nooit veel te betekenen gehad.⁵ In Breda

¹) Vgl. Doorakkers, Over enige sociale en economische aspecten van de loonarbeid in nijverheid en industrie te Breda en omstreken in het begin van de twintigste eeuw, in Van den Eerenbeemt (red.), *Aspecten*, 320-321.

²) Van den Eerenbeemt, *Ontwikkelingslijnen en scharnierpunten*, 101-102.

³) Van Tijn, *De sociale bewegingen*, 299.

⁴) De Jong Edz., *Om de plaats van de arbeid*, 14, 34.

⁵) a.w., 77; vgl. Rüter, *De spoorwegstakingen*, 153-155.

werd in 1899 op initiatief van de R.K. Volksbond het besluit genomen een tweetal Kamers van Arbeid op te richten.⁶ Nadat deze in de tweede helft van datzelfde jaar tot stand waren gekomen, nl. een voor de bouwbedrijven en een voor de voedings- en genotmiddelenindustrie,⁷ duurde het echter, zoals te verwachten viel,⁸ nog geruime tijd alvorens zij daadwerkelijk konden functioneren. Eerst hadden de katholieke en neutrale vakbonden nogal wat tijd nodig om het eens te worden over hun kandidaten.⁹ De patroons zorgden vervolgens voor nog aanzienlijker vertraging, doordat telkenmale herstemmingen onder hen nodig waren aangezien diverse gekozenen hun benoeming niet aannamen.¹⁰ Dit had tot gevolg, dat er in 1900 alleen een Kamer van Arbeid voor de bouwbedrijven in functie kon treden, terwijl die voor de voedings- en genotmiddelen wegens gebrek aan leden-patroons in januari 1901 maar weer werd opgeheven.¹¹ Overigens deed eerstgenoemde Kamer weinig van zich spreken en waar dit wel het geval was, kwam al spoedig haar onmacht aan het licht.¹²

Dit voorbeeld van tegenwerking laat zien, hoe in Breda rond de eeuwwisseling elke sociale verandering geheel afhankelijk was van de goede wil der patroons. Eenzijdig bepaalden zij de arbeidsvoorwaarden en de massa der arbeiders was vooralsnog onmachtig en te gedwee om hier iets tegenover te stellen. Als er weinig werk was, werden arbeiders vaak als vanzelfsprekend ontslagen. Lonen werden verlaagd als de concurrentiepositie dat wenselijk maakte, terwijl ook ouderdom dikwijls tot loonsverlaging of zelfs ontslag leidde.¹³ Boeten werden aan arbeiders opgelegd voor 'vergrijpen' als te laat komen en vloeken, maar ook als bijvoorbeeld een werk-

⁶) *Nieuwe Bredasche Courant*, 6 januari 1899; *Bredasche Courant*, 8 januari 1899.

⁷) Bij Koninklijk besluit 30 september 1899; *Verslag Gemeente Breda* 1899, 492-493; *Bredasche Courant*, 8 oktober 1899; *Sociaal Weekblad*, 26 augustus 1899.

⁸) *Sociaal Weekblad*, 26 augustus 1899.

⁹) *Dagblad van Noord-Brabant*, 10 april 1900; *Bredasche Courant*, 17 en 24 mei 1900.

¹⁰) *Verslag Gemeente Breda* 1900, 526-528.

¹¹) a.w.

¹²) *Bredasche Courant*, 1 november 1901.

¹³) Vermeulen, *De arbeidende klasse te Breda in de negentiende eeuw (1820-1900)*, in Van den Eerenbeemt (red.), *Aspecten*, 199; ook bijv. *Recht voor Allen*, 17 oktober 1896.

stuk een mankement vertoonde.¹⁴ Het was niet zeldzaam dat overwerk onbetaald bleef, terwijl een toeslag op het loon helemaal een uitzondering was.¹⁵ In geval van ziekte waren de arbeiders op de meestal schamele kassen van de onderlinge fondsen aangewezen (als ze daarbij aangesloten waren) en/of uiteindelijk op de bedeling.¹⁶ Hetzelfde gold voor arbeiders die door een ongeval op hun werk (!) geheel of gedeeltelijk niet meer in staat waren te werken.¹⁷ Verlof vanwege (katholieke) feestdagen was voor de arbeiders verplicht gesteld – maar wel op eigen kosten.¹⁸

De werkgevers beheersten aldus gezien rond de eeuwwisseling in zeer belangrijke mate en op directe wijze de werk- en levensomstandigheden van hun 'werkvolk', al waren er zeker uitzonderingen op bovengenoemde verhoudingen. Daarbij dient men te bedenken dat de hier geschetste arbeidsverhoudingen allerwegen, ook in arbeiderskringen zelf,¹⁹ als normaal ervaren werden. Opvallend is in dit verband bijvoorbeeld, dat er onder arbeiders kennelijk nog weinig animo bestond zich vrijwillig aan te sluiten bij pensioenfondsen of ziekenkassen; nog in 1911 was in Nederland niet meer dan ongeveer 35% van de arbeidersbevolking aangesloten bij een ziekenfonds.²⁰ In feite aanvaardden zowel de overheid en de werkgevers als vele arbeiders de conservatief-liberale gedachte, dat een ieder voor zichzelf diende te zorgen. In de periode waarover deze studie handelt, waren het vrijwel alleen socialistische of verwante organisaties die streden voor verplichte, collectieve (overheids-)regelingen inzake de arbeidsverhoudingen in Nederland. Met gering succes overigens, want er kwam niet meer tot stand dan de Ongevallenwet van 1901, volgens welke werknemers verplicht verzekerd waren tegen arbeidsongeschiktheid wegens een bedrijfsongeval.²¹ Ter illustratie van de wantoestanden

¹⁴) Bijv. *De Toekomst*, 17 februari 1906.

¹⁵) Vgl. Doorakkers *t.a.p.*, 296; zie bijv. *De Toekomst*, 15 september 1906.

¹⁶) Vermeulen, *t.a.p.*, 199.

¹⁷) Vgl. Van Tijn, *t.a.p.*, 312, over de totstandkoming van de ongevallenwet in 1901.

¹⁸) Vgl. noot 24.

¹⁹) Zie *De Toekomst*, 19 januari 1907, waarin de redactie, naar aanleiding van een ontslagkwestie in Breda, stelde dat de keizer zijn recht verliest als er geen werk is.

²⁰) Van Tijn, *t.a.p.*, 312.

²¹) *t.a.p.*

in de Bredase bedrijven volgen nog enkele voorbeelden, alle ontleend aan socialistische colportagebladen.

Een werkman van ijzergieterij De Etna was zo lang ziek dat hij niets meer uit de ziekenpot ontving. Hij ging daarom weer aan het werk, maar meteen bleek al dat hij dat nog niet aankon. De patroon, Frans Klep, bijgenaamd 'de Schele', oordeelde echter dat de man lui in plaats van ziek was en beloofde ervoor te zorgen dat hij ook niet bij de Armenzorg zou kunnen aankloppen. Uit medelijden met de werkman en zijn gezin met tien kinderen hielden enige arbeiders een inzameling. Toen 'meneer Klep' dit echter te weten kwam, gelastte hij een der inzamelaars het geld weer op te halen, omdat de bewuste arbeider in zijn ogen alleen maar lui was.²²

Een knecht van de firma Smits van Dongen, een fabrikant in breukbanden, werd na 40 jaar trouwe dienst en een weekloon van f 5,— ontslagen met een pensioen van f 1,— per week. Voor die "genadegift" moest de man nog wel van 9 tot 12 en van 3 tot 7 uur komen werken. Na een jaar werd ook dat pensioen ingetrokken en stond de man en zijn vrouw niets anders te doen dan zich bij het Armbestuur te vervoe-gen. Dit plaatste hen op kosten van de stad in het R.K. Gasthuis, maar wel gescheiden van elkaar.²³

In 1898 waren de arbeiders van De Etna twee en een halve dag gedwongen, onbetaald vrij ter gelegenheid van de kroningsfeesten. Een ander geval van verplicht verlof op eigen kosten stamt uit 1905, toen diverse bedrijven (waaronder de gemeentelijke gasfabriek) hun arbeiders enkele dagen 'vrij af' gaven naar aanleiding van de Missieweek.²⁴

²²) *Recht voor Allen*, 16 februari 1895.

²³) *t.a.p.*, 17 oktober 1896.

²⁴) *De Vrije Socialist*, 14 september 1898; de arbeiders van de machinefabriek Breda (= Backer & Rueb) en van de suikerwerkfabriek van Piet de Bont kregen wél doorbetaald; *De Toekomst*, 28 oktober 1905, slechts één meubelmakerij zou een uitzondering hebben gevormd.

Suikerwerkfabrikant Piet de Bont liet al zijn arbeiders in de kerk bidden voor zijn zieke schoonmoeder die een operatie moest ondergaan.²⁵

"Op de ijzergieterij van Frans Klep, bijgenaamd de Scheele, worden de arbeiders nog altijd op 'n gemeene manier behandeld. Eenige ouden van dagen, die ongeveer 23 jaar op die fabriek hebben gewerkt, kregen dezer dagen voor hun trouwe plichtsbetrachting . . . 3 cent per uur afslag. Zoo wordt bij den Scheele de dienstijver beloond! Een der arbeiders, die de gelukkige bezitter was van een klein kapitaaltje, trok er uit om voor eigen rekening te gaan werken, doch de anderen, die niet in dat geluk deelden, waren verplicht zich deze vernedering te laten welgevalen, want om bij een ander aan den slag te komen, daarvan is hier geen sprake, daar de hyena's een verbond hebben gesloten om geen personeel van elkaar aan te nemen, zonder de hooge goedkeuring van hen die de mannetjes loodst." ²⁶

Het is niet geheel toevallig dat van deze, overigens aan eenzijdige bronnen ontleende voorbeelden, drie van de vijf handelen over De Etna en de eigenaar hiervan Frans Klep. In alle jaargangen van socialistische periodieken waarin berichten uit Breda werden opgenomen, vanaf *De Volkstribuun* in 1891, wordt dit bedrijf veelvuldig genoemd.

Ook over andere ondernemingen en bedrijfjes werden met regelmaat staaltjes van misstanden gemeld, maar 'de Schele' was toch veruit de meest aangeklaagde. Vanzelfsprekend waren de berichten eenzijdig, maar de indruk lijkt gerechtvaardigd, dat de arbeiders het bij De Etna in veel opzichten zwaar te verduren hadden. Het is misschien tekenend, dat er in later jaren, met name 1908, grote stakingen bij deze ijzergieterij plaatsvonden.²⁷

Niet alleen waren de directe verhoudingen tussen patroons en werklieden over het algemeen paternalistisch, zeker vanuit onze

²⁵) *De Vrije Socialist*, 15 december 1900.

²⁶) *De Toekomst*, 17 februari 1906.

²⁷) Laenen, Van staking en ander verzet III, in *Breda in Aktie*, VIII, nr. 3 (maart 1983).

moderne optiek, ook in andere opzichten waren de arbeidsomstandigheden beroerd: vrouwen- en kinderarbeid, lange arbeidsduur en lage lonen. Rond 1900 bestond ruwweg een vijfde deel van de in industrie en nijverheid werkenden nog uit jongens en meisjes in de leeftijd van 12 tot 16 jaar en vrouwen. Vooral in de voedings- en genotmiddelensector (met name zoetwaren- en conservenindustrie), alsook in de kledingindustrie (m.n. de passementerieën) werkten veel vrouwen.²⁸ Daarbij bracht de conservenindustrie veel huisarbeid met zich mee; juist hier kwam dan ook veel – verboden – kinderarbeid voor, ook van zeer jonge, nog schoolgaande kinderen.²⁹

Extra inkomsten waren voor een gezin vaak broodnodig als aanvulling op het schamele loon van de man.³⁰ In 1906 verdienden bouwvakkers in Breda gemiddeld f 9,— à f 10,— per week, terwijl nog in 1905 sommige zout- en zeepzieders het met f 7,— à f 8,— per week moesten stellen.³¹ In die tijd werden op de jamfabriek jongens en meisjes 'geëxploiteerd' voor f 2,50 à f 3,50 per week.³² Bekend is dat vrouwen in de eerste jaren na de eeuwwisseling lonen verdienden die gemiddeld varieerden van f 3,— tot f 6,— per week.³³

Kon men er van rond komen? Het antwoord op deze vraag is moeilijk te geven. Een vingerwijzing is echter te vinden in enkele gegevens, die weliswaar net buiten het hier behandelde tijdsbestek vallen en die ook niet op Breda zelf betrekking hebben, maar die waarschijnlijk toch de Bredase situatie rond 1905 correct representeren. Bekend is namelijk dat rond 1910 te 's-Hertogenbosch in de voedings- en genotmiddelenbranche gemiddeld tussen de f 9,— en f 10,— per week verdiend werd, terwijl tezelfdertijd voor een gezin met vijf kinderen als norm liefst f 22,— werd gesteld.³⁴ Al kan deze discrepantie niet meer dan een indicatie

²⁸) Gegevens ontleend aan tabel in Doorakkers, *t.a.p.*, 241.

²⁹) *t.a.p.*, 248-249.

³⁰) *t.a.p.*, 244-245.

³¹) *t.a.p.*, 293-295.

³²) *De Toekomst*, 15 september 1906.

³³) Doorakkers, *t.a.p.*, 301.

³⁴) *t.a.p.*, 297.

zijn, het versterkt de conclusie, dat in een gemiddeld arbeidersgezin naast het loon van de man de inkomsten van vrouw en kinderen onontbeerlijk waren. Arbeiders die niet in de stad zelf woonden, konden vaak nog enige compensatie vinden in de opbrengsten van een lapje grond.³⁵ Dat laatste was trouwens geen geringe opgave, als men beseft dat de gemiddelde arbeidstijd 11 uur per dag bedroeg, waarbij meestal in de zomer 12 uur en in de winter 10 uur gewerkt moest worden.³⁶ Onderbroken door schafttijden betekende dat in de zomer dikwijls een arbeidsdag van 's morgens 6 uur tot 's avonds 9 uur. Patroons waren over het algemeen weinig gevoelig voor het argument dat kortere werktijden ook in hogere arbeidsprestaties zouden resulteren.³⁷ Door de lonen laag en de arbeidstijd lang te houden, hoopten zij hun vaak moeilijke concurrentiepositie te kunnen handhaven. Daarbij gold voor de ondernemers rond de eeuwwisseling vaak ook nog een 'sociale' overweging om de werktijden niet te verkorten: velen gingen er van uit, dat de mindere standen hun vrije tijd niet zinvol zouden kunnen besteden.³⁸ Liever hard en lang werken, dan jeneverdrinken in de kroeg, was een breed aanvaarde opinie.

§ 2. *Het ontstaan van vakorganisaties en de verhouding tussen katholieke, neutrale en socialistische bonden*

In de arbeidssituatie rond de eeuwwisseling in Breda, zoals in de vorige paragraaf geschetst, konden organisaties die zich wilden inzetten voor de belangen van arbeiders, slechts moeizaam tot wasdom komen. Het kleinere, ambachtelijke bedrijf overheerste in Breda en de ontwikkeling van de industriële nijverheid verliep er traag,³⁹ waardoor het aantal geschoolde industriearbeiders betrekkelijk gering was. Juist uit deze categorie kwamen elders veelal de eerste impulsen tot het oprichten van moderne vakorga-

³⁵) *t.a.p.*, 303.

³⁶) *t.a.p.*, 218 e.v.

³⁷) *Enquête door de staatscommissie* 1890, Zitting 24 februari 1892, 146, vraagnr. 3419 (interview met F. Klep, eigenaar van De Etna).

³⁸) Doorakkers, *t.a.p.*, 244.

³⁹) Van den Eerenbeemt, *Ontwikkelingslijnen en scharnierpunten*, 115-116.

nisaties, dat wil zeggen, bonden die berustten op de idee van een belangentegenstelling tussen kapitaal en arbeid. In de ambachtelijke sector, waar arbeiders zich overigens eerder en meer verenigden, waren meestal gezelligheid en onderlinge steun, met name bij ziekte en dood, de motieven die leidden tot het vormen van vakorganisaties.

Men kan dus het industrieel klimaat in Breda voor het doen ontstaan van arbeidersorganisaties zeker ongunstig noemen. Daarnaast was de houding van de Katholieke Kerk een sterk tegenwerkende factor, in eerste instantie niet alleen voor wat betreft de socialistische en neutrale bonden, maar aanvankelijk ook ten aanzien van de katholieke bonden. Nog in 1902 werd in katholieke arbeiderskringen geklaagd over ondervonden tegenwerking door de Bredase geestelijkheid.⁴⁰ Terwijl met de pauselijke encycliek *Rerum Novarum* van 1891 juist de weg geopend was voor de vorming van zelfstandige, zij het natuurlijk katholieke arbeidersorganisaties, duurde het nog geruime tijd alvorens de lagere katholieke echelons konden (en moesten!) aanvaarden, dat arbeiders zich onafhankelijk van patroons organiseerden. In het algemeen mag wel gesteld worden, dat de arbeiders in het zuiden van Nederland zich relatief laat organiseerden⁴¹ en dat als zij al tot vereniging kwamen, dit vooreerst geheel gemodelleerd was op de leest van de 'oude' ambachtsliedenverenigingen. In het bisdom Breda kregen de katholieke vakbonden pas in de loop van het eerste decennium van onze eeuw een meer politieke inslag, dat wil zeggen, aandacht voor het belang van sociale wetgeving. Hier speelden echter zeker de 'dreigende' groei en invloed van socialistisch georiënteerde arbeidersorganisaties een rol. Kennelijk was alleen gezelligheid, zoals bijvoorbeeld in Breda de St. Josephkring die aan arbeiders probeerde te bieden, niet meer toereikend om het socialisme buiten de katholieke gemeenschap te houden.⁴²

Ondanks allerlei vormen van ernstige tegenwerking ontstonden er in de jaren rond de eeuwwisseling tientallen bonden die niet

⁴⁰) Doorakkers, *t.a.p.*, 325.

⁴¹) *t.a.p.*, 323-325; Vermeulen *t.a.p.*, 202-203; Rüter, *a.w.*, 170-171.

⁴²) Vgl. Brok, *De verhouding openbaar-bijzonder onderwijs in Breda*, 171.

katholiek waren, maar die zich hetzij neutraal, hetzij socialistisch noemden. Al was hun aanhang, en bijgevolg ook hun kracht, in veel gevallen gering, het waren er heel wat meer dan uit officiële verslagen en statistieken blijkt.⁴³ Evenmin waren met name socialistische vakorganisaties verboden en/of geheim, zoals op grond van wellicht door romantiek gekleurde herinneringen wel verondersteld wordt.⁴⁴ Dat niet-katholieke vakverenigingen in aantal zelfs de katholieke veruit overtroffen, blijkt uit tabel 2. Daarin zijn, gerangschikt naar hun jaar van oprichting, alle vakbonden opgenomen die in Breda tot en met 1907 kortere of langere tijd hebben bestaan. Vele van de opgesomde bonden werden opgericht als afdeling van een al bestaande, landelijke vakorganisatie, soms gaat het om zuiver lokale bonden.

De verenigingen die louter gezelligheid beoogden, zoals de al genoemde St. Josephkring, zijn buiten beschouwing gelaten. Verenigingen echter, die op enig tijdstip en op enigerlei wijze er blijk van gaven als *belangen*organisatie op te (willen) treden, zijn in de lijst opgenomen, ook al was gezelligheid en/of onderlinge, charitatieve ondersteuning de voornaamste activiteit. Hier moet vooral genoemd worden de R.K. Volksbond, die in de eerste jaren van zijn bestaan, zeker in Breda, zijn leden feitelijk weinig meer bood dan aangename, soms leerrijke ontspanning. Niettemin leefde bij de oprichter, tevens landelijk voorzitter van de Volksbond, Willem Passtoors, toch ook de opvatting, dat arbeiders bepaalde, eigen belangen hadden, zoals bijvoorbeeld een maximum arbeidsduur, een minimumloon, ongevallenverzekering en pensioen.⁴⁵)

⁴³) Doorakkers, *t.a.p.*, die zijn studie vooral gebaseerd heeft op verslagen van de Gemeente, de Kamer van Koophandel en de Arbeidsinspectie, alsmede op statistieken van het CBS, spreekt slechts het (terechte) vermoeden uit, dat het socialisme in Breda sterker was dan menigene dacht; over de omvang van die beweging geeft hij echter geen concrete gegevens (zie m.n. 333-334). Van de neutrale vakverenigingen veronderstelt Doorakkers dat zij in Breda geen grote rol hebben gespeeld (337); hier is hij waarschijnlijk misleid door het ontbreken van gegevens daaromtrent in zijn bronnen.

⁴⁴) Treffend zijn in dit verband de herinneringen van de bekende Bredase socialist Jan Meijvis in een jubileumkrant te zijner ere *'Samen op Mars'*, ook aangehaald in Doorakkers, *t.a.p.*, 333-334, 336. Weliswaar was de sigarenmakersbond waar Meijvis lid van was rond 1900 geheim, maar dit was m.i. slechts tijdelijk, vgl. hoofdstuk V, par. 3, sub a.

⁴⁵) *Nieuwe Bredasche Courant*, 24 juli 1895, *Bredasche Courant*, 25 juli 1895; informatie van A. Laenen.

Tabel 2: *Overzicht van vakorganisaties in Breda t/m 1907* ⁴⁶*Toelichting*

Van organisaties die in de kolom 'jaar van oprichting' zijn aangeduid met *, wordt in de bronnen het bestaan slechts *gesignaleerd*; een expliciete melding van de oprichting van de desbetreffende afdeling werd in deze gevallen dus niet aangetroffen.

In de kolom 'aard' is bij organisaties die formeel neutraal, maar in de praktijk socialistisch georiënteerd waren, de tweede kwalificatie tussen haakjes geplaatst.

In de kolom 'overkoepelende organisatie' is aangegeven, bij welke organisatie de afzonderlijke bonden gedurende kortere of langere tijd waren aangesloten. Het betreft hier:

RKVB : R.K. Volksbond (nr. 11)

EMM : Gecombineerde Werkliedenver. Eendracht Maakt Macht (nr. 34)

Pat : Ned. Werkliedenverbond 'Patrimonium' (nr. 46)

NAS : Nationaal Arbeids Secretariaat

NVV : Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen

In het chronologische overzicht zijn de namen van de eerste drie organisaties gecursiveerd. Dit geldt ook voor een andere overkoepelende organisatie, de Bredasche Bestuurdersbond (nr. 61); het is onbekend welke bonden hierbij waren aangesloten.

naam	jaar van oprichting	aard	overkoepelende organisatie	opmerkingen
1. Typografenver. 'Door Eendracht t'Zaam Verbonden'	1837	neu	EMM	
2. Alg. Ned. Typografenbond a)	1866	neu	—	ontbonden wsch. 1867
b)	1894	soc/ neu	NAS EMM?	ontb. 1900, heropr. 1902, ontb. 1904
3. Timmerliedenver. 'Orde en Matigheid'	1876	neu	EMM	
4. Ned. Ver. van Spoorwegambtenaren	1891*			
	1897	neu		voorloper van nr. 25
5. Bond van Ned. Onderwijzers	1891	neu (soc)		
6. PTT beamttenver. 'Plicht en Kameradschap', aangesl. bij de Ned. Bond van Post- en Tel.beamttenver. 'De Post'	1892	neu (soc)		
7. Spoorwegver. 'Steeds Voorwaarts'	1893*	soc	NAS	wsch. ± 1900 ontb.

⁴⁶) Deze lijst is opgesteld in samenwerking met A. Laenen. De gegevens zijn vrijwel alle ontleend aan: berichten in dag- en weekbladen; *Statistiek der arbeidersverenigingen* (1894); *Onderzoek naar de geschiedenis en werkzaamheid der vakverenigingen* (1896); *Bijdragen tot de statistiek van Nederland*, I-II (1905-1907).

	naam	jaar van oprichting	aard	overkoepelende organisatie	opmerkingen
8.	Ned. (Int.) Sigarenmakers- en Tabaksbewerdersbond	1894	soc	NAS/ NVV	1899-1900 geheime afdeling
9.	Metselaars- en stukadoorsver. 'Wij helpen elkander'	1895	neu	EMM	
10.	Alg. Ned. Metaalbewerdersbond	1895	neu/ soc	NAS	
11.	R.K. Volksbond	1895	rk	EMM	korte tijd bij EMM aangesloten
12.	Lederbewerdersver. 'St. Crispijn'	1895?	rk	RKVB	voortzetting van gelijknamig gilde, opger. 1856
13.	R.K. Houtbewerdersver. 'St. Joseph'	1895	rk	RKVB	ook genoemd als R.K. Timmerliedenbond en als Timmergilde St. Joseph
14.	Anti-Sociaal Democratische ver. van Spoorwegpersoneel 'Recht en Plicht'	1895	rk		
15.	R.K. Kalk- en Steenbewerdersbond 'St. Petrus'	1895	rk	RKVB	
16.	R.K. Metaalbewerders Ver. 'St. Eloy'	1895	rk	RKVB	ook 1896 als oprichtingsjaar genoemd.
17.	Ver. van Kantoorbedienden in Breda en omgeving	1896	neu		vanaf 1897 voortgezet als nr. 22
18.	R.K. Bond van Passementswerkers	1896	rk	RKVB	ook: R.K. Passement- en Borduurdersgilde
19.	R.K. Behangers- en Schildersbond	1896	rk	RKVB	
20.	Ver. van Kommiezen bij 's Rijks Belastingen in Nederland	1896	neu		
21.	Alg. Ned. Timmerliedenbond	1896	neu (soc)	NAS	afd. wsch. 1898 ontb.
22.	Nat. Bond van Handels- en Kantoorbedienden	1897	neu		voortzetting van nr. 17 ontb. 1905
23.	Alg. Meubelmakersbond	1897	neu (soc)	NAS	afd. 1900 ontb.
24.	Alg. Ned. Barbiers- en Kappersbediendenbond	1898	neu		ontbonden?
25.	Ned. Ver. van Spoor- en Tramwegpersoneel	1898 1902 1905	neu neu soc	EMM NVV	voortzetting van nr. 4 ontb. 1903

vervolg tabel 2

	naam	jaar van oprichting	aard	overkoepelende organisatie	opmerkingen
26.	Typografen Ver. 'De Katholieke Pers'	1898	rk	RKVB	
27.	Timmerliedenver. 'Door Eendracht saam Verbonden'	1898	neu?		
28.	Suikerwerkersgilde 'St. Nicolaas'	1899	rk	RKVB	
29.	Neutrale koek-, banketbakkers-, chocolade- en suikerwerkersver. 'Onderling Belang'	1899	neu		
30.	Werkliedenver. 'Kameraadschap zij ons doel'	vóór 1900*			mogelijk voorloper van EMM (nr. 34)
31.	Alg. Ned. Kleermakersbond	1900*	neu/ soc		wellicht voortgezet als nr. 35
32.	Losse werkliedenver. 'Kardinaal Manning'	1901	rk	RKVB	
33.	Tabaks- en Sigarenbewerker-Ver. 'St. Liduina'	1901	rk	RKVB	ook: Ned. R.K. Tabaks- bewerkerbond
34.	Gecombineerde Werkliedenver. 'Eendracht Maakt Macht'	1901*	neu		
35.	Kleermakersver. 'De Eendracht'	1902*	neu	EMM	wellicht voortzetting van nr. 31
36.	Schildersgezellenver. 'Ons Belang'	1902	neu	EMM	misschien voortgezet als nr. 49
37.	Alg. Ned. Rijkswerkliedenbond	1902	neu		
38.	Bond van Staatsspoorwegpersoneel	1903	neu		
39.	Bond van Bakkersknechten	1903	rk?	RKVB?	
40.	Handelsreizigersver. 'De Eendracht'	1903	neu		heropgericht 1907
41.	R.K. Ver. van Spoor- en Tramweg- personeel 'St. Joseph'	1904	rk	RKVB	afd. van het Ned. R.K. Secr. van S & T personeel 'St. Raphaël' te Tilburg
42.	Bond van Technici	1904	neu		
43.	R.K. Handels-, Kantoor-, en Win- kelbediendenbond	1904	rk		
44.	Behangersvereniging	1904	neu		opgericht door ontevreden leden R.K. Volksbond
45.	Chr. Behangers-, Stoffeerd- en Beddenmakersbond	1905	prot	Pat?	
46.	Ned. Werkliedenverbond 'Patrimonium'	1905	prot		

vervolg tabel 2

	naam	jaar van oprichting	aard	overkoepelende organisatie	opmerkingen
47.	Federatie van Sigarenmakers en Tabaksbewerkers	1905*	soc	NAS	wsch. geen 'echte' afdeling
48.	Ned. Ver. van Cacao-, Chocolade- en Suikerbewerkers, Koek- en Banketbakkers	1906	soc/ neu		Gevestigd te Amsterdam (vgl. nr. 53)
49.	Ned. Schildersgezellenbond	1906	soc	NVV	ook: Schildersgezellenver. 'Eendracht Maakt Macht'; wellicht voortzetting van nr. 36
50.	Bond van Ned. Gemeentewerklieden	1906	soc	NVV	
51.	R.K. Gemeentewerkliedenver. 'St. Laurentius'	1906	rk	RKVB	aanvankelijk 'St. Leonardus'
52.	Ned. Behangers-, Stoffeerders- en Beddenmakersbond	1906*	neu		poging afd. op te richten
53.	Bond van Koek-, Banket-, Chocolade- en Suikerbewerkers	1906*	neu?		Gevestigd te Rotterdam (vgl. nr. 48)
54.	Alg. Ned. Bierbrouwersgezellenbond	1906*	neu?		bestaan afd. twijfelachtig
55.	R.K. Kleermakersvereniging	1906*	rk	RKVB	
56.	Bond van Beambten bij de Gevangenis-, Rijksopvoedingsgestichten en Rijkswerkinrichtingen	1906*	neu?		
57.	Bredasche Kellnersver. 'Door Kameradschap Verbonden'	1906*	neu?		
58.	Meubelmakersver. 'Eendracht Maakt Macht'	1906*	neu?	EMM?	
59.	Opperliedenver. 'Viribus Unitis'	1906*	neu?		
60.	Ned. Bakkersgezellenbond	1907*	soc	NVV	bestaan afdeling onzeker; wsch. van de personeelsver. coöperatie
61.	<i>Bredasche Bestuurdersbond</i>	1907	soc		
62.	Ned. Bond van Confectiebedienden	1907	neu?		

Hoewel incidenteel, toonde ook de Volksbond te Breda mettedaad iets ten gunste van die belangen te willen ondernemen, getuige vooral het reeds genoemde initiatief tot de oprichting van de Kamers van Arbeid alsmede zijn adres aan de gemeenteraad in 1906 inzake lonen en arbeidsduur.⁴⁷ Op grond hiervan kan de R.K. Volksbond als een echte vakorganisatie gekwalificeerd worden, ook al wenste hij daarbij slechts in volledige harmonie met werkgevers en overheid te verkeren. Ook de zogenoemde vakafdelingen of onderbonden van de Volksbond zijn elk apart in het overzicht opgenomen, hoewel zij zich waarschijnlijk vaak beperkten tot bevordering van ontspanning en geestelijke ontwikkeling van de aangesloten vaklieden, en strikt materiële belangenbehartiging aan de Volksbond overlieten.⁴⁸ Op grond van naamsovereenkomst ligt het voor de hand te veronderstellen, dat vele van deze onderbonden voortzettingen waren van al langer bestaande 'gilden'.⁴⁹

Het wezenlijke verschil tussen enerzijds de R.K. Volksbond en zijn onderbonden, en anderzijds de neutrale en de socialistische arbeidersorganisaties was, dat laatstgenoemde erkenden dat de belangen van de arbeiders tegenover die der patroons stonden. Geheel scherp is dit onderscheid niet, met name omdat er onder de neutrale bonden, vooral de al wat langer bestaande, nogal wat waren die verre van strijdlustig waren en slechts in volkomen harmonie met de patroons omgingen.⁵⁰ De katholieke bonden stelden zich echter niet alleen onder een schutspatroon, maar onderwierpen zich normaliter ook feitelijk aan het gezag der Kerk. Daarentegen was het uitgangspunt van de neutrale en soci-

⁴⁷) Gemeenteraadsnotulen 1906, 5.

⁴⁸) Bij metaalbewerdersbond 'St. Eloy' wordt in *Bijdragen tot de statistiek*, II, 6, expliciet vermeld dat andere aangelegenheden inzake arbeidsduur en lonen in eerste instantie de R.K. Volksbond aangingen. Dezelfde bron, 7, meldt daarentegen als doelstelling van de R.K. Sigarenmakersver. 'St. Liduina' o.a. het handhaven en verbeteren van de lonen. De R.K. Gemeentewerkliedenver. 'St. Laurentius' leek zich ook met lonen en andere werkliedenbelangen bezig te houden, onafhankelijk van de R.K. Volksbond, getuige een adres van de betreffende vereniging aan de Gemeenteraad in 1907, *Verslag Gemeente Breda 1907*, 77.

⁴⁹) Informatie van A. Laenen.

⁵⁰) Typografenver. 'Door Eendracht t' Zaaam Verbonden' had patroons als ereleden (Zie het artikel van De Lepper over deze vereniging, 132-136), terwijl burgemeester Guljé beschermheer was van de Timmerliedenver. Orde en Matigheid.

alistische bonden, dat hun organisaties berustten op onderlinge solidariteit der arbeiders en dat veranderingen ten gunste van de arbeidersklasse op deze basis moest worden nagestreefd. Dit vereiste zelfbewustheid, alsmede inzicht in de maatschappelijke ordening en de daaruit voortvloeiende gebreken. In het katholieke kamp was men waarschijnlijk meer bereid zich te verlaten op de (geestelijke) leiding. Typerend is in dit verband, dat uit socialistische kringen in Breda nog al eens de klacht opklonk dat men aan katholieke zijde nooit wenste te discussiëren, noch op vergaderingen van de tegenpartij, noch in eigen bijeenkomsten.⁵¹

In wezen was het ontstaan van de katholieke, de neutrale en de socialistische arbeidersorganisaties een reactie op de 'sociale kwestie' die het eind van de negentiende eeuw beheerste. In hoofdlijn kan men de verschillen tussen deze drie stromingen als volgt samenvatten. De socialisten propageerden een 'vlucht naar voren': zij wilden een nieuwe maatschappij. Hiertegenover stonden de katholieken (en ook de protestanten) die uiteindelijk teruggrepen op de 'oude' standenmaatschappij, waarin niet de ratio, maar de religie leidraad voor het handelen is: een 'vlucht naar achteren'. Tenslotte was er de progressief-liberale reactie, een neutrale opstelling tegenover zowel katholicisme als socialisme en waarin het accent lag op bestrijding van de *nadelen* van de kapitalistische maatschappij.⁵²

De R.K.Volksbond, en daarmee zijn afdeling in Breda, was voor alles anti-socialistisch.⁵³ Deze was in feite ook opgericht om de katholieke arbeider een beschermend alternatief te bieden voor de socialistische en de nogal eens rood besmette neutrale bonden. Het tot stand komen van katholieke vakorganisaties was dan ook vaak meer een *reactie* op initiatieven in het andere kamp, dan dat zij het gevolg waren van een positief wilsbesluit. In het overzicht van vakorganisaties kan men zien, dat de onderbonden van de R.K.Volksbond in Breda vaak tot stand kwamen, *nadat* er een neutrale of socialistische bond was opgericht. Zeer treffend is

⁵¹) Bijv. *De Toekomst*, 10 oktober 1903; *De Volkstribuun*, 17 en 24 oktober 1896.

⁵²) Van Tijn, *Voorlopige notities*, 141-142.

⁵³) Informatie van A. Laenen.

bijvoorbeeld dat in 1906 een r.k. bond van gemeentewerklieden tot stand kwam binnen twee maanden, nadat met aanzienlijk succes in Breda een afdeling van de socialistische Bond van Nederlandsche Gemeentewerklieden was gesticht.⁵⁴

De verhouding tussen katholieke en neutrale vakorganisaties was vaak ambivalent. Over het algemeen werden de neutrale bonden minder fel bestreden en ontstond soms zelfs een vorm van samenwerking. Zo was de R.K. Volksbond in 1901 zelfs enige tijd aangesloten (!) bij de Gecombineerde Werkliedenvereniging Eendracht Maakt Macht.⁵⁵ Toch werd nog voor het eind van het jaar dit contact weer verbroken door de Volksbond, op aanraden van het hoofdbestuur.⁵⁶

Het besef won veld dat verscheidene, zich neutraal noemende bonden 'rode' sympathieën hadden. In een pamflet uit hetzelfde jaar 1901, uitgaande van de R.K. Volksbond-Breda, werd zowel tegen socialistische als tegen neutrale werkliedenverenigingen gewaarschuwd: "Neutrale verenigingen ontaarden meestal vrij spoedig in socialistische".⁵⁷ Waar in deze studie de interesse in de eerste plaats uitgaat naar socialistische organisaties, zal deze verhouding tussen katholieke en neutrale vakbonden niet verder uitgediept worden.

De overeenkomst die neutrale en socialistische vakorganisaties deed onderscheiden van de katholieke, was de op onderlinge solidariteit van de arbeiders gestoelde belangenstrijd. Ook al was er in Breda een aantal uiterst gematigde neutrale verenigingen,⁵⁸ de serviliteit zoals van de katholieke arbeiders was minder vanzelfsprekend. Namen als 'Ons Belang' en 'Eendracht Maakt Macht' wijzen op een wat strijdlustiger houding. Een complicatie, die ook de vaststelling van de aard der bonden in het overzicht bemoeilijkt heeft, was dat nogal wat bonden zich neutraal noemden, maar op

⁵⁴) Bond van Ned. Gemeentewerklieden, afd. Breda, opgericht 9 september 1906, *De Gemeentewerkman*, 29 september 1906. R.K. Gemeentewerkliedenver. 'St. Laurentius', opgericht 5 november 1906, *Dagblad van Noord-Brabant*, 6 november 1906.

⁵⁵) *Bredasche Courant*, 10 maart 1901.

⁵⁶) *Dagblad van Noord-Brabant*, 8 januari 1902.

⁵⁷) Informatie van A. Laenen, ontleend aan GAB, dossier mr. H.J.W. Pelster.

⁵⁸) Vgl. noot 50.

enigerlei wijze (ideëel, organisatorisch, personeel) met de socialistische beweging in haar politieke vorm verbonden waren. Deze formele neutraliteit was in niet onbelangrijke mate het gevolg van de scheiding die zich in het begin van de jaren negentig tussen vakbeweging en politieke beweging had voltrokken.⁵⁹ Tot dan waren niet-religieuze vakorganisaties veelal rechtstreeks bij de SDB aangesloten. In 1893 werd echter het NAS opgericht als een bevestiging van de tendens bij vakbonden tot neutraliteit, dat wil zeggen, onafhankelijkheid van het politieke socialisme. Ook al bleef de band met het socialisme vaak zeer nauw, met name omdat de leiders van de bonden dikwijls onbetwist socialisten waren, bewust probeerden vele bonden algemeen en neutraal te zijn, onafhankelijk van politiek en religie.⁶⁰

Van de zich neutraal noemende vakverenigingen in Breda was, voor zover te taxeren, waarschijnlijk de helft 'rood besmet'. Socialistische invloeden in neutrale bonden kwamen vooral voor in bonden die aangesloten waren bij een landelijke vakorganisatie. Die invloed mag men althans vermoeden in gevallen, waar een vakorganisatie bij het NAS was aangesloten of zich in 1906 of later bij het NVV aansloot. Een deel van de neutrale bonden was zuiver lokaal. Deze echt Bredase verenigingen waren niet-socialistisch en, zoals we al zagen, zelfs vaak zeer gematigd en ordelievend. Dat gold in wezen ook voor de Gecombineerde Werklieden-vereeniging Eendracht Maakt Macht. Zo klonk in 1902 het ver-wijst dat deze vereniging de lonen in feite drukte en dat zij juist door haar lagere contributies, de aansluiting van Bredase arbeiders bij 'degelijke' landelijke organisaties in de weg stond.⁶¹ Anderzijds moet vermeld worden dat Eendracht Maakt Macht in datzelfde jaar een grote textielstaking in Enschedé financieel steunde met een bedrag van f 50,—⁶² en dat zij de bekende Rotterdamse socialist en vakbondsman Hendrik Spiekman voor

⁵⁹) Van der Meer, *Op zoek naar een duurzame verbintenis*, 194.

⁶⁰) Van Tijn, *De sociale bewegingen*, 299-300.

⁶¹) *De Toekomst*, 10 mei 1902.

⁶²) *t.a.p.*, 26 februari 1902.

een lezing uitnodigde.⁶³ Voorts is opmerkelijk, dat de secretaris van de Gecombineerde Werkliedenvereniging, Johan Vissers,⁶⁴ in het voorjaar van 1903 optrad als voorzitter van het plaatselijke Comité van Verweer, een comité van onmiskenbaar socialistische aard.⁶⁵

Deze Vissers, boekbinder bij de Bredase drukkerij Broese, was de eerste werkmán in Breda die, in 1900, in de Gemeenteraad werd gekozen, nadat hij kandidaat was gesteld door onder andere de R.K. Volksbond.⁶⁶ Het is moeilijk de politieke positie van Vissers in de plaatselijke arbeiderswereld precies vast te stellen. Zo is er sprake van, dat hij lid was van de neutrale, meer gematigde typografenvereniging 'Door Eendracht t'Zaam Verbonden',⁶⁷ terwijl hij anderzijds genoemd wordt als secretaris van de afdeling Breda van de eveneens neutrale, maar toch socialistisch georiënteerde Alg. Ned. Typografenbond.⁶⁸ Ook zijn rol in het Comité van Verweer ten tijde van de spoorwegstaking in 1903 (zie hoofdstuk III, par. 2, sub b), duidt erop dat Vissers met socialisten, en zelfs anarchisten, kon en wilde samenwerken. In ieder geval zag men hem in deze kringen niet als een "socialistenvreter".⁶⁹

Uit het overzicht van vakorganisaties blijkt, dat de neutrale of althans zich zo noemende verenigingen in Breda in de meerderheid waren. Het aantal echt socialistische bonden was naar verhouding steeds betrekkelijk gering, terwijl de katholieke vakorganisaties in de loop der jaren zich in een toenemend aantal vakgebieden wisten te vestigen. Maar nog in 1907, zo is uit het overzicht af te leiden, was van de in totaal ongeveer vijftig vakorganisaties in Breda zeker een dertigtal niet-katholiek. Zelfs in de jaren na 1907 wisten de katholieke arbeidersorganisaties de overige

⁶³) *t.a.p.*, 3 december 1902. Getuige het *Dagblad van Noord-Brabant*, 11-12 januari 1903 en de *Bredasche Courant*, 25 januari 1903 werd de lezing in katholieke kring opgevat als socialistische propaganda onder neutrale vlag.

⁶⁴) *Bredasche Courant*, 3 december 1902.

⁶⁵) Zie hfdst. III, par. 2, sub b.

⁶⁶) *De Vrije Socialist*, 14 november 1900.

⁶⁷) De Lepper, De Bredase Typografenvereniging 'Door Eendracht t'Zaam Verbonden', in *Jaarboek De Oranjeboom* XXIII, 147.

⁶⁸) *De Vrije Socialist*, 24 maart 1903.

⁶⁹) *De Toekomst*, 10 mei 1902.

kwantitatief nauwelijks te overtreffen.⁷⁰ Vermeldenswaard is hier ook het aantal niet-katholieke bonden in 1902. In dat jaar zou namelijk een geestelijke hebben beweerd, dat er in Breda helemaal geen socialisten waren, waarna uit een onderzoek van een bestuurder van de plaatselijke R.K. Volksbond bleek, dat men van socialistische verenigingen en hun leden wel een lijst "ter grootte van een tafelblad" kon opmaken.⁷¹ Als men uitgaat van de veronderstelling, dat de onderzoeker ook de neutrale bonden op de lijst zette, dan kan uit het eerder gegeven overzicht geconcludeerd worden, dat er een vijftiental verenigingen op moet hebben gestaan. Daarnaast kwamen ongetwijfeld de Vrije Socialisten Vereniging en een aantal SDAP-leden (de afdeling bestond toen niet) op de lijst voor.

Over de ledentallen van de toenmalige vakorganisaties in Breda bestaat veel onzekerheid, met alle consequenties vanden voor een kwantitatieve vergelijking van de katholieke, de neutrale en de socialistische bonden. Van de meeste organisaties is niet meer dan een enkel getal te achterhalen. Vooral over de periode van voor 1900 zijn ledencijfers zeldzaam. De minste problemen in dezen levert de R.K. Volksbond: hiervan kunnen we het aantal leden veilig op zo'n 350 à 400 stellen, al zijn onderbonden inbegrepen.⁷² Van de andere richtingen zijn slechts in enkele gevallen cijfers over een reeks van jaren bekend. We noemen: Timmerliedenvereniging Orde en Matigheid (nr. 3) met gemiddeld ruim honderd

⁷⁰) Uit de tabel in Doorakkers, *t.a.p.*, 290-291, blijkt dat in de jaren 1918-1920 het aantal als neutraal of socialistisch te beschouwen verenigingen slechts iets minder dan de helft van het totaal bedroeg. Het ledental van deze bonden, zo blijkt uit dezelfde tabel, bedroeg echter, ruwweg, 1/3 deel van het totaal aantal georganiseerden.

⁷¹) Vermeulen, *t.a.p.*, 203.

⁷²) *Bredasche Courant*, 24 juli 1895: 350 leden.
Dagblad van Noord-Brabant, 12 juli 1900: 400 leden.
idem 22 en 25 juli 1905: 500 leden.
 Notulen R.K. Volksbond d.d. 23 april 1904: ± 450 leden.
idem d.d. 3 oktober 1905: 300 leden.

De gegevens uit de notulen van de R.K. Volksbond zijn ontleend aan informatie van A. Laenen. Opmerkelijk mag het worden genoemd dat het ledental van de R.K. Volksbond in het socialistische kamp veel hoger werd geschat, nl. op zo'n 800 à 900, *De Fakkel* 26 juni 1902.

leden, de Algemeene Nederlandsche Typografen Bond (nr. 2) met slechts enkele leden, de afdeling van De Post (nr. 6) met ruwweg vijftig leden en de Rijkswerkliedenbond (nr. 37) met tegen de veertig leden.⁷³ Voor het overige zijn gegevens incidenteel, al is voor de meeste bonden toch wel over een of enkele jaren een cijfer bekend. Hieruit blijkt dan dat de neutrale, en vooral de socialistische bonden vaak niet meer dan een handjevol leden hadden, soms enkele tientallen en slechts in een enkel geval meer dan vijftig.⁷⁴

Al die spaarzaam beschikbare gegevens bij elkaar gebracht, maken voor de periode 1900-1907 toch enige vergelijking tussen de belangrijkste organisaties mogelijk, zij het met zeer veel voorbehoud. Allereerst dient men de veronderstelling te aanvaarden, dat soms een cijfer uit één enkel jaar de gehele periode van \pm 1900-1907 kan representeren. Voorts zijn in het kader van de vergelijking voorzichtigheidshalve de (voornamelijk neutrale) bonden van hoofdarbeiders buiten beschouwing gelaten, zoals die der belastingkcommiezen, kantoorbedienden, handelsreizigers en technici. Hetzelfde geldt voor de spoorwegbonden vanwege de sterke fluctuaties in hun ledentallen ten gevolge van de spoorwegstaking in 1903.

Met deze voorbehouden in acht genomen, kan een globale indruk worden gegeven van het ledental van een belangrijk deel der neutrale en socialistische vakbonden in Breda tijdens de eerste jaren na de eeuwwisseling. Afgerond zijn deze ramingen opgenomen in tabel 3.

⁷³) *Bijdragen tot de statistiek*, II, 6-9.

⁷⁴) Deze schattingen zijn gebaseerd op (veelal terloopse) vermeldingen in diverse krantenberichten en op de verder in noot 46 genoemde bronnen.

Tabel 3: *Globale raming van ledentallen van neutrale en socialistische vakorganisaties in Breda 1900-1907* ⁷⁵

Naam	aard	schatting gemiddeld aantal leden
1. Typografenver. 'Door Eendracht t'Zaam Verbonden'	neu	40
2. Alg. Ned. Typografenbond	neu	5
3. Timmerliedenver. 'Orde en Matigheid'	neu	100
6. PTT beambtenver. 'Plicht en Kameraadschap'	neu (soc)	50
8. Ned. (Int.) Sigarenmakers- en Tabaks- bewerdersbond	soc	20
9. Metselaars- en stukadoorsver. 'Wij helpen elkander'	neu	50
10. Alg. Ned. Metaalbewerdersbond	neu/soc	10
29. Neutrale koek-, banketbakkers-, choco- lade- en suikerwerkersver. 'Onderling Belang'	neu	15
36. Schildersgezellenver. 'Ons Belang'	neu	40
37. Alg. Ned. Rijkswerkliedenbond	neu	35
44. Behangersvereniging	neu	5
47. Federatie van Sigarenmakers en Ta- baksbewerders	soc	5
48. Ned. Ver. van Cacao-, Chocolade- en Suikerbewerders, Koek- en Banket- bakkers	soc/neu	25
50. Bond van Ned. Gemeentewerklieden	soc	50
TOTAAL		450

⁷⁵) Zie noot 74.

Het is aannemelijk op grond van tabel 3, enige marges in acht genomen, dat het totale aantal leden van neutrale en socialistische bonden in de eerste jaren na 1900 zo'n 400 à 500 bedroeg, waarvan een 100 à 150 tot het laatstgenoemde type kan worden gerekend. Dit zou dan tot de (andermaal: voorzichtige) conclusie kunnen leiden, dat de omvang van de neutrale en socialistische vakorganisaties tezamen in de eerste jaren van deze eeuw minimaal even groot was als die van het katholieke blok, wellicht zelfs iets groter. Hier dient men wel te bedenken, dat een typische Rooms Katholieke gezelligheidsvereniging als de St. Josephkring nog groter was; bijvoorbeeld zouden er in 1906 wel 573 leden zijn geweest.⁷⁶ Bovendien komt deze kwantitatieve schatting der onderlinge verhoudingen pas in het juiste perspectief te staan, in het besef dat waarschijnlijk niet meer dan een derde deel van alle arbeiders in Breda en directe omgeving aangesloten was bij een vakorganisatie.⁷⁷

Het resultaat van de hier betrachte poging om tot een globale vergelijking te komen tussen het katholieke en het niet-katholieke blok, heeft betekenis als referentiepunt voor de bestudering van latere ontwikkelingen. Men kan dan bijvoorbeeld vaststellen, dat vlak na de Eerste Wereldoorlog de neutrale en socialistische bonden, grof geschat, niet meer dan een derde deel der georganiseerde arbeiders aan zich wisten te binden.⁷⁸ Met andere woorden: de katholieke bonden slaagden erin terreinwinst te boeken in de periode 1905-1920. Deze ontwikkeling bevestigt de veronderstelling dat, ook in Breda, de katholieke zuil eerst geleidelijk werd opgebouwd en dat in de beginjaren rond en vlak na 1900 neutrale en – in mindere mate – socialistische bonden nog een voorname, gelijkwaardige positie innamen.

⁷⁶) De Lepper, *t.a.p.*, 146.

⁷⁷) Totaal aantal georganiseerden volgens schatting:

R.K. Volksbond:	350
Neutrale en socialistische bonden:	450
Totaal:	800

Het gemiddelde aantal arbeiders over 1901-1907 in Breda e.o. volgens Staat III in Doorakkers, *t.a.p.*, 211, bedroeg \pm 2500.

⁷⁸) Vgl. noot 70.

§ 3. *Socialistische vakbonden*

Hiervoor is gebleken, dat het aantal socialistische vakorganisaties in Breda rond 1900 relatief gering was. Toch was hun aanwezigheid niet zonder betekenis. Dat zij gevreesd werden, bleek al uit de reacties van katholieke zijde. In deze paragraaf wordt ter illustratie kort ingegaan op de activiteiten van enkele socialistische bonden in Breda. Daaraan voorafgaand moet de hoofdlijn van hun ontwikkeling onder de aandacht worden gebracht.

Zoals reeds vermeld, deed zich in het begin van de jaren negentig in de Nederlandse socialistische beweging een scheiding voor tussen de politieke arm (i.c. de SDB) en de vakverenigingen. Deze scheiding was allereerst functioneel, zeker niet ideëel. Enerzijds berustte zij op de idee, dat vakorganisaties en hun leden specifieke belangen hadden, zoals loonsverhoging en arbeidstijdverkortung. Anderzijds kwam in die scheiding de (potentiële) betekenis van de vakverenigingen voor de verwezenlijking van het socialisme tot uitdrukking. In de eerste opvatting werd uitgegaan van algemene en neutrale vakverenigingen, in de tweede opvatting stond het zgn. syndicalisme centraal, dat wil zeggen, de idee dat juist via vakbondsstrijd (werkstaking) het socialisme naderbij gebracht moest (en kon) worden. Het NAS werd in 1893 eigenlijk opgericht vanuit de eerste opvatting, maar ontwikkelde zich alrems in de richting van de tweede.⁷⁹ Deze ontwikkeling werd versterkt, doordat de anarchisten die zich na 1897 onder leiding van Domela Nieuwenhuis zelfstandig manifesteerden, in de praktijk dit syndicalisme steunden, ondanks kritiek op de 'georganiseerde machtsvorming' van het NAS.⁸⁰ De vrije socialisten in Breda gaven bijvoorbeeld telkenmale blijk van hun sympathie voor de 'onafhankelijke vakorganisatie', dat wil zeggen, voor (NAS)-bonden die zich inzetten voor zelfstandige arbeidersstrijd, onafhankelijk van politieke bewegingen (i.c. de SDAP!).⁸¹

⁷⁹) Vgl. Rüter, *a.w.*, 97, inzake de opvattingen van NAS-voorman Chr. Cornelissen.

⁸⁰) Vgl. Harmsen en Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid*, 69-70.

⁸¹) Dit komt met name tot uitdrukking in de kritiek op de sociaal-democratisch georiënteerde vakverenigingen, zoals verwoord in de correspondenties uit Breda in *De Toekomst*, bijv. 16 april 1907, en in *De Vrije Socialist*, bijv. 17 maart 1900.

Ondanks het syndicalistisch-anarchistische, en dus ook socialistische karakter van het NAS, presenteerden zijn bonden zich meestal als neutraal. Treffend was in dit verband de oprichtingsvergadering van een Bredase afdeling van de Algemeene Nederlandsche Timmerliedenbond in oktober 1896. Als spreker trad op hoofdbestuurder Wolfswinkel uit Amsterdam. Deze benadrukte niet alleen het neutrale karakter van zijn bond (socialisten en niet-socialisten, katholieken en protestanten konden er volgens hem lid van worden), maar roemde zelfs de nationale driekleur en "onze geliefde koningin".⁸² Het heeft er alle schijn van, dat de Amsterdamse spreker zeker met laatstgenoemde uitspraak ook de meest gematigde Brabantse arbeider vertrouwen wilde inboezemen.

Het NAS was eigenlijk nooit echt sterk vertegenwoordigd in Breda. Afdelingen van aangesloten bonden leidden dikwijls slechts een kortstondig bestaan (vgl. nrs. 21, 23 en 47 van eerder gegeven overzicht) en waar ze wel redelijk vaste voet hadden weten te verkrijgen, trad juist de moederbond uit het NAS (nr. 7) en/of ontwikkelde zich in sociaal-democratische richting (NVV/SDAP) (nrs. 2 en 8). Het is niet verwonderlijk, dat er dan ook nooit een PAS (Plaatselijk Arbeids Secretariaat) tot stand kwam. Zo'n lokale replica van het NAS was er bijvoorbeeld wel in Den Bosch.⁸³ Overeenkomstig de landelijke tendens, werden in socialistisch Breda de NAS-bonden geleidelijk overvleugeld door sociaal-democratisch georiënteerde bonden, de zgn. 'moderne' bonden.

Kenmerkend voor de 'moderne' bonden, die zich vanaf 1906 in het NVV verenigden, was hun streven een hechte, disciplinaire organisatie op te bouwen, met bezoldigde bestuurders en een goed gevulde weerstandskas (t.b.v. stakingen).⁸⁴ Nog afgezien van bedenkingen tegen de hoge contributies die dit met zich meebracht, koesterden de NAS-bonden het bezwaar dat een dergelijk streven de directe, op algehele solidariteit steunende arbeidersstrijd zou

⁸²) *Bredasche Courant*, 22 oktober 1896; vgl. *Recht voor Allen*, 25 oktober 1896.

⁸³) Franssen, *De Bossche arbeider*, 580.

⁸⁴) De Jong Edz., *Om de plaats van de arbeid*, 60.

ondergraven. Daarentegen zouden volgens de 'moderne' bonden de arbeiders een sterk georganiseerd front moeten vormen tegenover patroons én overheid, waardoor een geleidelijke verbetering van de arbeidstoestanden tot stand zou kunnen komen.⁸⁵ Dit sloot natuurlijk perfect aan op de voorkeur die in de SDAP gestalte kreeg, namelijk de weg van de parlementaire hervorming en het wekt dan ook geen verbazing dat de aanzet tot de 'moderne' bonden uit de SDAP kwam. In deze kringen wilde men het verband tussen politieke en economische actie principieel vasthouden.⁸⁶ Weliswaar zouden de politieke partij (SDAP), de vakbeweging alsook de coöperatie autonoom zijn, maar zij zouden tevens op elkaar moeten steunen. Voor de partij was met name de taak weggelegd langs parlementaire weg te strijden voor sociale- en arbeidswetgeving.⁸⁷ In feite, zo zou men kunnen concluderen, was in deze visie de vakbeweging een groot, dreigend machtsblok, dat kracht kon bijzetten aan de primaire strijd van de sociaal-democratische beweging: de parlementaire actie. Goed beschouwd werd hier teruggegrepen op de oude 19^e-eeuwse opvatting over organisatie: het verenigen van politieke idealen en directe arbeidersbelangen in één beweging.⁸⁸ Toch bleek dit op landelijk niveau niet realiseerbaar en niet gewenst.⁸⁹ Op plaatselijk niveau werkte de eenheidsgedachte echter veel sterker door en kreeg zij gestalte in talrijke Bestuurdersbonden, waarin naast lokale vakverenigingen veelal ook de SDAP-afdeling, een arbeiderszangkoor, de coöperatie en andere verwante organisaties zitting hadden.⁹⁰

Deze gedachten wonnen vooral veld na de verloren spoorwegstaking van 1903. Vanaf dat moment keerde de richtingenstrijd tussen syndicalisten (NAS) en 'moderneren' zich ten gunste van

⁸⁵) *a.w.*, 43.

⁸⁶) *a.w.*, 50.

⁸⁷) Van der Meer, Op zoek naar een duurzame verbintenis, in *TSG* (1981), nr. 23, 202 e.v.

⁸⁸) *t.a.p.*, 215.

⁸⁹) *t.a.p.*, 212.

⁹⁰) *t.a.p.*

laatstgenoemden.⁹¹ Ook in Breda tekende deze ontwikkeling zich af. Dit blijkt zowel uit de gelijktijdige groei van 'moderne' vakbeweging en de SDAP-afdeling vanaf 1905, als uit het tot stand komen in maart 1907 van een Bestuurdersbond, de 32ste in Nederland.⁹² Overigens probeerde de Bredasche Bestuurdersbond zich in het begin nadrukkelijk neutraal op te stellen en een socialistisch stempel te vermijden, wellicht om de burgers niet al te zeer af te schrikken. De SDAP maakte (aanvankelijk?) dan ook geen deel uit van de Bestuurdersbond.⁹³ Hoe innig de contacten niettemin waren, blijkt wel uit het feit dat de voorzitter van de Bredasche Bestuurdersbond, C.J.A.W. Joose, tevens secretaris van de SDAP-afdeling was.⁹⁴ De neutraliteit was dan ook ongetwijfeld niet meer dan een dekmantel voor 'moderniteit'.⁹⁵

Verwevenheid van de politieke tak en de vakbondstak binnen de sociaal-democratische beweging lag in een stad als Breda zeker voor de hand. Beiden waren betrekkelijk klein en bevonden zich in een zelfde positie ten opzichte van de katholieke meerderheid. Samenwerking zal daarbij gestimuleerd zijn door de ideeën die socialistische propagandisten op openbare bijeenkomsten in Breda naar voren brachten. Bredase arbeiders raakten ongetwijfeld overtuigd van de noodzakelijke eenheid van vakbondsstrijd en politieke actie, wanneer ze politici het nut van de 'moderne' vakbeweging hoorden uitleggen en vakbondsleiders over het belang van politieke actie hoorden spreken. Een voorbeeld vormt de rede begin 1907 van A.H.M. Jantzen, redacteur van het blad van de Metaalbewerkersbond. Hij betoogde dat in een 'moderne' beweging coöperatie, vakbeweging en politiek in elkaar moesten grijpen: het waren volgens hem de drie hefbomen tot verheffing van het volk.⁹⁶ Dat de politiek daarbij een hoofdrol had te vervullen, zal onder de Bredase sociaal-democraten niet aan twijfel onderhe-

⁹¹) De Jong Edz., *a.w.*, 53.

⁹²) Van der Meer, *t.a.p.*, 208; *De Toekomst*, 16 en 30 maart 1907.

⁹³) *De Toekomst*, 30 maart en 13 april 1907.

⁹⁴) Zie de *Bredasche Courant*, 26 augustus en 11 december 1907, resp. 9 december 1907.

⁹⁵) *De Toekomst*, 13 april 1907.

⁹⁶) *Bredasche Courant*, 4 februari 1907.

vig zijn geweest. Al in 1899, het jaar van de oprichting van een SDAP-afdeling, werd in een alhier versijjnend propaganda-blaadje de positie van de vakorganisatie uiteengezet:

"De Vakvereeniging is de beste oefenschool, zij leert de arbeiders weerbaar maken in den klassenstrijd en uit de vakvereenigingen ontving de S.D.A.P. dikwijls de beste en flinkste strijders, de vurigste propagandisten voor de schoone, edele Sociaaldemokratie".⁹⁷

Zo kon langzamerhand de overtuiging groeien, dat sociaal-democratische vakorganisatie niet, zoals bij syndicalisten en anarchisten, een doel op zichzelf was, maar veeleer een schakel in het bewustwordingsproces van arbeiders. Juist voor katholieke arbeiders, zo werd gehoopt en zelfs verondersteld in sociaal-democratische kring, kon vakorganisatie een eerste stap in socialistische richting zijn. De nadruk op de neutraliteit van het NVV en de bij haar aangesloten bonden⁹⁸ komt zo bezien wel in een enigszins merkwaardig licht te staan.

Hoe de socialistische vakbonden zich in Breda feitelijk ontwikkelden, wordt hierna geïllustreerd aan de hand van een drietal voorbeelden, te weten: de sigarenmakers, de metaalbewerkers en de gemeentewerklieden. Tezamen kunnen deze schetsen een indruk geven van de kenmerken en de ontwikkelingsgang van de socialistisch georiënteerde bonden zoals die in het overzicht tabel 2 zijn opgenomen: ze waren dikwijls klein van omvang, werden nogal eens opgeheven – al dan niet tijdelijk –, hadden zeer zware concurrentie van de katholieke bonden te verduren en laveerden vaak tussen neutraliteit en socialisme. Derhalve een weinig florissant beeld, maar desondanks leren de volgende voorbeelden tevens, dat de arbeiders in Breda niet altijd bij voorbaat afwijzend stonden tegenover de socialistische vakbeweging.

⁹⁷) *Breda Vooruit*, z.j. (1899), zonder nummer (1), p. 2. Auteur was F.P. Oudens, waarover meer in hfdst. IV, par. 2, sub a.

⁹⁸) De Jong Edz. a.w., 110 e.v.

a. Sigarenmakers

Op 5 augustus 1894 werd in Breda een afdeling in het leven geroepen van de Nederlandsche-Internationale Sigarenmakers- en Tabaksbewerkerbond.⁹⁹ Over de oprichting en de eerste jaren van zijn bestaan is niets bekend. Misschien was de afdeling aanvankelijk een geheime.¹⁰⁰ Waarschijnlijk werd de opbouw van de afdeling ook bemoeilijkt doordat, na de ontmanteling van het Volkshuis De Toekomst in juli 1895, vergadergelegenheid in Breda ontbrak. Eind 1896 werd tenminste geschreven:

"De sigarenmakers zijn hier ook aan het sukkelen met een lokaal, zij kunnen nergens vergaderen en dat doet hun den moed in de schoenen zinken".¹⁰¹

Eerst in 1897 is er meer zekerheid over het feitelijk bestaan van de afdeling. Dan wordt namelijk voor het eerst ook Breda genoemd in de lijst van afdelingen, die het bondsblad *De Sigarenmaker* wekelijks opnam.¹⁰² Ook was er kennelijk een bureau voor 'Informatie voor Reizende Bondsmannen',¹⁰³ hetgeen erop duidt dat in Breda diverse 'rondtrekkende' sigarenmakers moeten zijn geweest die, als een baas geen werk meer had, naar een volgende stad trokken op zoek naar ander werk. Wellicht kan uit deze 'onafhankelijkheid' van de arbeiders binnen het sigarenmakersvak¹⁰⁴ ook de sterkere neiging tot vakorganisatie worden ver-

⁹⁹) *Bijdragen tot de statistiek van Nederland*, I, 65. Aanvankelijk was de bond ook gericht op Vlaanderen, vandaar de term 'internationale' in de naam.

¹⁰⁰) Vgl. Rüter, *a.w.*, 112.

¹⁰¹) *Recht voor Allen*, 17 oktober 1896.

¹⁰²) *De Sigarenmaker*, vanaf 13 maart 1897.

¹⁰³) *t.a.p.*, van 15 mei 1897 tot 25 mei 1898. Het bureau stond op naam van ene F. van Veghel.

¹⁰⁴) *Nederlandse sigarenmakers en tabaksbewerkerbond. Zijn geschiedenis, werken en streven*, verder aangehaald als Van der Hoeven, 115.

klaard. Opvallend is in dit verband, dat het secretariaat van de afdeling in die periode nogal eens wisselde.¹⁰⁵

Vanaf 1899 wordt de Bredase afdeling niet meer genoemd in het bondsorgaan. Aannemelijk lijkt, dat de georganiseerde sigarenmakers 'onderdoken'. Hierop wijst de aankondiging in *De Sigarenmaker* van de oprichting met dertien leden van een geheime afdeling "in een plaats in N-Brabant", terwijl op hetzelfde moment Breda uit de lijst van afdelingen werd weggelaten.¹⁰⁶ Daarbij maakte het blad, zoals anders toch wel gebeurde, geen melding van het opheffen der afdeling. Dat er volgens andere bron in Breda rond 1900 een geheime sigarenmakersbond bestond,¹⁰⁷ versterkt de 'onderduik'-theorie. De socialistische sigarenmakers uit Breda traden vanaf 1902 weer in de openbaarheid,¹⁰⁸ terwijl zij in datzelfde jaar een afdeling oprichtten van het zogenoemde Bonds-ondersteuningsfonds (BOF),¹⁰⁹ een ziekenkas.¹¹⁰

De Ned. Int. Sigarenmakers- en Tabaksbewerkersbond was socialistisch en vanaf het begin was hij aangesloten bij het NAS.¹¹¹ Deze bond was in de jaren negentig een van de grootste vakorganisaties in Nederland,¹¹² hetgeen mogelijk zijn groeiende voorkeur voor centralisatie, hogere contributies (t.b.v. weerstandskassen) en sociale wetgeving verklaart.¹¹³ Nadat de bond in 1900 wegens een conflict uit het NAS was gestoten,¹¹⁴ ontwikkel-

¹⁰⁵) Volgens opgave in *De Sigarenmaker* waren achtereenvolgens secretaris:

Jac. Koopman, 13 maart 1897 tot 3 juli 1897;

A. Spijkers, 3 juli 1897 tot 21 mei 1898;

F. van Poppel, 21 mei 1898 tot 4 februari 1899;

(tussentijdse periode afdeling geheim)

W. Bruins, 8 februari 1902 tot 5 juli 1902;

H. Verstrepen, 5 juli 1902 tot 29 oktober 1904.

P. v.d. Linden, 29 oktober 1904 tot in 1909.

¹⁰⁶) *De Sigarenmaker*, 28 januari en 4 februari 1899.

¹⁰⁷) De sigarenmaker Jan Meijvis in *Samen op mars*. Zie ook Doorakkers, t.a.p., 333; vgl. noot 44.

¹⁰⁸) Zie noot 105.

¹⁰⁹) *De Sigarenmaker*, 8 maart 1902.

¹¹⁰) Van der Hoeven, a.w., 190.

¹¹¹) Harmsen en Reinalda, a.w., 68.

¹¹²) Rüter, a.w., 100-101.

¹¹³) a.w., 102-103.

¹¹⁴) a.w., 120-122.

de hij zich tot een sociaal-democratische, 'moderne' bond; de Nederlandsche Sigarenmakers- en Tabaksbewerkerbond was dan ook een der grondleggers van het NVV in 1905.¹¹⁵

De Bredase sigarenmakers onderhielden denkelijk vrij nauw contact met de socialisten ter stede, aanvankelijk met de vrije socialisten. Samen met twee andere socialistische bonden, die der spoorwegmensen en metaalbewerkeren, organiseerden de Bredase sigarenmakers in 1898 een 1 mei-bijeenkomst, alsmede een protestmeeting in verband met de zaak Hogerhuis.¹¹⁶ In 1902 vond een gezamenlijke 1 mei-vergadering plaats van sigarenmakers en vrije socialisten.¹¹⁷ In de jaren daarna verbond de sigarenmakersbond in Breda zich met de sociaal-democratische beweging, hetgeen de vrije socialisten vanzelfsprekend minder waardeerden getuige de verzuchting: ". . . denken je dat de politiek jelui wel zal redden uit de verdrukking?"¹¹⁸ Er onstond dan ook een afdeling van de bij het NAS aangesloten Federatie van Tabaksbewerkeren, waarschijnlijk in 1905, maar betwijfeld mag worden of deze veel te betekenen heeft gehad. Enige animositeit tussen beide bonden was natuurlijk onvermijdelijk.¹¹⁹

Opmerkelijk is dat, anders dan in vrijwel alle andere beroeps-categorieën, de socialistische sigarenmakersbond in Breda qua ledental steeds groter was dan zijn katholieke tegenhanger, in dit geval de Tabaks- en Sigarenmakersvereniging St. Liduina, een onderbond van de R.K. Volksbond en in 1901 opgericht.¹²⁰ Een overzichtje van ledencijfers, voor zover bekend, kan dit duidelijk maken.¹²¹

¹¹⁵) Van der Meer, *t.a.p.*, 217.

¹¹⁶) *De Vrije Socialist*, 30 april 1898, 25 juni 1898 en *Bredasche Courant*, 7 juli 1898. Voor de zaak Hogerhuis zie hfdst. III, par. 2, sub. b.

¹¹⁷) *De Toekomst*, 3 mei 1902 en de *Bredasche Courant*, 30 april 1902.

¹¹⁸) *De Toekomst*, 10 augustus 1907.

¹¹⁹) Vgl. *De Sigarenmaker*, 8 en 15 juli 1905.

¹²⁰) *Bijdragen tot de statistiek van Nederland*, II, 6-9.

¹²¹) *a.w.*, I, 65 en 178, tenzij anders vermeld.

Tabel 4: *Ledenbestand Sigarenmakers- en Tabaksbewerkersbond en St. Luidina*

	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906
Ned. (Int.) Sigarenm. en Tabaks- bew.bond	13 ¹²²	onbe- kend	onbe- kend	23 ¹²³	onbe- kend	10	25	20
St. Liduina	bestond niet		17	14	13	12	10	9

Tabel 4 leert dat alleen in 1904 (en wellicht 1903) de socialistische sigarenmakers zwakker waren dan hun katholieke collega's. Vermoedelijk was dit het gevolg van de anti-socialistische stemming na de spoorwegstakingen van 1903. De forse stijging van het aantal leden van de 'rooie' bond in 1905 hangt hoogstwaarschijnlijk samen met een langdurige staking in dat jaar bij een van de Bredase sigarenfabrieken.¹²⁴ Daarenboven had in hetzelfde jaar de Federatie van Sigarenmakers (NAS) ook nog eens zeven leden in Breda.¹²⁵ Zelfs in later jaren behielden de socialisten hun voorsprong; we weten namelijk dat in de jaren 1918-1920 hun bond twee à drie keer zoveel leden had als die der katholieke sigarenmakers.¹²⁶

Zijn positie had de Ned. (Int.) Sigarenmakers- en Tabaksbewerkersbond zeker te danken aan het feit dat deze arbeiders uit de bedrijfstak organiseerde, lang voordat men hiertoe van katholieke zijde overging. Evenzeer van belang zal zijn geweest, dat sigarenmakers vaak rondtrekkend waren. Daardoor konden zij zich, vergeleken met autochtone arbeiders, vrijmoediger tegenover patroons opstellen. Tegelijk bracht die onafhankelijkheid met zich mee, dat sigarenmakers waarschijnlijk ook eerder genoodzaakt waren zich te verzetten. Niet of althans minder met

¹²²) Zie noot 106.

¹²³) *De Toekomst*, 10 mei 1902.

¹²⁴) Zie daartoe par. 4 van dit hoofdstuk.

¹²⁵) *De Sigarenmaker*, 26 augustus 1905.

¹²⁶) Vgl. Staat XVI in Doorakkers, *t.a.p.*, 290-291.

Breda verbonden, waren zij immers veelal uitsluitend loonafhankelijk en konden zij geen klappen opvangen door middel van de opbrengsten van een stukje grond of ondersteuning van nabije familie. Helaas ontbreken cijfers die duidelijk zouden kunnen maken, of deze laatste veronderstelling voor Breda aannemelijk is. Een aanwijzing voor de juistheid ervan is mogelijk gelegen in de vanzelfsprekendheid, waarmee in krantenberichten geschreven werd over het 'afreizen' van sigarenmakers, als er geen werk meer was of als ze om een andere reden ontslagen waren.¹²⁷ De derde factor die de grotere aanhang van de meer strijdbare socialistische Sigarenmakersbond kan verklaren, was zeker de combinatie van zeer lage lonen en slechte arbeidsvoorwaarden.¹²⁸ Evenals elders was de sigarenindustrie in Breda dan ook een der meest roerige bedrijfstakken, hetgeen met name blijkt uit het in de volgende paragraaf opgenomen overzicht van stakingen. Zeer opmerkelijk is hierbij, dat op een na bij geen der ondernomen stakingen de arbeiders het onderspit moesten delven.

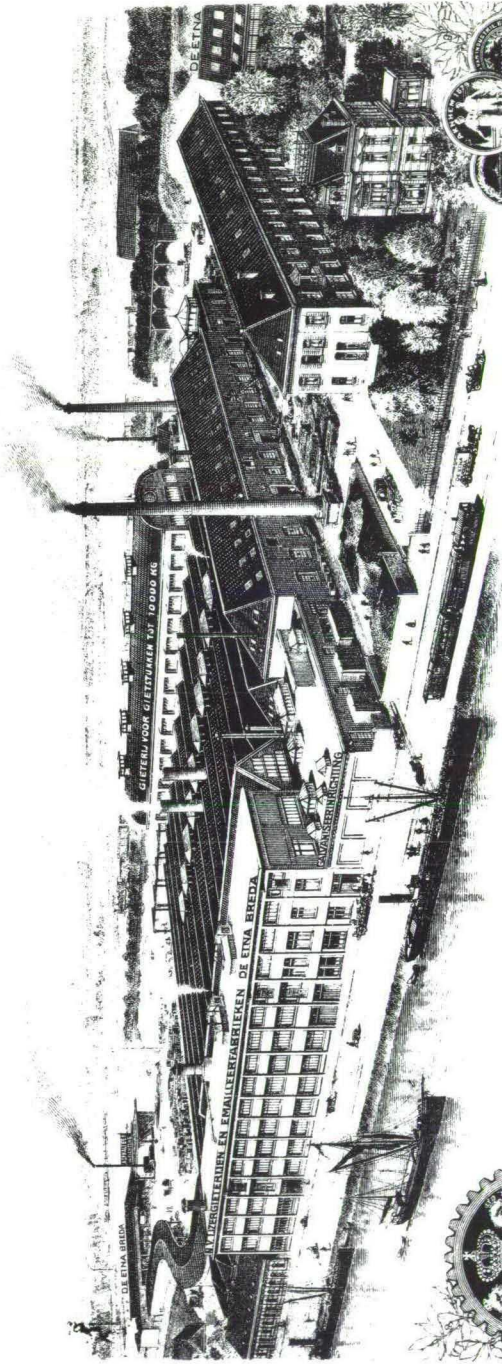
Vergeleken met vrijwel alle andere socialistisch georiënteerde vakorganisaties was die in de sigarenindustrie dus redelijk succesvol. Toch hadden de leden het vaak zwaar te verduren. Zo kwam het kennelijk voor, dat een patroon juist zijn socialistisch georganiseerde arbeiders het werk gaf waar lagere stuklonen voor stonden.¹²⁹ Als er weinig werk was op een bedrijf en er enkele sigarenmakers ontslagen moesten worden, de gebruikelijke gang van zaken, dan waren 'rooien' nogal eens 'de sigaar'. Ook kwam het voor, dat bepaalde sigarenmakers simpelweg vanwege hun beginselen 'uitgesloten' werden, dat wil zeggen, op straat gezet.¹³⁰ De meesten liepen met hun lidmaatschap dan ook niet te koop en waarschijnlijk was het juist om deze reden, dat bij conflicten niet de arbeiders zelf maar iemand uit het hoofdbestuur van hun bond

¹²⁷) Bijv. *Dagblad van Noord-Brabant* 2 maart 1900, *De Toekomst*, 26 augustus 1905 en 18 augustus 1906, *De Sigarenmaker*, 9 september 1905.

¹²⁸) Doorakkers, *t.a.p.*, 343-344.

¹²⁹) *De Toekomst*, 17 februari 1906; Van Pelt, *Herinneringen uit Brabant*, 223.

¹³⁰) *De Vrije Socialist*, 9 april 1898. *De Sigarenmaker*, 7 april 1900, *De Toekomst*, 26 augustus 1905, *Het Volk*, 26 september 1905 (betrof: Jan Meijvis), *De Toekomst*, 24 februari 1906 (betrof: voorzitter 'E' van de afdeling). Zie ook Doorakkers, *t.a.p.*, 321.



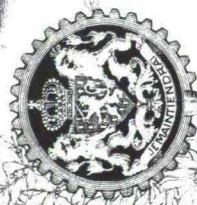
N.V. IJZERGIEETERIJEN EN EMAILLEERFABRIEKEN DE ETNA, BREDA

Telief Inter. N^o 91
3^e section, 6^e étage
3^e étage, 2^e 6^e étage

OPGERICHT 1856.
TELEGR. ADRES ETNA BREDA

SPECIALITEIT IN
GEGOTEN IJZERE KACHELS PETROLEUMSTELLEN,
VEEPOTTEN, KACHELORNAMENTEN,
FINE EN GROVE GIETWERKEN.
BEZIT GROOT GEDELTE DER MODELLEN AFKOMSTIG
V.D. IJZERGIEETERIJ DE PRINS VAN ORANJE
EN DE PLETERIJ.

Breda, Holland



Atb. 21. Briefhoofd van De Etna, ijzergietrij aan de Transingel. Afgebeeld is het gebouwencomplex zoals het er na een verbouwing vlak na de Eerste Wereldoorlog uitzag.



Afb. 22. Machinefabriek Breda, voorheen Backer en Ruch, tot 1939 gevestigd aan de Jan van Polanenkaade op de plaats van het huidige politiebureau. De foto is gemaakt ten tijde van de afbraak van de oude fabriek.

met de patroons onderhandelde.¹³¹ De katholieke of helemaal niet georganiseerde sigarenmakers werd, begrijpelijk, vaak verweten de anderen "tusschen de beenen" te lopen,¹³² dat wil zeggen, niet eendrachtig looneisen te stellen en niet mee te strijden voor de verbetering van de positie van de arbeiders. Zo kon men bij een van de stakingen een tirade lezen tegen de "lamstralen" die aan het werk bleven, die zich kennelijk niet schaamden, die "geen greintje mensenwaarde" meer hadden en die anderen voor zich lieten ploeteren om er zelf van te kunnen profiteren.¹³³ De patroons trokken natuurlijk het profijt van die onenigheid:

"... wanneer men weet dat op verschillende fabrieken hier vaders en zoons werken en dat de eersten zich vaak niet ontzien om aan den patroon te verklappen dat de laatsten bondslid zijn, dan laat het zich duidelijk genoeg verklaren hoe 't komt dat het patronaat hier oppermachtig heerscht".¹³⁴

Een van de sigarenmakers die vrijwel al deze benarde omstandigheden aan den lijve ondervond, was Jan Meijvis.¹³⁵ Hij was – aanvankelijk – in het geheim lid van de bond, kwam meermalen zonder werk vanwege zijn socialistische beginselen en moest ook nog de kritiek daarop van zijn vader verduren. Zijn vrouw werd kennelijk evenmin ontzien blijkens het verhaal over de weinig fijnzinnige pastoor die haar, terwijl ze in het kraambéd lag, aangeried haar man te verlaten. De persoon van deze Meijvis vormt een treffende illustratie van de verstrengeling van belangenorganisaties en politieke bewegingen in het socialistische kamp. Hiervoor is al aangegeven, dat sigarenmakers zich vrij vroeg in 'moderne' richting ontwikkelden. Jan Meijvis nu, was zo iemand in wie de samenwerking tussen partij en vakbeweging gepersonifieerd was

¹³¹) *De Toekomst*, 14 oktober 1905, 17 februari 1906 en 18 augustus 1906.

¹³²) *t.a.p.*, 26 augustus 1905.

¹³³) *t.a.p.*, 4 augustus 1906.

¹³⁴) *t.a.p.*, 17 februari 1906.

¹³⁵) Die omstandigheden zijn beeldend, hoewel niet steeds geheel volgens de feiten, beschreven door Van Pelt, *t.a.p.*, 221-225. Ontwikkelingen en voorvallen rond Meijvis zijn, evenmin altijd correct, m.n. te vinden in *Samen op mars*. Zie voor een korte genealogie van Jan Meijvis: Roelvink, *Arbeidersleven in Breda*, in *Westbrabanders onder elkaar*.

en die daarin op vele fronten een stuwende kracht was. Niet alleen was hij lid van de plaatselijke afdeling van de SDAP, vrijwel sinds de definitieve oprichting in 1905, maar ook was hij een der gangmakers van de in 1907 opgerichte Bredasche Bestuurdersbond; vele jaren was hij voorzitter van deze bond. Vanaf 1919 was Meijvis gemeenteraadslid en in 1947 werd hij, die in de hier beschreven jaren een verguisde 'rooie' was, zelfs benoemd tot ereburger van Breda.

b. Metaalbewerkers

Het verhaal van de organisatie van vooruitstrevende metaalbewerkers in Breda is tamelijk kort. Meerdere pogingen werden gedaan een afdeling van de Algemeene Nederlandsche Metaalbewerkers Bond (ANMB) van de grond te krijgen, maar de resultaten waren meestal slechts van korte duur en zeker niet indrukwekkend. Pas in 1908, namelijk bij de grote staking op De Etna,¹³⁶ trad de bond op de voorgrond, maar die gebeurtenis valt buiten het tijdsbestek dat hier aan de orde is. Met betrekking tot de daaraan voorafgaande jaren is slechts het vallen en moeizaam overeind krabbelen van de afdeling te registreren.

De Bredase metaalbewerkers organiseerden zich voor het eerst in 1895. In januari van dat jaar ontstonden de plannen om een afdeling van de ANMB op te richten.¹³⁷ Kennelijk slaagde men daarin, want in juli van hetzelfde jaar wordt Breda als een van de twaalf afdelingen in het land genoemd, de enige in Zuid-Nederland.¹³⁸ Op het congres van de bond in 1896 was ook de afdeling Breda aanwezig.¹³⁹

In de twee navolgende jaren moet de afdeling nog hebben bestaan, gezien de vergaderingen die zij organiseerde, al dan niet in samenwerking met anderen. Op 1 mei 1897 hield zij in een bierhuis een openbare vergadering, alwaar een spreker uit Den Haag

¹³⁶) Laenen, Van staking en ander verzet III, *t.a.p.*; vgl. Doorakkers, *t.a.p.*, 346-348.

¹³⁷) *Recht voor Allen*, 12 januari 1895.

¹³⁸) *Een halve eeuw, gedenkboek van de ANMB*, verder aangehaald als Van der Houven, 71.

¹³⁹) *a.w.*, 82.

een pleidooi hield voor de acht-urige werkdag.¹⁴⁰ De waakzame politie rapporteerde dat er een zestigtal toehoorders aanwezig was geweest, "meest nieuwsgierigen die geen sociaal democraten zijn". Bijzonderheden vielen niet voor.¹⁴¹ Ook in 1898 organiseerden de metaalbewerkers weer een 1 mei-bijeenkomst. Dat geschiedde, zoals hiervoor bleek, samen met sigarenmakers, spoorwegmensen en vrije socialistten, met wie ook een protestmeeting tegen de zaak Hogerhuis werd belegd.¹⁴² Daarnaast is er nog sprake van een bijeenkomst van de metaalbewerkers met ene Adamas als spreker.¹⁴³ Toen echter een aantal van de meest vooruitstrevenden uit Breda verhuisde, ging de afdeling van de ANMB ter ziele.¹⁴⁴ In de jaren 1899 tot en met 1901 was Breda dan ook niet vertegenwoordigd op de landelijke congressen van de bond.¹⁴⁵

Hoewel de ANMB niet tot de oprichters van het NAS behoorde, was de bond hierbij vermoedelijk toch een aantal jaren aangesloten. In ieder geval werkte de Bredase afdeling samen met in het NAS georganiseerde sigarenmakers en spoorwegmensen, alsmede met de vrije socialistten ter stede. Merkwaardig is dat zowel de metaalbewerkersbond als de sigarenmakersbond over eenzelfde periode niets van zich liet horen in Breda. Misschien kan dit erop duiden, dat beide bonden georganiseerd waren door enkele actieve socialistten? Opvallend is op z'n minst dat ook de vrije socialistten tussen 1899 en 1901 minder actief waren in de stad.

Net als bij de sigarenmakers werd er onder de metaalbewerkers in 1902 weer een bondsafdeling opgericht. Het hoofdbestuur van de ANMB organiseerde in april van dat jaar een vergadering met de opzet weer een afdeling in Breda op te richten. De spreker, het bondsbestuurslid A.J.P. Hooze uit Haarlem, had dan ook als motto: 'Waarom verenigd?'¹⁴⁶ Veel meer dan een tiental arbeiders

¹⁴⁰) GAB Politiearchief, brief Commissaris van Politie aan de Procureur-Generaal, de naam van de spreker was niet te ontcijferen (afd. II-41 (20)).

¹⁴¹) t.a.p.

¹⁴²) Zie noot 116.

¹⁴³) *De Vrije Socialist*, 18 juni 1898.

¹⁴⁴) *De Toekomst*, 5 april 1902.

¹⁴⁵) Van der Houven, a.w., 85, 88, 89.

¹⁴⁶) *De Toekomst*, 5 april 1902; *Bredasche Courant*, 11 april 1902.

ders sloot zich echter niet aan.¹⁴⁷ Dat mag eigenlijk wel verwonderlijk heten, waar met name in vrij-socialistische kring zo veelvuldig over wantoestanden op vooral De Etna werd geschreven.¹⁴⁸ Kennelijk waren de arbeiders óf niet zo ontevreden als de kritiek zou kunnen doen vermoeden, óf inderdaad een "gatlikkerige troep",¹⁴⁹ die niets tegen de patroon durfde te ondernemen en liever borreltjes dronk.

Van de afdeling kwam weinig terecht. Wel was zij in 1902 en 1903 weer op het landelijk congres van de ANMB vertegenwoordigd.¹⁵⁰ Ook werd nog geprobeerd speciaal de arbeiders van Backer en Rueb (Machinefabriek Breda) te winnen door een vergadering te organiseren "waar hun een weg zal worden aangewezen om tot verbetering van hunnen toestand te geraken".¹⁵¹ Maar al mopperden en klaagden de arbeiders van Backer en Rueb kennelijk veel over hun patroon,¹⁵² de behoefte om zich te organiseren was waarschijnlijk nauwelijks aanwezig. De afdeling ging dan ook vermoedelijk ten gronde, want in 1904 ontbrak zij op het congres van de bond.¹⁵³

In 1905 kwam er weer een Bredase afdeling van de ANMB tot stand,¹⁵⁴ maar ook nu waarschijnlijk zonder veel succes, want al spoedig werd, in vrij socialistische kring, geklaagd dat de vereniging "niet 't minste teken van leven" gaf en dat er "geen greintje fut" in zat.¹⁵⁵ Daarentegen toonden bijvoorbeeld de arbeiders van Backer en Rueb kennelijk wel belangstelling voor zang- en toneelverenigingen, "doch van vakverenigingen in den vorm van strijdverenigingen, brrr! ze krijgen er kippenvel van".¹⁵⁶ De vrije socialisten spaarden de arbeiders niet met hun kritiek:

¹⁴⁷⁾ *De Toekomst*, 10 mei 1902.

¹⁴⁸⁾ Kritiek in *De Toekomst* en *De Vrije Socialist*; zie par. I van dit hoofdstuk.

¹⁴⁹⁾ *De Toekomst*, 26 april 1902.

¹⁵⁰⁾ Van der Houven, *a.w.*, 90, 95.

¹⁵¹⁾ *De Toekomst*, 19 september 1903.

¹⁵²⁾ *t.a.p.*, 6 juni 1903.

¹⁵³⁾ Van der Houven, *a.w.*, 98-99. Voor latere jaren geeft het boek geen uitsluitsel over de aan-/afwezigheid van de afd. Breda.

¹⁵⁴⁾ *Het Volk*, 26 september 1905 rept van "de jonge afdeeling van den Metaalbewerdersbond".

¹⁵⁵⁾ *De Toekomst*, 23 december 1905.

¹⁵⁶⁾ *t.a.p.*, 27 januari 1906.

"Wij voelen voor zulke lamelendigen niets dan verachting, omdat ze weten dat ze verkeerd doen, 't is hun reeds honderdmaal voorgezongen; ze werken alle vooruitgang tegen".¹⁵⁷

Blijkbaar was er niemand die zich de kritiek aantrok, want medio 1906 meldde de secretaris van het hoofdbestuur van de ANMB dat er geen afdeling bestond in Breda.¹⁵⁸ Toch getroostte de bond zich duidelijk moeite om het belang van vakorganisatie aan de metaalbewerkers in Breda duidelijk te maken. In 1906 voerde bondssecretaris G. Elferink het woord op een openbare vergadering, terwijl in 1907 zijn opvolger W. F. Dekkers en de redacteur-/penningmeester A. H. W. Jantzen evenzo naar Breda kwamen.¹⁵⁹

Inmiddels was de ANMB onmiskenbaar in sociaal-democratisch vaarwater terecht gekomen. Typerend was in dit opzicht de opvatting over de moderne vakorganisatie, zoals de zojuist genoemde Jantzen die in zijn lezing in Breda beeldend formuleerde.¹⁶⁰ Overigens behoorde de ANMB niet tot de oprichters van het NVV;¹⁶¹ in de propaganda presenteerde hij zich dan ook als neutraal, dat wil hier zeggen, noch socialistisch, noch anarchistisch.¹⁶²

De geringe aanhang van de ANMB in Breda laat zich wellicht verklaren uit de aanwezigheid van een sterke katholieke tegenhanger, te weten de R.K. Metaalbewerkersvereniging St. Eloy, eind 1895 opgericht.¹⁶³ Van deze bond zijn de navolgende leden-cijfers bekend:

Tabel 5: *Ledencijfers R.K. Metaalbewerkersvereniging St. Eloy, afd. Breda*¹⁶⁴

jaar	1896	1901	1902	1903	1904	1906
aantal	23	31	28	30	44	123

¹⁵⁷) t.a.p.

¹⁵⁸) *De Bredasche Klok*, 4 augustus 1906.

¹⁵⁹) *Bredasche Courant*, resp. 3 februari 1906, 4 februari 1907 (vgl. noot 96), 24 juni 1907.

¹⁶⁰) Zie hiertoe noot 96.

¹⁶¹) Vgl. Van der Meer, *Op zoek naar een duurzame verbintenis*, 217.

¹⁶²) Rede van Dekkers te Breda; *Bredasche Courant*, 24 juni 1907.

¹⁶³) *Bredasche Courant*, 14 november 1895. Volgens *Bijdragen tot de statistiek van Nederland* werd 'St. Eloy' – Breda pas op 1 november 1896 opgericht.

¹⁶⁴) Het cijfer uit 1906 is ontleend aan het *Dagblad van Noord-Brabant*, 30 oktober 1906. De overige cijfers zijn afkomstig uit *Bijdragen tot de statistiek van Nederland*, II, 6-9.

St. Eloy was waarschijnlijk minder gedwee en rabiaat anti-socialistisch dan vele andere onderbonden van de R.K. Volksbond. Zo steunde deze vereniging naar eigen zeggen meermalen werkstakingen elders met (vrijwillige) bijdragen van de leden,¹⁶⁵ terwijl hij ook eens te kennen gaf met de ANMB in Breda te willen samenwerken om loonsverhoging te verkrijgen.¹⁶⁶ Hierdoor zal onder de metaalarbeiders de behoefte aan een 'modern' alternatief voor St. Eloy gering zijn geweest.

c. Gemeentearbeiders

De Bond van Nederlandsche Gemeentewerklieden vormt een interessant voorbeeld van een 'moderne' vakorganisatie die doelgericht en met grote inzet geprobeerd heeft zich een plaats in Breda te verwerven. Aanvankelijk met niet gering succes. Deze bond biedt eveneens een illustratie van felle tegenwerking door de R.K. Volksbond. Een en ander manifesteerde zich in maandenlange campagnes over en weer eind 1906, begin 1907. Juist in die tijd begon men zich in katholieke kring meer en meer bewust te worden van het 'roode gevaar' – en als reactie daarop van een eigen katholieke identiteit. Die gevoelens van bedreiging werden zeker aanzienlijk versterkt door de sensationele opkomst in de jaren 1905-1907 van de Bredase SDAP onder aanvoering van de priester-socialist Jan van den Brink.

De afdeling Breda van de Bond van Ned. Gemeentewerklieden werd opgericht op 9 september 1906. De preciese aanleiding is niet bekend. Wel zeker lijkt, dat groeiende ontevredenheid onder de gemeentearbeiders over hun lonen en hun arbeidsomstandigheden de voedingsbodem vormde waarop de bond een explosieve groei beleefde. Daarnaast is er enige aanwijzing, dat onder gemeentearbeiders ontevredenheid bestond over het feit dat de R.K. Volksbond, waarschijnlijk enige tijd tevoren, zijn 'ondersteuningsfonds' (vermoedelijk een ziekenkas) had opgeheven; diverse gemeentewerklieden hadden daarop de Volksbond verla-

¹⁶⁵) *Bijdragen tot de statistiek* II, 6-9.

¹⁶⁶) Zie noot 162.

ten.¹⁶⁷ Het ligt voor de hand, dat dit de oprichting van een afdeling van de 'moderne' bond heeft begunstigd. Hierop wijst ook de nadruk die werd gelegd op de belofte bij de oprichting naderhand van een R.K. Gemeentewerkliedenvereniging, de belofte namelijk dat deze een eigen ondersteuningsfonds zou krijgen.¹⁶⁸

Hoe dan ook, de gemeentewerklieden brachten een numeriek sterke 'moderne' bond tot stand in het katholieke Breda. Liefst zo'n zestig gemeentearbeiders, ongeveer de helft van het totaal, sloten zich bij de afdeling aan.¹⁶⁹ In het bijzonder de werklieden van de reinigingsdienst waren vrijwel voltallig lid.¹⁷⁰ Het was de eerste maand na de oprichting overigens nog geen afdeling in de eigenlijke zin, omdat zij nog niet formeel bij de bond was aangesloten. Verscheidene leden hadden hiertegen vooreerst bezwaren "omdat ze dien bond voor erg rood aanzien".¹⁷¹ Anderhalve maand later kwam de aansluiting niettemin tot stand.¹⁷² Vanaf dat moment moest de bond echter de concurrentie en regelrechte tegenstrevingen van een katholieke tegenhanger dulden. De R.K. Gemeentewerkliedenvereniging St. Laurentius werd namelijk een dag na een daartoe belegde vergadering opgericht op 5 november 1906 met een 35-tal leden.¹⁷³ De gevolgen hiervan waren aanzienlijk, want binnen een maand werd het ledental van de Bredase afdeling van de Bond van Gemeentewerklieden gehalveerd.¹⁷⁴ Ook een groots opgezette openbare vergadering in januari 1907 kon daaraan weinig meer veranderen.¹⁷⁵

De 'heeren uit Rotterdam', zoals de Volksbond de leiders van de

¹⁶⁷) *Dagblad van Noord-Brabant*, 6 november 1906.

¹⁶⁸) *t.a.p.*

¹⁶⁹) *De Gemeentewerkman*, 29 september 1906 noemt twee getallen: 50 en 70. *De Toekomst*, 1 december 1906 rept van 59 leden. Bij de Gemeente-werken, -beplantingen, -reinigingsdienst, -gasfabriek en -hoogdrukwaterleiding werkten in totaal ongeveer 125 arbeiders; daarenboven ± 20 die slechts gedeeltelijk in dienst waren (winterstokers, lantaarnopstekers). *Verslag Gemeente Breda* 1906, 44 e.v.

¹⁷⁰) *De Toekomst*, 22 september 1906. Volgens het *Verslag Gemeente Breda* 1906 werkten er 36 arbeiders bij de gemeente-reinigingsdienst.

¹⁷¹) *De Toekomst*, 22 september 1906.

¹⁷²) *t.a.p.*, 27 oktober 1906.

¹⁷³) *Dagblad van Noord-Brabant*, 6 november 1906.

¹⁷⁴) *De Toekomst*, 1 december 1906 meldt een daling van 59 naar 27 leden.

¹⁷⁵) Ledencijfers worden verder nergens genoemd, maar uit verslagen en berichten in kranten blijkt niets van een heropleving.

Bond van Gemeentewerklieden smalend omschreef, hadden de propaganda voor hun bond overigens met aanzienlijke inzet aangepakt. In *De Gemeentewerkman*, het weekblad van de bond, werd uitvoerig geschreven over het belang van organisatie, over de lage lonen en slechte arbeidsomstandigheden van de gemeentearbeiders en over de tegenwerking van de R.K. Volksbond.¹⁷⁶ Al deze schriftelijke propaganda was onmiskenbaar bedoeld om de mondelinge werving kracht bij te zetten. In januari 1907 werd, ter ondersteuning van een door de bond georganiseerde openbare vergadering, zelfs een speciaal nummer van *De Gemeentewerkman* voor Breda gemaakt en onder gemeentewerklieden verspreid.¹⁷⁷ Bondsvoorzitter P. Schoonderwoerd en bondssecretaris – tevens bezoldigd propagandist – N. van Hinte kwamen tijdens de opbouwperiode van de afdeling meermalen naar Breda. Zij maakten niet alleen propaganda voor hun bond op daartoe belegde vergaderingen,¹⁷⁸ maar verdedigden deze aldaar ook met verve, toen van katholieke zijde de aanval was ingezet.

Zowel in woord als geschrift probeerde de Bond van Ned. Gemeentewerklieden duidelijk te maken, dat het in Breda slecht gesteld was met lonen en arbeidsomstandigheden. In een uiteraad propagandistische toonzetting werden uitvoerig de jammerlijke achtergronden van het leven van de werklieden geschetst. Hoe was de situatie? Het gros der lonen lag tussen f 500,— en f 600,— per jaar, hetgeen ongeveer neerkomt op gemiddelde weeklonen van f 10,— à f 12,—. Enkele arbeiders, met name de machinisten, verdienden meer dan f 700,—, terwijl er anderzijds nogal wat waren die lonen tussen f 400,— en f 500,— kre-

¹⁷⁶) *De Gemeentewerkman*, 8 en 29 september, 10 november, 8 december 1906, 19 januari en 2 februari 1907.

¹⁷⁷) Dit extra nummer, gedateerd 24 januari 1907, bestond uit één los vel (formaat ± A2), waarvan voor- en achterzijde geheel bedrukt.

¹⁷⁸) Samen of afzonderlijk spraken Schoonderwoerd en Van Hinte op de volgende vergaderingen van de afdeling:

9 september 1906 (o.a. *De Gemeentewerkman* 8 september 1906);

20 oktober 1906 (*De Toekomst* 27 oktober 1906);

29 november 1906 (*De Gemeentewerkman* 8 december 1906);

27 januari 1907 (o.a. *De Gemeentewerkman* 2 februari 1907).

gen.¹⁷⁹ De gemeentewerklieden waren hiermee overigens gemiddeld niet slechter af dan andere arbeiders in Breda.¹⁸⁰

In zijn propaganda accentueerde de Bond van Gemeentewerklieden het feit dat deze lonen zo minimaal waren, dat een arbeider als 't ware gedwongen was "iedere minuut van 't leven te besteedden voor levensonderhoud".¹⁸¹ Vooral in *De Gemeentewerkman* werd over de vanzelfsprekendheid hiervan geklaagd. Zo het feit dat vele arbeiders in het beetje vrije tijd dat hen restte, bezig waren hun loon aan te vullen door aardappelen en groente te telen. "Voor ontwikkeling of eenige ontspanning van hogere orde kan geen voldoende tijd overschieten".¹⁸² Schande sprak het bondsorgaan van het feit dat heel wat vrouwen van gemeentearbeiders genoodzaakt waren bij te verdienen door thuis met het gezin groenten schoon te maken voor de conservenfabriek in Princenhage. De propagandist van de bond, N. van Hinte, getuigde:

"... hoe die gezinnen zich moeten geven, man, vrouw en kinderen, zich geheel moeten geven, dag aan dag, avond aan avond om de schamele verdiensten, die de gemeente Breda haar werklieden betaald, wat aan te vullen. Persoonlijk hebben wij zoo'n huisgezin bezocht en ons overtuigd van de waarheid van hetgeen men ons mededeelde, wij hebben ze zien zitten de slobbers, kinderen die reeds lang op bed moesten liggen, bezig de wortelen te schillen, tegen hunne borstjes aan of op hun knieën. Modderig nat is die plaats, doorgeplakt tot op hun lichaam. Zoo betaald de gemeente Breda hare werklieden dat de kinderen al hun tijd om te spelen moeten opofferen.

Dat is niet het geval met een enkele werkman, maar met het meerendeel der reinigers. Echter niet alleen bij de reiniging ook bij publieke werken moeten de verdiensten

¹⁷⁹) Deze globale bijdragen zijn gebaseerd op de jaarlonen van de arbeiders, zoals genoemd in het *Verslag Gemeente Breda* 1906, 44 e.v.

¹⁸⁰) Vgl. de lonen genoemd in Doorakkers, *t.a.p.*, 294-295.

¹⁸¹) *De Gemeentewerkman*, 8 september 1906.

¹⁸²) *t.a.p.*

door middel van de huisindustrie, als tabakstrippen worden aangevuld".¹⁸³

Ook anderszins waren de arbeidsomstandigheden kennelijk niet rooskleurig. Volgens *De Gemeentewerkman* waren er stokers

"... welke zes en zeven dagen per week moeten werken voor de kolossale som van acht gulden. Er worden daar nog vaklieden gevonden, welke voortdurend 17 à 18 uren per dag in dienst zijn.

Het 3-ploegenstelsel, daar durven die arme zwoegers nog niet eens aan denken, laat staan over spreken".¹⁸⁴

Volgens de bond waren vergeleken met het noorden van het land niet alleen de werktijden ongunstiger: er was ook geen pensioen voor weduwen en wezen, ziekengeld bedroeg niet meer dan de helft van het normale loon, overuren werden niet extra beloond, verlofdagen werden niet of nauwelijks gegeven.¹⁸⁵

Allereerst rekende de Bond van Gemeentewerklieden dit alles de gemeente Breda aan. Maar niet minder kreeg de R.K.Volksbond er van langs, zodra deze een eigen gemeentewerkliedenorganisatie in Breda stichtte, twee maanden na de 'neutrale' bond. De Volksbond werd verweten, dat deze zich nooit bekommerd had om het lot van de gemeentearbeiders, laat staan getracht zou hebben een einde aan de misstanden te maken. Het is zeer wel begrijpelijk, dat de 'moderne' bond ziedend was, voor zover St. Laurentius speciaal was opgericht om de arbeiders onder rooms vaan te houden. Voor het overige lijken de verwijten aan het adres van de katholieke gemeentewerkliedenbond enigermate overtrokken. Bekend zijn namelijk: een protest, in 1899 door de R.K.Volksbond bij de Gemeente ingediend, tegen de lange werktijden aan de gasfabriek; voorts het in samenwerking met de losse werkliedenvereniging 'Kardinaal Manning' bewerkstelligen in 1901 van een loonsverhoging voor de werklui bij de gemeentereiniging; bovendien de indiening door de R.K.Volksbond van een adres aan de

¹⁸³) t.a.p., 19 januari 1907.

¹⁸⁴) t.a.p., 29 september 1906.

¹⁸⁵) t.a.p., 24 januari 1907.

Gemeenteraad in 1904 inzake de pensioenregeling voor gemeente-arbeiders.¹⁸⁶

Overigens blijkt niet dat men van katholieke zijde aanleiding zag naar deze activiteiten te verwijzen en zich aldus tegen kritiek te verweren. Van katholieke zijde richtte men zich vooral tegen het feit dat de Bond van Ned. Gemeentewerklieden zich in Breda als een 'neutrale' bond presenteerde, terwijl zij in feite socialistisch was. Een 'katholieke' circulaire maakte de arbeiders erop attent:

"Neutraal? Wie kan tegenwoordig nog neutraal zijn? Is neutraliteit vooral op het gebied van vakorganisatie, niet gelijk-luidend met socialisme? Welnu mannen, moet je dan heil zoeken bij het socialisme? Kan het erger? Is dan alleen verbetering te krijgen onder leiding van zoogenaamde neutrale heeren uit Rotterdam?"¹⁸⁷

In katholieke kring beseftte men duidelijk maar al te goed, dat de Bond van Gemeentewerklieden inderdaad "een SDAP bolwerk"¹⁸⁸ was. De katholieke arbeiders die inmiddels lid waren geworden van de 'rooie' bond, werden in dezelfde circulaire dan ook opgeroepen een eigen vereniging tot stand te brengen:

". . . ge hebt je laten verleiden door het zoet gefluit van vreemde vogelaars, die je eerst mooie beloften doen, daarna je geloof als een bijzaak doen beschouwen, vervolgens belachelijk maken en je zoo inlijven bij de socialisten. Weg met die roode broeders!"¹⁸⁹

Tegenover deze onthulling van de achtergronden van de "zoogenaamde neutrale heeren uit Rotterdam" staat, dat de feitelijke kritiek op hun bedoelingen van bedenkelijk allooi was. Voor de R.K. Volksbond was de beschuldiging, dat zij socialist waren, klaarblijkelijk veelzeggend genoeg. Inhoudelijk ging men van katholieke zijde op geen enkele wijze in op de klachten van de Bond van Gemeentewerklieden over de toestand in Breda. De voorzitter

¹⁸⁶⁾ Informatie van A. Laenen.

¹⁸⁷⁾ Afgedrukt in *De Gemeentewerkman*, 10 november 1906.

¹⁸⁸⁾ Van Tijn, *De sociale bewegingen*, 319.

¹⁸⁹⁾ Zie noot 187.

van de Volksbond in Breda, W.C. Mentink, maakte slechts op suggestieve wijze melding van het feit dat Van Hinte van de 'rode' bond gesalarieerd propagandist was à f 1000,— per jaar.¹⁹⁰

Een doorn in het oog van de 'modernen' was vooral de strijdwijze van de tegenstander: dat men de huisvrouwen een ongelukkig gezin voorspiegelde, als hun echtgenoten bij de 'rode' bond bleven;¹⁹¹ dat men een zieke arbeider op zijn ziekbed overhaalde bij de katholieke bond te komen.¹⁹² Bovenal werd de katholieken kwalijk genomen, dat zij ieder debat ontliepen.¹⁹³ Op openbare vergaderingen van de Bond van Gemeentewerklieden maakten de r.k. voormannen nimmer gebruik van de gelegenheid tot vrijelijk debatteren. Dit mocht nog begrijpelijk zijn, het was zeker een bedenkelijk teken van zwakte dat op een vergadering van de R.K. Gemeentewerkliedenvereniging de spreektijd voor debaters tot vijf minuten werd beperkt. De aanwezige leiders van de 'neutrale' bond, Van Hinte en Schoonderwoerd, verlieten met hun aanhang onder protest de bijeenkomst.¹⁹⁴

Het was alles vergeefse moeite en ergernis. De R.K. Volksbond was er met de oprichting van een eigen gemeentewerkliedenvereniging in geslaagd een belangrijk deel van de arbeiders terug te winnen. Helaas ontbreken concrete gegevens om te kunnen vaststellen, in hoeverre de Bond van Gemeentewerklieden zich wist te handhaven in Breda. In ieder geval verdween deze niet geheel van het toneel, want later in 1907 deed de bond nog van zich horen met een adres aan de Gemeenteraad.¹⁹⁵ Wat de verwickelingen tussen beide bonden vooral illustreert, is dat de katholieke arbeidersorganisaties allereerst defensief ingesteld waren. Het ging hen er meer om arbeiders voor het katholieke kamp te behouden,

¹⁹⁰) *Dagblad van Noord-Brabant*, 20 november 1906 en 26 januari 1907.

¹⁹¹) Zie noot 187; ook *De Gemeentewerkman*, 19 januari 1907.

¹⁹²) *De Gemeentewerkman*, 19 en 24 januari 1907. Voorzitter Mentink van de R.K. Volksbond-Breda weersprak een en ander in een ingezonden brief in het *Dagblad van Noord-Brabant*, 26 januari 1907.

¹⁹³) *De Gemeentewerkman*, 24 januari en 2 februari 1907.

¹⁹⁴) *Dagblad van Noord-Brabant*, 22 januari 1907; vgl. noot 193.

¹⁹⁵) *Verslag Gemeente Breda 1907*, 71, 77. Volgens *a.w.*, 1906, 80-81, 91 had de bond ook in 1906 al eens een adres aan de Raad gezonden.

dan dat zij er blijk van gaven hun materiële belangen primair te stellen.

§ 4. *Stakingen*

Aan de stakingen die tot in 1907 te Breda plaatsvonden, zal hier slechts kort en in hoofdlijnen aandacht worden geschonken. Vrijwel alle bekende stakingen zijn reeds elders gedetailleerd beschreven.¹⁹⁶ Uitgangspunt is het in tabel 6 afgedrukte chronologische overzicht van de stakingen. Opvallend is daarin allereerst, dat rond 1900 aanzienlijk meer gestaakt werd dan op grond van officieel bekende gegevens vermoed kan worden.¹⁹⁷ Terwijl de statistieken van het CBS over de periode 1901-1907 voor Breda slechts vier stakingen en één geval van uitsluiting vermelden, blijkt uit allerlei kranteberichtjes dat het werkelijke aantal stakingen over dezelfde periode minstens het dubbele bedroeg.

Dat niet alle stakingen of daarop uitlopende conflicten officieel geregistreerd werden, vindt natuurlijk z'n oorzaak in het feit dat het veelal om 'kleine' stakingen ging. Het merendeel der stakingen, ook die van voor 1901, had slechts een beperkt aantal deelnemers en duurde niet meer dan een dag, misschien zelfs niet meer dan enkele uren. Daardoor vielen verscheidene stakingen zó weinig op, dat ze niet tot de CBS-statistieken konden 'doordringen'. Daarbij komt, dat stakingen vaak met een sisser afliepen en daarom waarschijnlijk niet of nauwelijks als echte arbeidsconflicten door de tijdgenoten ervaren werden. Als bijvoorbeeld arbeiders uit onmin met hun patroon het werk neerlegden en de volgende dag bij een ander bedrijf aan de slag konden, kan men, zeker voor die tijd, nauwelijks van een staking in de eigenlijke betekenis spre-

¹⁹⁶) Laenen, Van staking en ander verzet, I-II, *t.a.p.*, Van het overzicht van stakingen in deze paragraaf (tabel 6) zijn de nummers 1, 3, 13, 17 en 19 niet in deze artikelen beschreven. Omdat bronvermelding bij de artikelen niet mogelijk was, zijn in dit overzicht wel de bronnen vermeld (noot 198 t/m 217); ten behoeve hiervan heeft A. Laenen diverse inlichtingen verstrekt.

¹⁹⁷) In Doorakkers, *t.a.p.*, 341 e.v., is het aantal stakingen in Breda vermeld, gebaseerd op gegevens van het CBS; het verzamelen van die gegevens begon eerst in 1901. De stakingen nrs. 14, 15, 16 en 18 uit tabel 6 worden ook door Doorakkers, *a.w.*, genoemd; staking nr. 10 wordt door hem als een geval van uitsluiting aangemerkt.

ken; dit geldt waarschijnlijk voor de stakingen nrs. 13, 15, 17 en 19. Dit soort stakingen zien we dan ook alleen vermeld in socialistisch georiënteerde blaadjes, die naar hun aard gretig inhaakten op elk conflict tussen arbeiders en patroons.

Zoals aangestipt was het aantal stakers meestal betrekkelijk gering. Voor zover bekend uit de schaarse gegevens ging het dikwijls om niet meer dan een tien- of twintigtal arbeiders. De indruk bestaat, dat een belangrijk deel van de arbeiders bij een bedrijf waar gestaakt werd, doorwerkte, hetgeen op weinig eensgezindheid en solidariteit zou kunnen wijzen. Voor deze veronderstelling pleit ook het feit dat het, behalve in het geval van de typografen en sigarenmakers, altijd stakingen betrof van 'losse' werklieden en sjouwers, opperlieden en ongeschoolde fabrieksarbeiders. Het mag daarbij typerend genoemd worden, dat de meest succesvolle stakingen juist konden plaatsvinden in een bedrijfstak waarin een relatief sterke socialistische vakbond bestond, namelijk de sigarenindustrie. Hier was tevens sprake van bemoeienis door de hoofdbesturen der betreffende bonden met enkele stakingen (nrs. 14 en 18), terwijl in alle andere gevallen het conflict geheel tussen arbeiders en patroon werd uitgevochten.

Vrijwel zonder uitzondering waren de lonen het strijdpunt. Veelal werd er gestaakt, omdat een patroon niet wenste in te gaan op een verzoek om loonsverhoging; soms doordat arbeiders niet akkoord wilden gaan met een opgelegde loonsverlaging, al dan niet in de vorm van een bijstelling van het stukloon in ongunstige zin. De concrete aanleiding voor een staking was vaak een andere dan de hoogte van het loon. Zo waren in 1900 de kwaliteitseisen die een nieuwe directeur aan de productie stelde, de directe reden voor sigarenmakers in staking te gaan (nr. 8). Aanvankelijk eisten de stakers het ontslag van de directeur, maar vervolgens ook een loonsverhoging; overigens werd de eerste eis wel, en de tweede eis niet ingewilligd.

Een andere, belangrijke aanleiding tot staking was in enkele gevallen (nrs. 10, 13 en 14) de uitsluiting van een of meer arbeiders. Een prominent voorbeeld hiervan was de reeds eerder genoemde socialistische sigarenmaker Jan Meijvis, die in 1905 werd

Tabel 6: *Overzicht van stakingen in Breda t/m 1907*

	jaar	maand	beroepsgroep	onderneming	resultaat
1.	1890	3 maart	losse arbeiders	tramweg	verloren ¹⁹⁸
2.	1894	oktober	typografen	Engelbrecht	verloren ¹⁹⁹
3.	1897	19 juli	opperlieden	bouw zustersschool Leuvenaarstraat	gewonnen ²⁰⁰
4.	1897	19 juli	opperlieden	bouw St. Josephkerk	onbekend ²⁰¹
5.	1898	begin juli	arbeiders lucifersfabriek	De Vlinder; eig. Ch. Loyens	gedeeltelijk gewonnen ²⁰²
6.	1899	15 nov.	havenarbeiders	steenkolen- handelaar	aanvankelijk gewon- nen; na gestelde vervolgeisen alsnog verloren ²⁰³
7.	1900	22 febr.	vrachtrijders	Hoppenbrouwers- Smits	verloren ²⁰⁴
8.	1900	19 febr.- 1 maart	sigarenmakers	Boes; eig. Heeren	gewonnen ²⁰⁵
9.	1900	14 dec.	havenarbeiders	lossen graanschip	gedeeltelijk gewonnen ²⁰⁶
10.	1903	maart	sigarenmakers	?	(gedeeltelijk?) gewonnen ²⁰⁷
11.	1903	23? juli	zout- en zeepzieders	De Fraiture & Co	verloren ²⁰⁸
12.	1903	19 sept.	arbeiders	Asphaltfabriek (fa. Haagh)	onbekend ²⁰⁹
13.	1905	eind aug.	sigarenmakers	Mast & Belle (eig. Bouman)	verloren (stakers 'afgereisd') ²¹⁰
14.	1905	sept. (4 weken)	sigarenmakers	Mast & Belle (eig. Bouman)	gewonnen ²¹¹
15.	1905	6-7 nov.	peeënlossers	Suikerfabriek Wittouck	verloren ²¹²
16.	1905	19 nov. e.v. (± 2 weken)	arbeiders	Asphaltfabriek (fa. Haagh)	verloren ²¹³
17.	1906	begin juli	sjouwers	Etna (fa. Klep)	verloren ²¹⁴
18.	1906	25 juli - 13 aug.	sigarenmakers	Boes; eig. Heeren	gewonnen ²¹⁵
19.	1906	begin aug.	'jongens'	Etna (fa. Klep)	verloren ²¹⁶
20.	1907	14 mei	havenarbeiders	steenkolenhande- laar Van Gastel	onbekend ²¹⁷

¹⁹⁸) *Bredasche Courant*, 6 maart 1890.¹⁹⁹) De Lepper, De Bredasche Typografenvereniging 'Door Eendracht t'Zaam Verbonden', *t.a.p.*, 140, 143-144; *Ons Vakbelang*, 1 februari 1895; *Recht voor Allen*, 10 oktober 1894.

ontslagen, in feite omdat hij te 'lastig' was. De andere vakbondsleden legden daarop onmiddellijk het werk neer. Prompt werden ook zij ontslagen, maar na de meest langdurige staking die Breda tot en met 1907 kende, konden bijna allen weer aan de slag. Maar ook hier werd, overigens zonder succes, tijdens het verloop van de staking loonsverhoging geëist. Het is aannemelijk dat te lage lonen de feitelijke oorzaak van het conflict waren.

Het merendeel van de stakingen, zeker als men die der sigarenmakers buiten beschouwing laat, ging voor de arbeiders verloren. Soms gingen de stakers vanzelf weer aan het werk, wanneer hun patroon geheel of gedeeltelijk voet bij stuk hield (bijv. nr. 5 en 9), soms werden zij simpelweg meteen ontslagen en vervangen door andere arbeiders (bijv. nrs. 1, 7 en 11). Ook kwam het wel voor, dat stakende arbeiders zelf elders gingen werken en zo de staking beëindigden (bijv. nrs. 13 en 15).

Bij de stakingen die in tabel 6 als 'gewonnen' zijn aangeduid, moet wel bedacht worden dat de 'winst' in een aantal gevallen niet meer was, dan dat de arbeiders directe benadeling wisten te voorkomen. Zo konden de arbeiders van de lucifersfabriek met hun

²⁰⁰⁾ *De Volkstribuun*, 24 juli 1897, vgl. *t.a.p.*, 31 juli 1897.

²⁰¹⁾ *t.a.p.*; *Bredasche Courant*, 22 juli 1897.

²⁰²⁾ *De Vrije Socialist*, 13 juli 1898 en 16 juli 1898.

²⁰³⁾ *Bredasche Courant*, 16 november 1899.

²⁰⁴⁾ *Dagblad van Noord-Brabant*, 23 februari 1900.

²⁰⁵⁾ *t.a.p.*, 24 februari en 2 maart 1900; *De Vrije Socialist*, 17 maart 1900.

²⁰⁶⁾ *Bredasche Courant*, 16 december 1900.

²⁰⁷⁾ *t.a.p.*, Doorakkers, 344; *De Toekomst*, 4 april 1903.

²⁰⁸⁾ *Bredasche Courant*, 24 juli 1903.

²⁰⁹⁾ *Bredasche Courant*, 20 september 1903.

²¹⁰⁾ *De Sigarenmaker*, 2 en 9 september 1905.

²¹¹⁾ *Bredasche Klok*, 16 september 1905; *De Toekomst*, 30 september en 14 oktober 1905; *Bredasche Courant*, 15 september 1905; Doorakkers *t.a.p.*, 344; Visser, *t.a.p.*, 79.

²¹²⁾ *Bredasche Courant*, 6 november 1905; *Dagblad van Noord-Brabant*, 25 november 1905; *De Toekomst*, 11 november 1905; Doorakkers, *t.a.p.*, 349.

²¹³⁾ *Bredasche Courant*, 23 november 1905; *Dagblad van Noord-Brabant*, 25 november 1905; *De Toekomst*, 2 december 1905; Doorakkers, *t.a.p.*, p. 349.

²¹⁴⁾ *De Toekomst*, 14 juli 1906.

²¹⁵⁾ *Bredasche Courant*, 27 juli 1906; *Dagblad van Noord-Brabant*, 28 juli en 14 augustus 1906; *Bredasche Klok*, 25 augustus 1906; *De Toekomst*, 4, 11 en 18 augustus 1906; Doorakkers, *t.a.p.*, 344.

²¹⁶⁾ *De Toekomst*, 11 augustus 1906.

²¹⁷⁾ *Bredasche Courant*, 15 mei 1907.

Algem. Nederl. Bierbrouwersgezellenbond.

Aan de Bredasche Bierbrouwersgezellen wordt medegedeeld dat op **Zondag 26 Augustus, twaalf uur** in het Volksgebouw „**VOORUIT**” Jan van Polanenkade 58 eene

Openbare Vergadering

zal plaats hebben, waar als spreker zal optreden **G. KERKHOFF**, Bondsvoorzitter.

Bierbrouwersgezellen komt allen op deze vergadering; het geldt uw aller belang hetgeen hier besproken zal worden.

Entrée vrij. HET BESTUUR.

Prof. Frank van der Goes

privaat-docent aan de Amsterdamsche Universiteit heeft zich bereid verklaard den volgende winter een

hooger en cursus

hier te Breda te willen geven over **STAATHUISHOUDKUNDE**.

Leeraren, onderwijzers, onderwijzeressen, weetgierige arbeiders(sters) enz., die aan dezen cursus willen deelnemen kunnen zich aanmelden *Jan van Polanenkade 58, Volksgebouw „Vooruit.”*

Afb. 23. Advertenties uit "De Bredasche Klok" (1906) voor een vergadering van een bierbrouwersvakbond en voor een lezingencyclus door de literator en de als SDAP-propagandist optredende Frank van der Goes.

Bond van Ned. Gem.-Werkl.

Afdeeling Breda.

Groote

Openbare Vergadering

op Zondag 27 Januari,
des namiddags 2 uur,

in de Zaal van den Heer M. F. Schuurman,
„Die Port von Cleve.”

Spreker de heer

P. Schoonderwoerd,

Voorz. Bond v. Ned. Gem.-Werkl.

ONDERWERP:

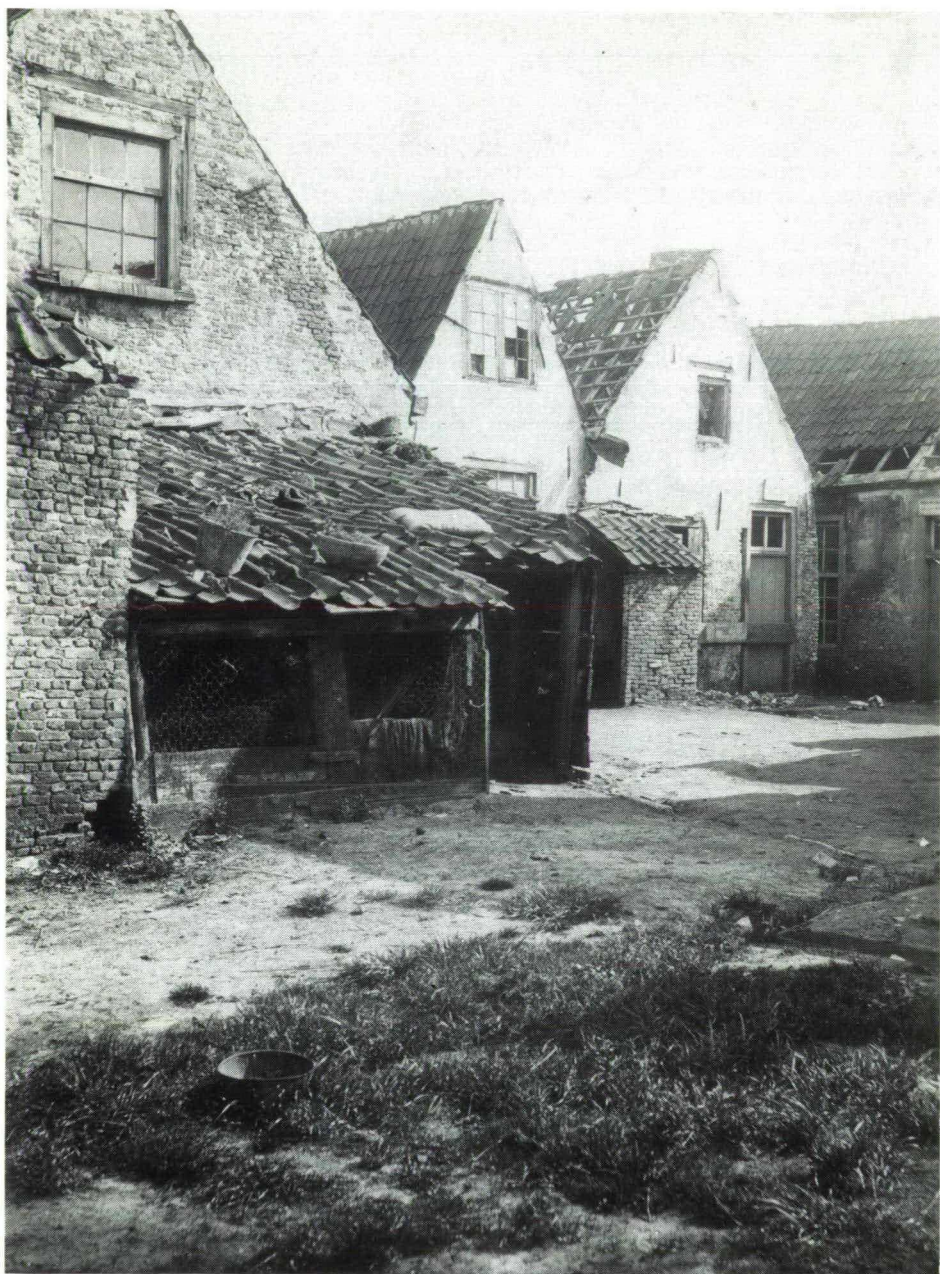
Waarom neutrale vakorganisatie?

Entrée vrij - Debat vrij.

HET BESTUUR,

P.S. Wij zullen niet als de R.-C. 5 minuten,
maar vrij debat geven.

Afb. 24. Advertentie uit "De Gemeentewerkman" voor een propagandabijeenkomst in januari 1907, georganiseerd door de sociaal-democratisch georiënteerde Nederlandsche Bond van Gemeentewerklieden.



Afb. 25. Achterzijde woningen aan het Nonnenveld, vlak voor de afbraak anno 1907.

staking (nr. 5) niet meer bereiken, dan dat een door hun patroon voorgenomen tariefsverlaging voor slechts de helft werd doorgevoerd. Een nogal bittere winst derhalve!

Tot slot van dit overzicht van stakingen in Breda verdient zeker nog vermelding het feit dat de 'sterke arm' nogal eens te hulp werd geroepen door de patroons. Bekend is, dat in ieder geval bij zeven van de vermelde conflicten politie of marechaussée van de partij was, meestal om nieuwe arbeiders, oftewel 'onderkruipers', te beschermen tegen kloppartijen door stakers. In tegenstelling tot een latere staking, namelijk die in 1908 van de metaalbewerders,²¹⁸ kwam het echter in geen enkel geval tot grootse rellen tussen stakers en politie.

§ 5. *Overzicht van de reacties uit de samenleving*

In hoofdstuk II werd vastgesteld, dat er rond 1895 een kentering optrad in de houding die in het katholieke Breda werd ingenomen tegenover het opkomende socialisme. Een voornamelijk afwachtende houding sloeg om in een afwijzende. Juist op het terrein der vakorganisaties was dit merkbaar. Immers, politiek gerichte socialistische organisaties konden zich met hun ideeënwereld nog enigszins in een isolement terugtrekken. De leden van vakorganisaties hadden echter in het bedrijf waar ze werkten, elke dag weer te maken met medearbeiders en patroons die andere opvattingen over belangenstrijd huldigden. De fabriek was, met andere woorden, het terrein der directe en voortdurende confrontatie. Deze confrontatie was des te scherper, omdat het niet enkel om een ideële tegenstelling, maar allereerst om materiële strijd ging. Waar tegenstanders de propaganda voor socialistische ideeën nog konden negeren, daar was de strijd om materiële belangen vrijwel niet te vermijden. Van alle socialistisch georiënteerde organisaties in Breda ondervonden dan ook de vakbonden de meeste tegenwerking.

Hiertegenover valt vast te stellen, dat juist in de periode na

²¹⁸) Zie hiertoe Doorakkers *t.a.p.*, 347.

1895, waarin de botsing tussen de partijen gestalte kreeg, óók de ideeën over sociale rechtvaardigheid evolueerden. Hoe geleidelijk en vanuit welke motieven ook, meer en meer ontstond bij niet-socialisten begrip voor het feit dat maatschappelijke misstanden uit de weg dienden te worden geruimd; dat patroons niet langer eenzijdig over hun arbeiders hadden te beschikken, maar dat arbeidsovereenkomsten de verhouding moesten bepalen; dat sociale wetgeving een regulerende rol diende te vervullen.

Deze verandering in mentaliteit is heel scherp vast te stellen bij het Bredase gemeentebestuur. Zowel in 1894 als in 1906 kreeg de Gemeenteraad door arbeidersorganisaties namelijk adressen voorgelegd, waarin gevraagd werd bij aanbestedingen van gemeentewerke een bepaling ten gunste van de arbeiders op te nemen. In het eerste geval ging het alleen om een loonsverhoging voor de timmerlieden, in het tweede geval om de vaststelling van minimum uurlonen en maximum arbeidstijden voor de arbeiders.

Bij de behandeling van het adres in 1894 vroeg de toenmalige burgemeester zich af, of het wel de roeping van de overheid was zich met de regeling van arbeidslonen in te laten. Hij toonde zich vooral bezorgd, dat ook andere beroepsgroepen zouden volgen en dat bovendien spoedig andere eisen, met name inzake een maximale arbeidstijd, zouden worden gesteld. De burgemeester erkende, dat de staat minderjarigen en hulpbehoevenden moest beschermen, maar hij betwijfelde toch "of de wetgever den meerderjarigen Nederlander, die gaarne voor zich en zijn gezin arbeiden wil, daarin verhinderen mag door de arbeidstijd te beperken". De Gemeenteraad besloot daarop, dat zij "vooralsnog het tijdstip niet gekomen acht in het verzoek te treden".²¹⁹

Ruim tien jaar later, namelijk in 1906, besloot de Gemeenteraad daarentegen wél om bij aanbestedingen door de gemeente minimum lonen en maximum arbeidstijden voor te schrijven, overigens in weerwil van een andersluidend prae-advies van Burgemeester & Wethouders. Wellicht was hier een gunstige factor het feit dat,

²¹⁹) *Verslag Gemeente Breda* 1894, 131-133.

zoals reeds vermeld in par. 2 van dit hoofdstuk, het desbetreffende adres door onder andere de R.K. Volksbond en enkele van zijn onderbonden was ingediend.²²⁰

De hier beschreven omslag in het denken over sociale wetgeving dient men allereerst te beschouwen als een belangrijk signaal in een ontwikkeling die traag verliep en met veel tegenwerking te kampen had, maar die onvermijdelijk bleek te zijn. De nieuwe ideeën over de positie van de arbeidersklasse werden zeker niet van harte overgenomen. Onder de patroons en onder de gegoede burgerij, zeker de katholieke, bleef vooralsnog de overtuiging alom heersend, dat de minvermogenden slechts dankbaar konden zijn voor charitas, bedeling, armenzorg en soortgelijke, individuele vormen van liefdadigheid. Met andere woorden: verlichting van materiële nood was slechts als een gunst te beschouwen, maar behoorde niet geëist te worden. Dat deze overtuiging mede geschraagd werd door materieel eigenbelang van patroons en burgerij, spreekt voor zich. Dit belang strookte niet met het streven naar een nieuwe maatschappelijke orde, zoals de socialistische beweging die wenste. Haar leden ondervonden dan ook doelgerichte tegenwerking zoals in dit hoofdstuk bleek: verbod op vakbondslidmaatschap op straffe van ontslag, uitsluiting, moeilijker en/of slechter betaald werk. Patroons wilden hun algehele autonomie ten opzichte van de arbeiders bewaren. Alleen schoorvoetend bleken zij bereid tot enig overleg met hun arbeiders, en dan nog in een zeer gematigde vorm zoals de Kamers van Arbeid.

Met welk een botheid werkgevers soms hun personeel bejegenden, zij hier nog eens geïllustreerd met een voorbeeldje uit 1902. In dat jaar stond in een van de nummers van het vrij socialistische weekblad *De Toekomst* een artikeltje over de jamfabriek in Princenhage. De directeur werd aangeklaagd vanwege het feit dat hij de werktijd zonder loonsverhoging met twee uren verlengd zou hebben.²²¹ Of de klacht terecht was, is onbekend. De directeur

²²⁰) a.w., 1906, 80-81. Ook in 1907 werden diverse adressen aan de Gemeenteraad gezonden in verband met de arbeidsomstandigheden.

²²¹) *De Toekomst*, 12 juli 1902.

was echter zeer verbolgen over de publikatie en hij deelde zijn arbeiders in een toespraak mee dat hij nu de overuren niet eens meer wilde betalen. Ronduit gaf hij te kennen dat hij zich niet door werklieden de wet wilde laten stellen en dat hij alleen bepaalde wanneer en hoelang er gewerkt moest worden. Alle arbeiders accepteerden de eenzijdig gestelde voorwaarden.²²²

Bij de pogingen de arbeiders van het socialisme af te houden, speelde de R.K.-Kerk een rol van betekenis. Het is echter al te eenvoudig om de Kerk te beschouwen als een gewillig instrument, dat slechts de heersende klasse van dienst was. De Kerk had haar eigen belangen om de arbeiders van het socialisme af te houden, namelijk in ideëel opzicht het zieleheil van de mensen en in organisatorisch opzicht het voorkomen van massale ontkerkelijking. Terecht vanuit haar optiek, zag de kerk deze belangen bedreigd door het goddeloze, in de praktijk onmiskenbaar anti-religieuze socialisme. Dat die belangen van de Kerk voor een groot deel parallel liepen met die van de ondernemers en grote delen van de burgerij, maakte haar, zoals ook Perry opgemerkt heeft, tot een bondgenoot (dus niet zozeer een instrument) van laatstgenoemden.²²³ Maar, zo moet men preciseren, een machtige bondgenoot. Want waar patroons vrijwel uitsluitend door middel van materiële represailles, of het dreigen daarmee, pressie op arbeiders konden uitoefenen, daar beschikte de Kerk in een stad als Breda over een veel invloedrijker middel om hen van het socialisme af te houden, namelijk sociaal-psychologische beïnvloeding. Hier moet overigens niet gedacht worden aan een doelbewust en weloverwogen optreden; de leer en het gezag van het rooms-katholicisme waren als vanzelfsprekend voor alle lagen van de bevolking.

Van hieruit is ook verklaarbaar, dat r.k. (vak-)organisaties altijd principiële discussies met socialisten uit de weg gingen. Het was in katholiek Breda voldoende om vast te stellen, dat een bepaalde (vak-)organisatie socialistisch was; daarmee was deze veroordeeld en kon elke gedachtenwisseling over inhoudelijke op-

²²²) t.a.p., 26 juli 1902.

²²³) Perry, *De katholieke arbeidersbeweging en haar geschiedschrijving*, 282 e.v., m.n. 291.

vattingen als overbodig, misschien zelfs als gevaarlijk worden afgedaan.²²⁴

De kritiek van de katholieke wereld op de socialistische beweging in het algemeen en op de aan haar gelieerde vakorganisaties in het bijzonder werd vooral na 1900 scherp aangezet. Daarvóór was men in katholieke kringen, ondanks de encycliek *Rerum Novarum* van 1891, zelfs huiverig voor elke vorm van vakorganisatie, ook de katholieke, zoals bleek uit de in dit hoofdstuk gesignaleerde moeilijkheden die de R.K.Volksbond in de eerste jaren van zijn bestaan ondervond. Pas na verloop van tijd werden de katholieke vakorganisaties geaccepteerd. Eerst langzamerhand ontstond het besef dat eigen, katholieke organisaties toch het meest probate middel waren om: a) te beantwoorden aan de kennelijke behoefte onder katholieke arbeiders zich te organiseren op grond van eigen belangen, b) de arbeiders voor de geloofsgemeenschap te behouden en c) de socialistische bonden de wind aldus uit de zeilen te nemen en zonodig te bestrijden.

Via een organisatie als de R.K.Volksbond werd gepoogd bij de arbeiders katholieke gezinsschapzin aan te kweken en hen gelijktijdig weerbaar tegen het socialisme te maken. Zowel door de leiding als door de geestelijke adviseurs van de bond werden dan ook van tijd tot tijd lezingen over het volgens hen heilloze socialisme gehouden, terwijl de leden bovendien nogal eens de waarschuwing kregen zich niet met socialisten in te laten en hun vergaderingen niet te bezoeken. De poging tegenover het socialisme een alternatief te ontwikkelen voor de oplossing van het sociale vraagstuk, kwam ook tot uiting op de zgn. Katholiekendagen die vanaf 1903 jaarlijks in het bisdom Breda werden gehouden. Deze dagen werden georganiseerd door de R.K.Volksbonden in West-Brabant, in samenwerking met een aantal vooraanstaande katholieken uit het bisdom, onder wie de eerste keer de progressieve

²²⁴) Vgl. bijv. het pamflet van de R.K. Volksbond cf. noot 187; een soortgelijke circulaire van de Volksbond staat afgedrukt in het *Dagblad van Noord-Brabant* 19 april 1904. Zie ook de ingezonden brief van "Een R.K. Gemeente-werkman" in het *Dagblad van Noord-Brabant* 27-28 januari 1907.

suikerfabrikant J.F. Vlekke uit Oud-Gastel. Uitgangspunt op de Katholiekendagen was, dat sociale politiek niet alleen een materieel probleem vormde, zoals de socialisten meenden, maar dat vooral ook de geestelijke verheffing en weerbaarheid van de werkmans nagestreefd moest worden. In de praktijk betekende dit enerzijds een erkenning van de noodzaak kwalijke uitwassen van het kapitalistische systeem te bestrijden, terwijl men anderzijds de gevestigde orde wenste te handhaven en in harmonie met de patronen wilde omgaan.²²⁵

De achtergrond van deze ideeën werd gevormd door de zogenaamde organische gedachte, zoals die zich in intellectuele katholieke kringen ontwikkelde rond de eeuwwisseling en die tegenover het collectivistische beginsel van het socialisme werd gesteld. Volgens die gedachte moesten groepen (klassen) in de samenleving elkaar niet bestrijden, maar samenwerken en zo vanuit solidariteit naar sociale gerechtigheid streven. Dit beginsel veronderstelde zeker ook een bepaalde mate van sociale hervorming.²²⁶ Hoewel deze gedachten op zich slechts moeizaam veld wonnen binnen het katholieke volksdeel, hebben ze als achtergrond een rol gespeeld bij de tendens rond 1900 tot het oprichten van katholieke (arbeiders-)organisaties. Natuurlijk was deze tendens defensief van aard voor zover bescherming tegen het socialisme beoogd werd, maar gelijktijdig was zij toch ook een uitdrukking van het streven vorm te geven aan de organische gedachte.²²⁷ In ieder geval beantwoordden de katholieke sociale organisaties aan de behoefte onder arbeiders zich te verenigen, terwijl zij tegelijk voor geestelijkheid en katholieke bourgeoisie een vervulling waren van de wens een vertrouwenwekkend alternatief voor het radicale socialisme te bieden. Aldus is ook verklaarbaar, dat voor katholieke arbeiders de stap naar de socialistische beweging zeer groot was en dat deze in een overwegend katholieke omgeving een randverschijnsel bleef.

²²⁵) Informatie van A. Laenen.

²²⁶) Zie hiertoe Van den Eerenbeemt, *Ideeën rond 1900 van Katholieken*, in *Sociale Wetenschappen* (1970), XIII, nr. 4.

²²⁷) *t.a.p.*, m.n. 282-284.

Dat de Kerk zich juist via het gebied der stands- en vakorganisaties tegen het opkomende socialisme keerde is wel begrijpelijk. Zij ging ervan uit, dat toetreding tot socialistische vakorganisaties vaak de eerste stap vormde voor arbeiders op een weg die hen uiteindelijk naar socialistische politiek – en dus atheïsme – zou voeren. Deze veronderstelling getuigde zeker van inzicht in de 'gevaarlijke' effecten van de socialistische propaganda, want in feite stond een dergelijke stap-voor-stap tactiek de socialisten inderdaad voor ogen. Door nu eigen organisaties op te richten en door arbeiders aan te sporen daarvan lid te worden, zou, zo hoopte men van katholieke zijde, een dam tegen de opkomende socialistische vloed kunnen worden opgeworpen. Deze hoop bleek niet ijdel te zijn, met het gevolg dat een directe confrontatie met de algemeen politiek gerichte socialistische organisaties (vrije socialisten, SDAP) nauwelijks nodig was. Veelal kon men ze eenvoudigweg negeren. Slechts in een enkel geval, met name waar de Kerk en haar gezag zelf in het geding waren (zoals bij Jan van den Brink, die zowel priester als socialist wenste te zijn), weersprak men van katholieke zijde openlijk en rechtstreeks de socialistische propaganda. Maar in eerste instantie fungeerde toch aan katholieke zijde de vakorganisatie als speerpunt bij de strijd tegen de socialistische beweging.

Een exponent van die bestrijding was het *Dagblad van Noord-Brabant* met zijn voorloper, de *Nieuwe Bredasche Courant*. Met het verscherpen van de tegenstelling tussen katholieke en niet-katholieke vakorganisaties koos het blad steeds duidelijker partij voor eerstgenoemden. In berichten en artikelen werd telkens gewezen op de noodzaak voor katholieke arbeiders zich te verenigen in 'eigen' organisaties. Daarbij werd niet geschroomd de bedoelingen van de neutrale en socialistische bonden in een kwaad daglicht te stellen. Wellicht als een soort reactie hierop schonk de *Bredasche Courant* naar verhouding meer aandacht aan de niet-katholieke bonden, al betekent aandacht hier niet veel meer dan dat het blad zich bereid toonde aankondigingen van vergaderingen op te nemen en er soms verslag van te doen. Men kan vaststellen dat, mét de ontwikkeling en positiebepaling van de vakorganisaties, vooral

na 1900, het contrast tussen de beide Bredase dagbladen steeds duidelijker werd: het *Dagblad van Noord-Brabant* rooms, de *Bredasche Courant* neutraal.

De prille geschiedenis van de vakorganisaties zoals in Breda vormt een illustratie bij uitstek van een gewichtige ontwikkeling in ons land, namelijk de vorming van het zuilenstelsel dat, zoals bekend mag worden verondersteld, bestond/bestaat uit een katholieke, een protestantse, een socialistische en een neutrale/liberale zuil. Nog voor arbeiders er goed en wel aan toe kwamen zich te verenigen met het doel hun positie ten opzichte van de heersende klassen te verbeteren, waren ze alweer gescheiden in afzonderlijke organisaties die deel uitmaakten van verschillende, strikt gescheiden sociaal-culturele patronen.

HOOFDSTUK VI

EVALUATIE

De periode rond 1900, centraal in deze studie, was er een van verandering, zelfs van omwenteling. Nieuwe ideeën, nieuwe bewegingen, andere maatschappelijke waarden en normen kenmerken de overgang van een traditionele naar een moderne, geïndustrialiseerde samenleving in Nederland, en natuurlijk daarbuiten. Het socialisme was rond de eeuwwisseling méér dan een exponent: het was in velerlei opzicht de belichaming van het nieuwe, zo niet zelfs de meest pregnante stimulans achter veranderingsgezindheid. Hoe werkte het nieuwe op het oude in? Hoe kregen, omgekeerd, de traditionele kaders grip op die nieuwe en dus onze kerheid scheppende tendensen? De herstructurering van de Nederlandse samenleving is, in het perspectief van deze studie, naar de vorm vooral af te lezen aan het ontstaan van een zelfstandige arbeidersbeweging en, hiermee in samenhang, van een verzuiingsproces. In dergelijke grootschalige, complexe veranderingsprocessen zijn oorzaak en gevolg steeds moeilijk te bepalen en te schematiseren; vele invloeden en neveninvloeden spelen vaak wisselende rollen en zijn bovendien slechts zelden naar gewicht te taxeren.

In dit hoofdstuk worden het Bredase socialisme en de katholieke omgeving in een samenhangend verband nader beschouwd. Dit betekent, dat niet alleen de factoren aan de orde komen die van betekenis waren voor het lokale socialisme zelf, maar dat ook de relatie van die factoren en de lokale socialistisch beweging tot de reacties uit de omgeving nader geanalyseerd wordt. Aldus wordt getracht de bijzondere positie van het socialisme in een katholieke provincie stad te expliciteren.

Deze beschouwing is driedelig. Eerst wordt in paragraaf 1 de ontwikkeling van het Bredase socialisme gerelateerd aan die van de beweging elders in Nederland. In paragraaf 2 volgt een theoretische reflexie op de als utopisch gekenschetste aard van het

socialisme in het algemeen omstreeks 1900. Tot slot is paragraaf 3 gewijd aan de botsende patronen van katholicisme en socialisme, mede in het licht van de bijzondere omgevingsfactoren.

§ 1. *Socialistische beweging in Breda: een vergelijking in landelijk perspectief*

De hoofdlijn van de historie van het jonge socialisme in Nederland is zeer wel herkenbaar in die van Breda. Temporele verschuivingen, lokaal bepaalde ideologische verhoudingen, alsmede verschillen in kwantitatieve omvang van de beweging zijn niet in die mate aanwijsbaar, dat van fundamentele afwijkingen gesproken kan worden. In deze paragraaf wordt in een samenvattend beeld de historische ontwikkeling van het socialisme in Breda gerelateerd aan de algemene organisatorische en ideologische patronen van de beweging in ons land, alsmede aan enkele specifieke, lokale situaties.

Al in de jaren zestig van de negentiende eeuw ontstonden in ons land kiemen van vakorganisaties, maar deze waren nog geruime tijd van een uitsluitend lokaal karakter¹ en mede daardoor onmachtig tot een directe en effectieve belangenconfrontatie met de heersende klasse. Arbeidersverzet is vooralsnog beperkt tot incidentele, spontane acties. De aandacht voor arbeidsvraagstukken werd vooral gestuurd en vorm gegeven door ontwikkelde burgers, zoals zij die verenigd waren in het 'Comité ter bespreking der Sociale Quaestie'. Humanitaire overwegingen bepaalden in hoofdzaak de activiteiten ten gunste van de verheffing van de arbeidersklasse. Socialisme was in dezen niet meer dan een theoretische achtergrond van sommigen onder degenen die vooruitstrevende ideeën huldigden. Als een der opvattingen in de discussie over de wenselijkheid de sociale nood te lenigen, ondervond het socialisme dan ook nog weinig gerichte, laat staan effectieve weerstrevingen, tenzij in een intellectuele beschouwing.

Deze pre-socialistische periode ging aan Breda vrijwel geheel voorbij. Hier werden af en toe vooruitstrevende opvattingen onder

¹) Harmsen, *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*, 7.

de publieke aandacht gebracht, maar iemand als Multatuli werd veeleer om de vorm, dan vanwege de inhoud van z'n ideeën geapprecieerd. De scherper omlijnde mening omtrent sociale verhoudingen die KMA-leraar Korteweg omstreeks het midden van de jaren zeventig openbaarde, lijkt op lokaal niveau letterlijk ongekend te zijn gebleven. Uit zijn ontslag blijkt overigens wel, hoezeer toch reeds de overheid alert was op maatschappijvernieuwende, radicale opvattingen, vooral waar deze opklonken vanuit een op voortbestaand gezag gegrondvest instituut als de KMA.

Het landelijke patroon van de ontwikkeling van het socialisme tot aan de jaren tachtig van de negentiende eeuw, dat beheerst werd door ideeële overtuiging en de propaganda daarvoor, is dus ook in Breda herkenbaar. De beweging, voor zover hiervan in de eigenlijke zin kan worden gesproken op dat moment, was nog zo klein en ongestructureerd, en haar betekenis derhalve nog dermate weinig herkenbaar, dat afwijkingen zich niet concreet laten aanwijzen.

Wanneer echter vanaf die jaren de socialistisch geïnspireerde beweging elders tot enigszins echte vormen van organisatie begint te komen, blijkt de Baroniestad uit de pas te geraken. In ontstaan en in ontwikkeling van zowel de eerste sociaal-democratische beweging als de kiesrechtbeweging, in concreto de SDB en de NBvAKS, zijn lokale afwijkingen kenbaar. Deze bewegingen waren, zoals gesteld, gezichtsbepalend voor het socialisme in Nederland tot aan het begin van de jaren negentig. De SDB, opgericht in 1881, wist allengs meer aanhang te verwerven, met name ook in arbeiderskringen. Dit ging gepaard met de ontwikkeling van een duidelijk socialistisch program en bovendien met de toename van agitatorische daadkracht. Juist dit laatste moet in samenhang worden gezien met groeiende tegenwerking door burgerij en overheid; vooral repressie door politie was hier een uiting van.

Aan de groei van de SDB, in het bijzonder blijkend uit de oprichting van afdelingen, is in de jaren tachtig vanuit Breda niets bijgedragen. Terwijl in het westen en het noorden van het land SDB-afdelingen werden opgericht, zij het dat deze dikwijls

een moeizaam – en behoedzaam! – bestaan leidden, bleef Breda van een zich openlijk socialistisch noemende partij verstoken. Zelfs is niet bekend, dat de stad onder haar inwoners ook maar sympathisanten van die partij telde.

Anders lijkt de situatie met betrekking tot de kiesrechtbeweging te zijn geweest. Lijkt, want in dit opzicht valt een merkwaardige temporele verschuiving op. De kiesrechtacties van de NBvAKS in de eerste helft van de jaren tachtig zijn namelijk geheel aan Breda voorbij gegaan, terwijl juist na het echec van de beweging in 1885, toen de regering ultimatieve eisen had afgewezen, een lokale organisatie zich alhier wist te ontplooien. In het jaar 1887, toen op diverse plaatsen oranjefuries woedden en de socialistische propaganda in het gehele land moeilijkheden onderdond, konden in Breda zonder wanklank van betekenis op openbare bijeenkomsten socialistische geluiden worden vernomen. Hoevel ook de oprichting in 1887 van een SDB-afdeling te 's-Hertogenbosch lijkt te wijzen op een gericht socialistisch offensief in het Zuiden,² is voor wat betreft Breda vast te stellen, dat zonder de eminente persoonlijkheid van de KMA-leraar Van den Bussche openlijke propaganda welhaast ondenkbaar zou zijn geweest.

Typerend voor de Bredase kiesrechtbeweging is, dat deze zeker niet de proletarische inslag bezat die in de landelijke beweging wel aanwezig was.³ Aldus is misschien ook te verklaren, waarom openbare vergaderingen in Breda betrekkelijk ongestoord georganiseerd konden worden. Waar in de jaren tachtig overal het arbeiders-element in de socialistische beweging begon toe te nemen, was de kortstondige beweging in Breda nog van burgerlijk-ideële aard. Alzo niet als bedreigend ervaren, werd de beweging getoleerd in een lokaal milieu, waarin het liberale denken nog enige ruimte had.

Dat in Nederland steeds meer arbeiders hun weg naar het socialisme vonden, kwam vanaf de tweede helft van de jaren tachtig vooral in de groei van de vakbeweging tot uiting. Boven-

²) Franssen, *De Bossche arbeider in zijn werk- en leefmilieu*, 510-511.

³) Harmsen, *a.w.*, 17.

dien nam vanaf ongeveer 1890 ook de betekenis van de SDB weer toe, in het bijzonder blijkend uit de vele afdelingen die in de jaren 1890-1894 overal in het land werden opgericht. Ook te Breda werd in die tijd een afdeling van de SDB opgericht, maar tot 1894 opereerden de plaatselijke socialisten onder het vaandel van de in 1891 heropgerichte afdeling van de NBvAKS. Van laatstgenoemde afdeling ging denkkelijk nog betrekkelijk weinig wervingskracht uit naar de arbeidersklasse, ondanks de vele, qua bezoekersschare dikwijls uitstekend geslaagde openbare vergaderingen die in de jaren 1891-1893 werden georganiseerd in Breda.

Evenzo zette deze voortgezette introductie van het socialisme nog niet meteen de heersende burgerij aan het denken. Of dit voort kwam uit desinteresse, onderschatting of tolerantie is moeilijk te zeggen.

Maar dan maakt Breda, in de jaren 1894-1895, kennis met de provocatieve propaganda van de SDB, terwijl kennelijk gelijktijdig ook een wezenlijk aantal arbeiders belangstelling voor het socialisme en zijn beweging begon te tonen. Of dit laatste samenhang met of zelfs een gevolg was van die straatpropaganda, we weten het niet en kunnen de samenloop slechts constateren. Maar of nu het ene of het andere verontrusting opriep, onmiskenbaar is, dat reacties werden uitgelokt. Hiertoe althans moet men vooral rekenen de oprichting in 1895 van een afdeling van de R.K. Volksbond, waarover meer in paragraaf 3 van dit hoofdstuk. En zeker de volkseruptie rond het socialistisch café aan de Stationsweg duidt op een verenging van het lokale klimaat, waarin vreemde elementen en een opkomend nieuw verschijnsel als de zelfstandige arbeidersorganisatie huiver en afweer oproepen. De felle klap die het Bredase socialisme in 1895 kreeg toegediend met de furie tegen het volkshuis 'De Toekomst', vormt de lokale factor ter verklaring van de teruggang van de beweging gedurende de eerstvolgende jaren. Ook van elders zijn er indicaties, dat een eigen trefpunt van doorslaggevende betekenis was voor het voortbestaan van socialistische organisaties.⁴

⁴) Perry, *Roomsche kinine tegen roode koorts*, 78; Franssen, *a.w.*, 573-574.

Daarnaast zal tot begrip van die teruggang ook de algehele regressie in ogenschouw moeten worden genomen. Na de scheuring van de Nederlandse socialistische beweging in 1894 daalde de betekenis van de 'oude' beweging, zeker voor wat betreft haar politieke organisatie, de Socialistenbond, terwijl de jonge SDAP allerwegen nog zeker een half decennium nodig bleek te hebben alvorens kwantitatieve aanwas de potentie van de partij zichtbaar maakte. De jaren negentig van de negentiende eeuw, zo mag men wel stellen, vormden organisatorisch én ideologisch een overgangperiode in de historie van het Nederlandse socialisme.

De 'oude' beweging miste een hecht theoretisch fundament. In een vrij krachtenspel profileerden zich de voornamelijk revolutionair en anarchistisch gezinden tegenover een goeddeels gematigde, parlementair ingestelde vleugel.⁵ Het beleid van de SDB als zodanig kenmerkte zich in samenhang hiermee dan ook als onvast en aarzelend.⁶ Ook na de breuk van 1894 veranderde dat nog niet: de Socialistenbond was vrijwel ontredderd en de SDAP was nog in opbouw. Een breuk in de eigenlijke zin was het overigens niet. Voor het merendeel bleven de socialisten in het land de 'oude' beweging trouw, hoewel in enkele steden, waaronder Maastricht,⁷ de gehele SDB-afdeling naar de nieuwe partij overging.

Al ging die interne partijstrijd aan Breda voorbij, ook hier vormden de jaren negentig een door onduidelijke kaders gekenmerkte periode. Een kiesrechtbeweging ging over in een SDB-afdeling, maar nauwelijks nog begon deze enige vorm en betekenis te krijgen, of zij ging teloor. En een SDAP-afdeling, zoals die zich toch in sommige steden en streken van ons land alras formeerde, was pas mogelijk met de komst in de stad van sympathisanten van elders.

Gedesillusioneerd en ontgoocheld, alsmede door gekibbel binnen de Socialistenbond,⁸ wendde ook te Breda de 'oude' aanhang zich af van de beweging. Eerst met het groeien van de vorm van een

⁵) Harmsen, *a.w.*, 25-26.

⁶) *a.w.*, 23.

⁷) Perry, *a.w.*, 76.

⁸) Bruintjes, *Socialisme in Groningen 1881-1894*, 206.

duidelijker anarchistische stroming in Nederland gedurende de laatste twee, drie jaar van de vorige eeuw, kwamen ook alhier de oude, door revolutionaire gevoelens beheerste idealen weer naar voren.

Aldus mag men vaststellen, dat Breda niet wezenlijk, zij het deels met enige verschuiving in de tijd, afweek van het algemene patroon: na de opgang van de 'oude' beweging, die een beslissende invloed en rol ten gunste van de arbeidende klasse leek te kunnen gaan krijgen, volgde ontgoocheling en ontreddeering, waarna pas tegen en rond de eeuwwisseling de polaire stromingen uit die 'oude' beweging in nieuwe, afzonderlijke verbanden gestalte kregen, te weten een 'losse' anarchistische, oftewel vrij-socialistische beweging en daartegenover de SDAP. In het jaar 1894 had dan wel formeel het breekpunt gelegen, het proces van de scheiding der geesten besloeg vrijwel een geheel decennium.

De diverse organisatorische verschijningsvormen van het socialisme in Breda lijken veelal mogelijk te zijn geweest dankzij de toevallige aanwezigheid en activiteit van een of enkele bevoegden. Niettemin zagen we in het voorgaande, dat de plaatselijke ontwikkelingen in belangrijke mate passen binnen het landelijke stramien van op- en neergang van de beweging.

Dit gold dus eveneens voor het vrije socialisme. In precies dezelfde jaren, dat deze anarchistisch geïnspireerde beweging zich in Nederland vlak voor de eeuwwisseling profileerde, bleek ook in Breda, vooral dankzij de kleermaker Vermeeren, die radicaal-socialistische traditie op te leven. Tot 1903, het jaar van de spoorwegstaking, leek ook vrij-socialistische invloed op enkele vakorganisaties, in het bijzonder die van de sigarenmakers, niet onbeduidend te zijn. Ondanks deze aanzetten tot syndicalisme kon het NAS hier ter stede echter geen wezenlijke greep op vakorganisaties krijgen. Dit in tegenstelling tot het westen van het land, maar ook tot steden als Nijmegen en 's-Hertogenbosch. Voor Breda lijkt in sterke mate te gelden, dat het anarchisme zich vanaf omstreeks 1900 had teruggetrokken, of had moeten terugtrekken, " . . . op de droom van vrijheid, gerechtigheid en menselijkheid

alleen".⁹ Van een sociaal invloedrijke beweging was in de directe zin geen sprake. Mede in reactie op de geleidelijk aan betekenis winnende sociaal-democratische beweging werden de toch al idealistische opvattingen aangescherpt en vanuit een isolement met groeiende overtuiging beleden.

De spoorwegstaking van 1903 was ook hier een markant moment, want zoals elders vertoonde de propaganda voor het vrije socialisme, c.q. de syndicalistische vakbeweging (NAS) direct hierna een sterke inzinking om nog eenmaal weer aan te wakkeren: in Breda in de jaren 1906-1907. Dan is echter reeds de marginale positie ten opzichte van de definitief doorbrekende sociaal-democratische organisaties onafwendbaar. Waar deze laatste binnen enige jaren na 1903 een niet meer weg te wissen positie in de lokale samenleving wisten te veroveren, ontbeerden de individualisten van het vrije socialisme een organisatorische legitimering van hun overtuiging. En in een katholieke, dus vijandige omgeving konden individuen moeilijk de sociale en morele pressie weerstaan. Beetje bij beetje brokkelde het plaatselijke vrij-socialistische clubje dan ook af. Slechts in bepaalde streken en steden met een omvangrijke socialistische beweging en aanhang kon de anarchistische variant zich nog enigszins staande houden. In de toch al marginale positie van de totale socialistische beweging te Breda, was echter geen ruimte meer voor de naar veler opvatting sterk abstracte, in feite onwezenlijke denkbeelden.¹⁰ Bovendien konden socialisten, voor zover zij zich door dergelijke ideeën lieten inspireren, als individueel lid vooralsnog ook binnen de SDAP voldoening vinden in revolutionaire doelstellingen; die waren immers binnen deze partij formeel nog niet terzijde geschoven, al zouden zij gedurende de eerste jaren na de eeuwwisseling al spoedig overspoeld worden door een reformistische geest.¹¹

De sociaal-democratische beweging steunde vooral op 'nieuwe' mensen, die over het algemeen niet tot de 'oude' beweging hadden

⁹) Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen*, 206.

¹⁰) Rüter, *De spoorwegstakingen van 1903*, 559.

¹¹) Romein, *a.w.*, 222-223.

behoord.¹² Ook op lokaal niveau geschiedde de opkomst van de SDAP in Nederland veelal onafhankelijk, dus niet in de vorm van een afsplitsing, van de bestaande socialistische beweging.¹³ Na de eerste moeilijke jaren van de SDAP vanaf 1894 kreeg de groei en opbouw van de partij eerst rond 1900 substantiële betekenis. Op een enigszins hechte aanhang kon de partij buiten de grote steden aanvankelijk slechts bogen in betrekkelijk weinig plaatsen; Maastricht en Arnhem waren vroege uitzonderingen.¹⁴ Elders zou het nog geruime tijd duren, alvorens de SDAP een voet aan de grond kreeg, of was oprichting van een afdeling slechts te danken aan de aanwezigheid van een enkele actieve propagandist met wiens vertrek de afdeling onmiddellijk ten onderging, zoals in 's-Hertogenbosch.¹⁵

De opgang van de Bredase sociaal-democratische beweging verliep overeenkomstig het hier geschetste algemene beeld. Pas een aantal jaren na de oprichting van de SDAP slaagden enkele leden uit de stad en uit de nabije omgeving erin de partij alhier enig gezicht te geven via propagandistische activiteiten en de oprichting van een afdeling. Gedragen door allochtonen, die dikwijls slechts gedurende enkele jaren in Breda woonachtig waren, zijn de eerste jaren van de afdeling te typeren als vallen-en-opstaan. In de periode 1899-1905 werd tot vier keer toe een nieuwe start gemaakt met telkens weer veel nieuwe gezichten onder de leden. Waar een SDAP-afdeling vrijwel rechtstreeks voortkwam uit de oude beweging, zoals in Maastricht en Arnhem, vertoonde de ontwikkeling een veel stabiel beeld. Breda was echter een trefend evenbeeld van Nijmegen en 's-Hertogenbosch: ook hier waren namelijk veelal allochtonen de initiatiefnemers en zien we het herhaald inzakken en heroprichten van een afdeling.¹⁶

Twee factoren zijn hier in het geding. Eerstens het feit dat in steden waar niet de ambachtelijke, maar de industriële nijverheid de grondslag van de sociaal-economische structuren vormde, zoals

¹²⁾ Harmsen, *a.w.*, 30-32.

¹³⁾ Maas, *Sociaal-democratische gemeentepolitiek in katholiek Nijmegen 1894-1927*, 123-125.

¹⁴⁾ Perry, *a.w.*, 76; van Laar, *Hoop op gerechtigheid*, 83-84.

¹⁵⁾ Franssen, *a.w.*, 575-576.

¹⁶⁾ Maas, *a.w.*, 123-125, 157; Franssen, *a.w.*,

in Arnhem en Maastricht, de beweging veel meer steunde op autochtone elementen uit de arbeidersklasse zelf.¹⁷ De veronderstelling dringt zich hier op, dat er in dit geval een samenhang aanwijsbaar is met een grotere continuïteit van de lokale sociaal-democratische organisaties.

In de tweede plaats kunnen we met Maas¹⁸ vaststellen, dat de bevolkingsbeweging en groei van de steden in ons land aan het eind van de vorige en het begin van deze eeuw kennelijk een zelfstandige factor was ten gunste van de groei van het socialisme. Minder stad- en streekgebonden konden allochtonen een vrijere houding innemen ten aanzien van de plaatselijk heersende geestesgesteldheid. Veel minder dan autochtonen gevoelden zij sociaal-psychologisch gefundeerde en traditioneel ingebedde remmingen, wanneer zij in aanraking kwamen met nieuwe ideeën omtrent maatschappelijke ordening; bovendien maakte deze grotere sociale onafhankelijkheid het voor hen eenvoudiger die nieuwe, radicale opvattingen openlijk te verkondigen en er voor te werven. Voor zover beide hier gesignaleerde factoren onafhankelijk van elkaar optraden, is duidelijk dat in Maastricht, en zo ook in andere geïndustrialiseerde steden, de eerste invloed doorslaggevend zal zijn geweest voor de organisatorische ontwikkeling van het lokale socialisme. De struikelende ontwikkelingsgang van het socialisme in Breda, vergelijkbaar met die te Nijmegen, moet kennelijk onder meer begrepen worden vanuit de afhankelijkheid van immigranten, voor wat betreft introductie en organisatorische vormgeving van de beweging ter stede.

Beziet men de temporele verschuivingen in de ontwikkeling van het socialisme op lokaal niveau, dan is vast te stellen dat pas omstreeks 1905 te Breda van een hechte, blijvende sociaal-democratische organisatie gesproken kan worden. Vanaf de tijd van de kiesrechtbeweging in de jaren tachtig was de omvang en de intensiteit van de socialistische beweging in het Zuiden waarschijnlijk nergens zo groot als in Maastricht.¹⁹ De geschetste situatie in

¹⁷) Perry, *a.w.*, 76, 93, inzake Maastricht.

¹⁸) Maas, *a.w.*, 157-158.

¹⁹) Perry, *a.w.*, 78.

Breda toont echter, dat dit onderscheid rond 1907 teniet was gedaan. Illustratief is in dit verband, dat toen het ledental van zowel de SDAP-afdeling in Breda als in Maastricht rond de veertig schommelde,²⁰ waarbij aangetekend moet worden, dat het inwonertal van Breda destijds ongeveer driekwart van dat van Maastricht bedroeg. Wellicht nog veelzeggender voor de 'doorbraak' van de SDAP in Breda was de verkiezing van Van den Brink in de Gemeenteraad in 1907. Alle andere steden in Brabant en Limburg zouden tot 1919 moeten wachten alvorens socialisten dankzij het algemeen kiesrecht tot in de Gemeenteraden konden doordringen.

Omtrent de vakbeweging kunnen we hier vrij kort zijn, voor wat betreft haar ontwikkeling van het socialisme in Breda. Meer dan de op het politieke veld gerichte organisaties moeten het ontstaan en de ontwikkeling van socialistische vakorganisaties begrepen en verklaard worden in het licht van de reacties die zij opriepen vanuit de katholieke omgeving. Dit spanningsveld zal verder in paragraaf 3 worden uitgewerkt.

Ten aanzien van de hoofdlijnen is het volgende vast te stellen. Ontstaan en opgang van socialistisch georiënteerde vakverenigingen volgden, gezien vanuit een landelijk perspectief, in feite geen afwijkend patroon te Breda, voor zover dit kwantitatief te onderbouwen is op grond van een betrekkelijk klein aantal organisaties van een beperkte omvang. Behalve van een algemene typografenbond uit de jaren zestig van de negentiende eeuw zijn geen niet-katholieke vakverenigingsactiviteiten bekend tot aan de jaren negentig. In het begin van dit laatste decennium ontstonden er echter, zij het nogal eens met vallen en opstaan, diverse socialistische, hoewel zichzelf dikwijls als neutraal afficherende vakbonden. Zeker zolang geen of weinig wervingskrachtige katholieke tegenhangers hiervan ten tonele verschenen, slaagden deze erin een zekere aanhang te verkrijgen. Anders dan in andere streken van het land, en met name anders dan in Nijmegen en 's-Herto-

²⁰⁾ *idem*, 163.

genbosch, kon het NAS echter geen rol van betekenis spelen: een overkoepelend plaatselijk Arbeidssecretariaat werd nimmer opgericht; ondanks de aanwezigheid van een tamelijk actieve vrij-socialistische groep, blijkt in Breda niets van zelfs maar een poging tot oprichting van een syndicalistische centrale.

Geleidelijk en voorzover bekend zonder interne strubbelingen groeiden de lokale met het socialisme verbonden vakorganisaties mee met de algemene, landelijke tendens naar een overheersende rol van de sociaal-democratische vakbeweging. Op het terrein van de vakorganisaties vormde de spoorwegstaking van 1903 dan ook geen werkelijk omslagpunt. De plaatselijke bonden waren reeds goeddeels sociaal-democratisch georiënteerd en na 1903 werd deze trend hooguit enigszins versterkt.

Hoezeer men in Breda dit spoor volgde en opgenomen was in de sociaal-democratische familie, blijkt uit de oprichting van de Bredase Bestuurdersbond reeds in 1907. Op dat moment bevond de socialistische vakbeweging alhier zich waarschijnlijk op haar kwantitatieve hoogtepunt qua aanhang vergeleken met die van de katholieke arbeidersbeweging. Ook voor deze was 1907 een soort kruispunt, of liever knikpunt in haar relatieve ontwikkeling, maar dan vooral in opwaartse zin.

§ 2. *Socialisme tussen utopie en ideologie: een theoretische excursie*

Het is in het kader van de geschiedschrijving van het Nederlandse socialisme niet gangbaar de inspiratie en geestesgesteldheid van het socialisme als utopisch te kenschetsen. Dit hangt vooreerst zeker samen met het feit dat met name sinds Marx en Engels het adjectief utopisch een negatieve connotatie heeft. Onder utopisch socialisme wordt dan verstaan de stroming, zoals die gestalte kreeg in de ideeën van figuren als de Fransman Charles Fourier en de Engelsman Robert Owen in de eerste helft van de negentiende eeuw, een stroming historisch voorafgaand aan die van het zogeheten wetenschappelijk socialisme, gegrondvest door Marx.

Toch is er veel voor te zeggen, dat zeker de individuele motiva-

tie van de socialisten tot in het begin van onze eeuw nadrukkelijk utopisch van karakter was. Al waren de lijn en het programma van de organisaties veelal strategisch-ideologisch van aard en gericht op gestuurde veranderingen (al dan niet in revolutionaire vorm), onder de massa van de aanhang leefden nog lang en dikwijls een sterk idealisme, dat vaak nogal naïef aandeed en berustte op hoopvolle verwachtingen ten aanzien van een betere samenleving, althans de mogelijkheid hiertoe.

Verwijzing naar dit utopische karakter van de eerste manifeste vormen van socialisme blijft meestal beperkt tot een enkele terloopse indicatie binnen de historische verhalen over de organisatorische en partij-ideologische ontwikkelingen; in de bronnen zijn trouwens minder gemakkelijk aangrijpingspunten te vinden, waaruit een helder beeld van de geestesgesteldheid van de aanhang te reconstrueren is.

Het tijdperk nu waar deze studie op is gericht, wordt voor wat betreft de geestesgesteldheid en motieven van de socialistische aanhang gekenmerkt door een overgang van een voornamelijk nog weinig stevige beweging, met een utopisch of eschatologisch bewogen aanhang, naar gestructureerde, geïnstitutionaliseerde (sociaal-democratische) organisaties, met leden wier handelen geleidelijk meer en meer gestuurd werd door de organisatiedoelen in plaats van door de ideële doelen in de eerste plaats.

Zeker van de 'oude' beweging, met name de NBvAKS en de SDB, kan men vaststellen, dat zij beheerst werd door een messiaans en utopisch socialisme; dit uitte zich ook dikwijls in de vorm: veel bijbels woordgebruik, gepaard aan een geseclariseerde ethiek.²¹ Het sterke geloof in een aanstaande maatschappelijke ommekeer kreeg ruimte bij gebrek aan consistente theoretische denkkaders binnen die 'oude' beweging. Bovendien werd dat geloof geschraagd door de grote sociale nood, door de veelal overspannen reacties van de burgerij op het opkomende socialisme en door de

²¹) Harmsen, *a.w.*, 25.

eeuwenoude theologische denkvormen waarin velen gewend waren te denken.²²

Werd die 'oude' beweging zelf in haar denken en handelen in belangrijke mate geleid door idealisme en dikwijls zelfs naïeve verwachtingen aangaande haar succes, binnen de moderne sociaal-democratische organisaties waren ook zeker nog de motieven van de leden zelf veelal sterk utopisch van aard. Met het groeien van meer gestructureerde en gefundeerde doelstellingen, dit in samenhang met de geleidelijke opbouw van hechtere en op concrete resultaten gerichte organisaties, verdwenen die individuele motieven meer en meer naar de achtergrond; zij werden in feite ondergeschikt aan de door de organisaties gestelde externe, maar zeker ook interne doeleinden (die elke organisatie nu eenmaal heeft). Dit neemt niet weg, dat zonder de intuïtieve overtuiging en zonder het daaraan ontleende enthousiasme van de leden die sociaal-democratische beweging niet tot de verbeelding van mensen zou hebben kunnen spreken, niet zou hebben kunnen groeien en geen effectieve macht zou kunnen hebben uitstralen. De meer gematigde, op politiek resultaat gebaseerde doelstellingen van de organisaties konden slechts hun kracht ontleenen aan de gedrevenheid en verwachtingsvolle inzet van de aanhangers.

Ook in de Bredase socialistische beweging blijkt, zowel voor wat betreft haar oudere vormen, als binnen de jonge SDAP, dat leden zich dikwijls spontaan aansloten en dat hun vorming in de socialistische leerstellingen dan pas werkelijk plaats vond. Niet voor niets werden er veel lezingen en cursussen georganiseerd en werd onder de aanhang het lezen van partijbladen, brochures, kranten en boeken gestimuleerd en werd veel moeite gegeven aan de vrije verspreiding en het anderszins toegankelijk maken van lectuur. In scholing lag impliciet de wens, de noodzaak verschoonen om leden vertrouwd te maken met en hen te integreren in partij of vakbond. Dit naast het streven hen door scholing capabel te doen zijn om in de organisatie actief mee te werken en eventueel naar buiten als strijdbaar vertegenwoordiger op te treden. Een

²²) idem.

intuïtieve overtuiging werd aldus in de organisatorische kaders en doeleinden ingebed.

Geheel weggedrukt werd dat aanvankelijke idealisme, die utopische gezindheid echter niet, ook niet binnen de sociaal-democratische beweging. Zeker tot aan de Eerste Wereldoorlog bleef zij gekenmerkt door de sterke hoop, de verwachting, dat een ideale maatschappij werkelijk haalbaar was.²³ Hoewel het binnen de beweging veelal een randverschijnsel was, is een indicatie dat een dergelijk utopisme wel degelijk leefde, gelegen in de sympathie die ook in de sociaal-democratische beweging bleef uitgaan naar verschillende humanitair-idealistische bewegingen, zoals de drankbestrijding, het religieus-socialisme of het vegetarisme.²⁴

Nog pregnanter komt die individuele, spontane hang naar utopische denkbeelden tot uitdrukking in de grote belangstelling die socialistische arbeiders vaak aan de dag legden voor beschrijvingen van een socialistische toekomststaat. Brigitte Emig heeft vastgesteld, dat juist ook arbeiders die al lid waren van de jonge sociaal-democratische beweging in Duitsland, voor hun denken vaak een belangrijke invloed ondergingen van een utopische roman als *Looking Backward* van de Amerikaan Edward Bellamy.²⁵ Voor veel aanhangers was het uitzicht op een betere toekomst vaak de enige straal van hoop. Die behoefte aan een tot de verbeelding sprekende toekomstschildering strookte in feite niet met de wetenschappelijke exactheid van sociologische en economische analyses, zoals de leiding van de beweging die voorstond. In de ogen van de partijleiding kon die interesse voor utopische denkbeelden hooguit een inspiratie zijn en aldus een tussenstapje voor arbeiders, en in het algemeen voor (nieuwe) partijleden, alvorens binnen de partij het 'echte' socialisme te leren kennen.²⁶ Deze houding hangt natuurlijk samen met de bedoelingen achter het voornoemde streven de scholing van leden ter hand te nemen.

²³) De Vos, *Geschiedenis van het socialisme in Nederland*, I, 135.

²⁴) a.w., 120 e.v.; Romein, a.w., 221.

²⁵) Emig, *Die Veredelung des Arbeiters. Sozialdemokratie als Kulturbewegung*, 85. Haar studie is vooral interessant, omdat deze gebaseerd is op met name autobiografische notities van leden van de Duitse sociaal-democratische beweging.

²⁶) a.w., 85-86.

Mensen kwamen als individu door een veelheid van factoren tot het socialisme; in dit opzicht behoeft geen enkel onderscheid te worden gemaakt tussen de radicale en de meer gematigde vormen. Maar juist in de meer gestructureerde en programmatische organisaties, zoals de sociaal-democratische partijen, werd de diversiteit van de (vaak onverenigbare) individuele motieven omfloerst via scholing in de theoretische beginselen van het marxisme (ongeacht de revisionistische interpretatie hiervan).²⁷ Die diversiteit verdween natuurlijk niet. Onderhuids waren en bleven die idealistische voorstellingen de inspiratiebron voor individuele leden; zij ontleenden er het noodzakelijke enthousiasme aan zich in te zetten voor het concrete streven van hun partij of bond; in de 'oude' beweging veelal in directe zin, in de 'moderne', sociaal-democratische beweging in indirecte zin.

Voor wat betreft Breda berust deze kenschets van de individuele leden zeker op werkelijkheidszin. We maakten bij de 'oude' beweging, en nadien ook bij de vrije socialisten, kennis met de hooggespannen verwachtingen ten aanzien van de resultaten van propaganda voor de eigen idealen. Meer dan eens werd de verwachting uitgesproken, dat explicatie van de socialistische beginselen arbeiders onherroepelijk zou overtuigen en dat de beweging daarmee als vanzelf een massale aanhang zou verkrijgen. Waarna vervolgens natuurlijk de idealen in realiteit zouden kunnen worden omgezet: als men (het volk) maar wilde.

Kan men van het socialisme voor en rond 1900 in het algemeen en ook nog van de sociaal-democratische beweging in belangrijke mate zeggen, dat zij utopisch waren, juist in deze beweging werd, zoals uiteengezet, een kentering merkbaar. Het utopisch element ontwikkelde zich, in samenhang met de organisatorische groei, tot een ideologie.

We gaan hier uit van een ideaaltypische tegenstelling: enerzijds de radicale, anarchistische, syndicalistische, revolutionaire stroming, anderzijds die der gematigde, evolutionaire sociaal-demo-

²⁷) a.w., 93.

cratische beweging. De stroming die, in reactie op de opgang van deze laatste, nadrukkelijk teruggreep op de oorspronkelijke marxistische theorie, en die zich in Nederland in 1909 van de SDAP zou afscheiden, laten we hier buiten beschouwing. Die scheiding der geesten valt namelijk buiten de periodisering van deze studie. Bovendien ging deze ideologische strijd, hoewel zij toch in de daaraan voorafgaande jaren het partijleven in belangrijke mate beheerste, aan de Bredase afdeling geheel voorbij; uit niets blijkt, dat een en ander de leden alhier ook meer enigermate beroerde.

De overgang in Nederland van een door revolutionaire gevoelens beheerst socialisme naar een meer gematigde, evolutionaire optiek voltrok zich in en door de sociaal-democratische beweging, de SDAP. Op Europese schaal werd deze verschuiving theoretisch met name gefundeerd in het werk van de Duitser E. Bernstein, terwijl in de Socialistische Internationale op haar congressen van 1900 (Parijs) en 1904 (Amsterdam) nog niet formeel, maar zeker wel in de geest de weg werd uitgezet in de richting van reformisme, de politiek van geleidelijke hervorming.²⁸ De klassieke Marxistische theorie, volgens welke de internationale socialistische beweging haar ideaal langs revolutionaire weg kon en moest verwerkelijken, werd aldus in feite herzien. En die nieuwe opvatting, ofte wel het revisionisme, bleek omstreeks 1900 een veel breder aanvaard gedachtengoed binnen de sociaal-democratische gemeenschap te zijn dan een alleen door Bernsteins geschriften in gang gezette hervormingstendens.²⁹ In de kern poogde deze met zijn theorieën het marxisme van het eschatologisch aspect te ontdoen.³⁰ Socialisten bezaten anno 1900 volgens Bernstein niet meer een recept, volgens welke zo snel en zo zeker mogelijk het volkomen geluk op aarde bereikt kon worden. Toekomstspeculaties konden in de nieuwe visie slechts relevant zijn als een schets in globale lijnen van de waarschijnlijke ontwikkelingsgang naar de socialistische maatschappijordening.³¹

²⁸) Romein, *a.w.*, 210-213, 222-223.

²⁹) *a.w.*, 221.

³⁰) *a.w.*, 215.

³¹) Bernstein, *Utopismus und Eklekticismus*, in *Zur Geschichte und Theorie des Sozialismus*, 172.

Deze verschuiving in het denken over de theoretische beginselen van het socialisme had natuurlijk een partij-ideologische inkleuring; echter die verschuiving kan ook vanuit een meer algemene, sociologische benadering begrepen worden, namelijk vanuit de samenhang van de utopie met het vooruitgangdenken. In de Verlichting stonden rede en natuur centraal en daarmee ontwikkelde zich een utopisch rationalisme dat steunde op ". . . het geloof, dat de vooruitgang van het weten de mensheid vanzelf naar de totale beschaving voert". Rond 1900 verdween dat rationele vooruitgangsoptimisme echter en verschoof de aandacht in het utopisch denken van het vinden naar het maken en scheppen van nieuwe mogelijkheden.³²

In dit licht kan de geschiedopvatting die de sociaal-democratische beweging ontwikkelde, getypeerd worden als realistisch, historisch en evolutionair; dit dan als ideaal-typische tegenpool van de denkbeelden waarop de 'oude' socialistische stromingen (inclusief het Marxisme!) berustten: rationalisme, utopisme, revolutie.³³ Laatstgenoemde denkbeelden, het moge duidelijk zijn, waren geënt op of neigden op z'n minst naar een 'oplossing-in-één-klap'. Zij waren in feite het resultaat van het doordenken van theorieën tot in hun – uiterste – consequenties, en in die zin dogmatisch van karakter.³⁴

Het ligt voor de hand te veronderstellen, dat juist zij die zich het meest bezig hielden met theorievorming, de intellectuelen, revolutionaire stellingen betrokken. M.J. Lasky schetst in zijn boek *Utopia & Revolution* een dergelijk beeld. "Rebellion is the bitter work of the poor; (. . .) theirs is a practical and authentic struggle for extra rights, liberties, and decencies." De revolutionair, bijna altijd van goede komaf volgens Lasky, is daarentegen een schepping van de fantasie; hij heeft ". . . the leisure to cultivate this utopian imagination." Revolutie is niets anders dan het apocalyptische verlangen om het paradijs in één klap te verwerke-

³²) Plattel, *Utopie en kritisch denken*, 33-35.

³³) Sombart, *Het socialisme en de sociale beweging*, 214-215.

³⁴) Bernstein, *t.a.p.*, 173: "Die wissenschaftlichste Theorie kann zum Utopismus führen, wenn ihre Resultate dogmatisch aufgefasst werden."

lijken, en zo een sta-in-de-weg voor werkelijk algemene ('popular') hervormingen.³⁵ In deze visie zouden dan de onderdrukte massa's veelal óf hun situatie apathisch ondergaan, óf zich bezig houden met concrete veranderingsmogelijkheden via sociaal-democratische partijen en vakbonden. De gelukkige toekomst die de radicale socialisten voorzagen, was ook volgens de Duitse socioloog én sociaal-democraat Sombart gebaseerd op de onterechte veronderstelling, dat het proletariaat een revolutionair élan zou bezitten voorbijgaand aan de realiteit.³⁶

Hoe aantrekkelijk dit analytisch schema op het eerste gezicht ook lijkt vanwege de relatieve eenvoud, het is de vraag in hoeverre het past op de werkelijke verhoudingen binnen de socialistische beweging omstreeks 1900. Voor de Bredase ontwikkelingen biedt het eigenlijk geen verklaringsmogelijkheid. Slechts in de allereerste organisaties uit de jaren tachtig en het begin van de jaren negentig voerden ontwikkelde burgers de boventoon. Maar zowel het vrije socialisme als de SDAP te Breda beantwoordden qua personele kenmerken niet aan het polaire beeld van de intellectuele revolutionair tegenover de gematigde, hervormingsgezinde arbeider. Immers, het vrije socialisme telde onder zijn aanhang juist (geschoolde) handarbeiders, terwijl deze categorie binnen de SDAP alhier relatief ondervertegenwoordigd was.

De geschiedenis van de beweging lijkt hier en elders nauwelijks verschillend te zijn verlopen, aldus de vaststelling bevestigend van Romein in *Op het breukvlak van twee eeuwen* dat de toevloed van intellectuelen naar de sociaal-democratische beweging tegelijk oorzaak en gevolg was van het opkomende revisionisme en reformisme.³⁷ De complexiteit van tendensen en de moeilijkheid deze te verklaren komt echter scherp naar voren, als we tegelijk wijzen op het feit dat het juist intellectuelen als Gorter en Henriëtte Roland Holst waren, die binnen de SDAP de kern vormden van de marxistische oppositie die uiteindelijk in 1909 tot een radicale afsplitsing van de partij kwam. De onderhavige studie

³⁵) Lasky, *Utopia & Revolution*, 662, noot 1.

³⁶) Sombart, *a.w.*, 98.

³⁷) Romein, *a.w.*, 222.

laat geen ruimte deze interessante paradox uit te werken. Vastgesteld mag wel worden, dat in ieder geval met de toestroming van intellectuelen tot met name de SDAP het karakter van deze partij, en daarmee van de hoofdstroming van het Nederlandse socialisme, wezenlijk beïnvloed werd. Omtrent de vraag wat oorzaak en wat gevolg was, biedt deze studie van een lokale beweging geen aangrijpingspunten tot expliciete conclusies. In het algemeen is wel duidelijk, dat de ideologische en organisatorische veranderingen de manifeste uitingsvormen waren van de 'groeicrisis' ³⁸ die de socialistische beweging rond de eeuwwisseling doormaakte. Uitwerking van dergelijke sociologische componenten in een verklaringsmodel zou zeker in het licht moeten worden gezien van de betekenis van conjuncturele of zelfs structurele veranderingen binnen de toenmalige kapitalistische orde. ³⁹ Immers, ook in Nederland vond na 1895 een snelle economische groei plaats, gepaard aan industrialisering en modernisering van de nijverheid. Onmiskenbaar is, dát deze economische ontwikkeling tezamen met sociologische ontwikkelingen omvang en aard van sociale bewegingen bepaalde. ⁴⁰ Hoe en in welke relatie tot elkaar die invloeden zich deden gelden, is echter een vooralsnog niet eenduidig te beantwoorden vraag.

Een interessant aangrijpingspunt ter verdere uitwerking van met name de sociologische factoren is gelegen in het begrip utopie. In deze paragraaf is vooral het utopische karakter van het opkomende socialisme geponeerd. Enerzijds is aangegeven, dat het hier bestudeerde tijdvak gekenmerkt wordt door een terugdringing van het utopische element ten gunste van een meer realistische optiek. Anderzijds is aangegeven, dat de motieven van met name de individuele aanhangers ook binnen de sociaal-democratische beweging veelal nog een sterk idealistische inslag behielden, in weerwil van de partij-ideologie. Men kan hierin op het

³⁸) a.w., 214.

³⁹) a.w., 223.

⁴⁰) Van Tijn, Het algemeen karakter van het tijdvak 1895-1914, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. XII, 306.

eerste gezicht een contradictie ontwaren. Het is echter zaak om, in het spoor van de socioloog Karl Mannheim, vooral het relatieve, relationele karakter van de utopie in ogenschouw te nemen. In zijn beroemde essay *Ideologie und Utopie* uit 1929 omschrijft deze het utopisch denken als een vorm van sociale aspiratie die de bestaande werkelijkheid overstijgt en op grond waarvan verandering van die werkelijkheid nagestreefd wordt. Dit betekent, dat met het verwerkelijken van die aspiraties de utopie verdwijnt en dat de oorspronkelijke ideeën het karakter van een ideologie aannemen.⁴¹

Een dergelijk proces zal zich vanzelfsprekend slechts zelden binnen zeer korte tijd voltrekken. De veranderingen in de heersende mentaliteit binnen de socialistische beweging, die we in deze paragraaf op nationale schaal globaal analyseerden en waarvan de Bredase ontwikkelingen waarschijnlijk niet wezenlijk afwijken, vormden zo gezien niet meer dan een deel van dat ideologiseringsproces – een proces dat vanuit Mannheims gezichtspunt enerzijds onontkoombaar was, maar anderzijds in feite nimmer als voltooid kan worden beschouwd, waar het socialisme (zoals in Nederland) steeds een minderheid, een oppositie bleef.

Concreet kan het relatieve karakter van de utopie, voor wat betreft de situatie in Breda, als volgt worden begrepen. De opvattingen van de 'oude' beweging en van de latere vrije socialisten zijn ten opzichte van die van de sociaal-democratische beweging beslist als utopisch te kenschetsen; maar ten opzichte van de algemeen heersende ideeën in de omgeving is diezelfde sociaal-democratische beweging weer als utopisch te typeren.

Utopisme kan zo omschreven worden als een houding, als een wijze waarop een minderheid haar ideeën binnen een andersdenkende omgeving profileert, verdedigt, legitimeert, in stand houdt. De utopie vormt een cultureel symbool dat houvast biedt voor het menselijk denken en handelen. Deze vorm van legitimeren is bestendig dankzij de onlosmakelijkheid van twee elkaar bevesti-

⁴¹) Mannheim, *Ideology and Utopia, an introduction to the sociology of knowledge*, 222-223. Overigens steunt de interpretatie van het utopiebegrip, zoals gehanteerd in deze paragraaf, in belangrijke mate op Mannheims analyses.

gende en verklarende elementen. Het eerste element is het ethos, waarop de sociale aspiratie gebaseerd is: een ethos dat voor wat betreft het socialisme aangeduid kan worden met het begrip solidariteit, hier ruim opgevat als een levensstijl van doelbewust samenleven en samenwerken van mensen. Het tweede element dat ten grondslag ligt aan de utopische wezenstrek van het socialisme, is het wereldbeeld van waaruit zijn aanhang sociale verandering nastreeft: een wereldbeeld dat gevat kan worden in het begrip klassenstrijd, hier ruim opgevat als de discrepantie tussen zij die wel macht en/of bezit hebben en zij die dat niet hebben.

De utopie nu als idealistische voorstelling vervult als cultureel symbool een centrale functie binnen het socialisme, hetzij uitgesproken zoals in bijvoorbeeld het vrije socialisme, hetzij minder expliciet via de individuele motivatie van socialisten. Het is een symbool, waarin het ethos van solidariteit en het wereldbeeld van klassenstrijd verenigd zijn, elkaar bevestigen en van hun subjectieve karakter ontdaan lijken te worden, dat wil zeggen voor de aanhangers tot waarheid worden. Enerzijds heeft dat wereldbeeld, volgens welk er twee (of eventueel meer) opponerende groepen zijn in de samenleving, een negatieve lading en wordt de noodzaak ervan ontleend aan het verlangen naar intermenselijke verhoudingen die op solidariteit berusten. Anderzijds wordt dit ethos juist beleden en uitgedragen onder verwijzing naar diezelfde negatieve interpretatie van de klassendeling.

Een dergelijke analyse van het utopisch aspect van het socialisme is feitelijk slechts deel van een meer algemene, sociologische theorie van de betekenis van culturele symbolen. Elk ideeënstelsel, of het nu van politieke, religieuze of zelfs wetenschappelijke aard is, kent met betrekking tot het sociaal handelen dergelijke legitimeringssystemen. Wezenlijk daarin is, dat ethos en wereldbeeld elkaar ondersteunen en verklaren en dat ze bijgevolg moeilijk afzonderlijk kunnen worden beleefd door de aanhanger (in geval van religie spreken we van gelovige) en bestudeerd door de onderzoeker. Beide elementen zijn ieder op zichzelf genomen arbitrair, maar samen, in hun symbolische verbinding, vormen ze

een 'onvermijdelijke' wereld,⁴² dat wil zeggen, ze bieden de mens het kader, waarin zijn leven zoals hij dat leeft vanzelfsprekend is en niet een discutabel te stellen keuze. Ethos en wereldbeeld vormen het verbindende knooppunt van het menselijk denken en handelen. Juist de culturele symbolen geven aan mensen het benodigde houvast om de werkelijkheid te kunnen interpreteren; ze maken het mogelijk om normatieve conclusies te trekken uit feitelijke premissen en om omgekeerd feiten te interpreteren in het licht van normatieve premissen.⁴³

In het licht van een dergelijke sociologische analyse kan wellicht ook de dikwijls veronderstelde overeenkomst tussen religie en socialisme nader geduid worden. Al vanaf de eerste geschiedenis van de socialistische beweging is die overeenkomst door aanhangers ervaren.⁴⁴ Iemand als de Belgische socialist Hendrik de Man ging in de jaren twintig en dertig daarbij zelfs zover de oorsprong van de socialistische gezindheid tot een religieus gevoel te herleiden.⁴⁵ De voorstellingssymboliek van de socialistische arbeidersbeweging, zoals die tot uitdrukking komt in een begrip als solidariteit, was volgens hem van christelijke oorsprong en daarmee primair ethisch van aard; een rationalistisch-economische verklaring van het solidariteitsethos stamde volgens De Man van latere tijd.⁴⁶

Het lijkt echter toch niet juist religie en socialisme inhoudelijk gelijk te schakelen. Beide denkvormen komen weliswaar overeen voor wat betreft het belijden van optimisme inzake een glorieuze toekomst, maar het zijn, zoals de futuroloog F. Polak het treffend geformuleerd heeft, twee tegengestelde wijzen van toekomstbeschouwing, namelijk respectievelijk zijsoptimisme en wilsoptimisme. Volgens de eerste zienswijze, in wezen een vorm van theodicee, zal het kwaad van de wereld zich vanzelf (dat wil zeggen via God) ten goede keren. In de tweede opvatting zijn het

⁴²) Geertz, *The interpretation of cultures*, 126-131.

⁴³) *a.w.*, 141.

⁴⁴) Perry, *a.w.*, 25.

⁴⁵) De Man, De grondslag van het socialisme, in L. Magits (red.), *Hendrik de Man, persoon en ideeën*, dl. II, 482-483.

⁴⁶) De Man, De psychologie van het socialisme, in *a.w.*, 157-159.

niet krachten van buitenaf, maar is het geheel aan de mens zelf om de wereld te herstellen. Polak vat het onderscheid tussen religieuze eschatologie en utopie kernachtig samen als: Ora et Labora, Bid en Werk.⁴⁷

Religie en socialisme, zo wil met het voorgaande duidelijk worden gemaakt, zijn inhoudelijk nadrukkelijk niet met elkaar te verwarren. Dit neemt niet weg, dat verschillende sociologische categorieën zich in hun uitingsvormen van de culturele symbolen op identieke wijze kunnen manifesteren. In het socialisme, ook in een meer gematigde vorm als het democratisch-socialisme, werden denken en handelen in hoge mate ingegeven vanuit idealistische drijfveren en evenzeer vanuit idealen gelegitimeerd.⁴⁸ In deze zin kan men beamen, dat ook de sociaal-democratische wereldbeschouwing dikwijls het karakter bezat van een "Erzatzreligion". Vooral het beeld dat men niet louter streed voor eigen materiële belangen, maar juist voor het materiële en geestelijke welbevinden van alle mensen, verleende aan het politieke en organisatorische werk van elke individuele aanhanger een speciaal ethos,⁴⁹ hier gevat in het begrip solidariteit.

Overigens leefde onder veel socialisten, en met name de arbeiders onder hen die zichzelf, al dan niet via de partij, theoretisch geschoold hadden, dikwijls een gevoel van verheven zijn boven de niet-ontwikkelde arbeiders, boven de vegeterende proletariërs.⁵⁰ Binnen de Bredase beweging kwam in meerdere gevallen een dergelijke houding naar voren. Door de jaren heen blijkt telkenmale het superieure medeleven, of wranger: de verachting, ten opzichte van arbeiders: die nog katholiek waren; die niet in staat waren zich zelfstandig een oordeel te vormen over maatschappelijke verhoudingen; die zich overgaven aan carnaval of kermis; die niet via de socialistische periodieken hun kennis en inzicht vergrootten; kortom, die zich dom lieten houden door de heersende machten.

⁴⁷) Polak, *De toekomst is verleden tijd. Cultuur-futuristische verkenningen*, dl. I, 172, 319-320.

⁴⁸) Emig, *a.w.*, 293.

⁴⁹) *a.w.*, 292.

⁵⁰) *a.w.*, 77.

Zo'n afkeurende, zelfs verwijtende houding is een reactie die ontstaat, wanneer een sluitend wereldbeeld niet elkeen blijkt te kunnen overtuigen. Het vormt voor een beweging, waarin het utopisch element de daadkracht opwekt, een mogelijkheid om de logenstraffing in de praktijk van de eigen hooggestelde verwachtingen 'weg te verklaren'. Evenzo zal in een dergelijk geval al snel een conspiratietheorie opgeld doen.⁵¹ In ieder geval voor wat betreft de vrije socialisten in Breda, maar tot op zekere hoogte ook voor wat betreft andere plaatselijke socialistische organisaties, bleek in deze studie dat de eigen opvattingen nimmer werden herzien op grond van kritiek of een anders uitvallende praktijk, maar dat zij daar waar hen succes ontbrak, dit toeschreven aan de tegenwerkende invloeden van buitenstaanders.

§ 3. *Mentaliteit en beweging: socialisme in een katholieke omgeving*

De wisselwerking tussen katholieke en socialistische arbeidersorganisaties en daarmee de specifieke positie van socialisten in een stad als Breda, moeten stellig in het licht worden gezien van de algemene en bijzondere factoren die in een lokale gemeenschap een rol speelden. Hierbij zijn niet enkel de economische structuren van betekenis, maar zeker ook de sociologische componenten, die tezamen het karakter, de sfeer van de stad bepaalden.

Omtrent de economische verhoudingen in Breda in de jaren voor en omstreeks 1900 is in de hoofdstukken I en V aangegeven, dat nog vrij lang de ambachtelijke nijverheid het beeld bepaalde. Juist in deze bedrijfsvorm overheersten patronale gezagsverhoudingen tussen patroons en werklieden, verhoudingen die een rem vormden op ontstaan en groei van arbeidersorganisaties, of dat nu katholieke of socialistische waren. Dat voor Breda het tempo van ontwikkeling van arbeidersorganisaties van beiderlei richting desondanks niet werkelijk traag te noemen is, moet daarom waarschijnlijk aan andere invloeden worden toegeschreven. Een com-

⁵¹) Becker, *Het eeuwige heimwee. Chiliasme en sektarisme, een historisch-sociologische studie*, 150, 154.

penserende factor was in dit opzicht wellicht de snelle economische groei die ons land na 1895 kende, een groei die een gunstig klimaat schiep voor activiteiten en groei van sociale organisaties.⁵²

In relatie tot de economische factor staat onder meer de verstedelijking, een proces dat zich ook hier in het laatste kwart van de negentiende eeuw duidelijk had doen gelden binnen de sociale structuur. De trek van het platteland naar de stad, alsook de toenemende mobiliteit van de bevolking tussen de steden, bracht nieuwe gezichten binnen het stadsbeeld. En met name die nieuwelingen voelden zich vrijer: lichamelijk, maar bovenal geestelijk.⁵³ Dit doorbrak aldus de homogeniteit van de oude sociale en culturele patronen, enerzijds door de entree van andere, nieuwe opvattingen, anderzijds doordat de anonimiteit van de verhoudingen toenam. Bovendien was rond de eeuwwisseling het contrast tussen rijk en arm binnen de stad schriller dan ooit.⁵⁴ Begrijpelijk wordt dan dat de stad, waar men dicht bij elkaar woont en die tegenstelling derhalve van zeer nabij ervaart, maatschappelijke wrijving kon ontstaan, opstandigheid een kans kon krijgen en vanwege de minder persoonlijke verhoudingen sneller manifest werd.

Al was Breda slechts een betrekkelijk kleine stad, tot op zekere, niet kwantificeerbare hoogte heeft de instroom van vreemdelingen in de hier geschetste zin ongetwijfeld de ruimte voor sociale actie geschapen. Zeker, het socialisme was hier niet alleen een zaak van allochtonen, maar door zijn historie heen hebben dezen toch een vooraanstaande rol gespeeld, met name in de initiërende zin. Dit geldt bijvoorbeeld voor de afdeling van de SDAP, die misschien niet voor wat betreft haar electorale aanhang, voornamelijk in de arbeiderswijken rond de Haagdijk, maar toch wel voor wat betreft haar kader steunde op mensen die niet oorspronkelijk uit Breda afkomstig waren. Evenzo kan hier gerefereerd worden aan de rol van de KMA-docenten. Opmerkelijk is, dat juist via deze instelling de eerste sociale denkbeelden in Breda

⁵²) Van Tijn, *t.a.p.*, 306-308.

⁵³) Romein, *a.w.*, 244-246.

⁵⁴) *a.w.*, 248.

konden doordringen. Natuurlijk liet de gezagsgetrouwe aard van dit militaire bolwerk niet toe, dat die 'vrije gedachten' lang geëxploreerd konden worden. Het socialisme zelf kwam zeker niet via de KMA in Breda; als allereerste introductie en aansporing zijn de initiatieven van enkele van haar docenten zeker wel van betekenis geweest.

Het vreemde element, de allochtoon, afwijkend denken en handelen, niet-traditioneel gebonden waarden, een niet-katholieke cultuur, met dit alles was Breda overigens beslist wel vertrouwd. Immers, ongeveer een vijfde deel van de bevolking behoorde niet tot de R.K. Kerk. En in die tijd was het enige levensbeschouwelijke alternatief hiervoor het protestantisme. Van oudsher telde Breda onder haar inwoners niet alleen een substantiële protestantse minderheid, maar meer van belang is nog dat deze prominent vertegenwoordigd was in maatschappelijke organen. In dit opzicht is de vergelijking interessant met Nijmegen, alwaar een protestantse elite in een overwegend katholieke stad de boventoon voerde.⁵⁵ Anders dan in deze Gelderse stad deed zich in Breda echter geen werkelijke tegenstelling gevoelen tussen de katholieke meerderheid en een protestantse elite.⁵⁶ Liberale, tolerante tendenties kenmerkten hier steeds de attitude van de katholieke heersende klasse, hoewel zeker in de laatste drie decennia van de negentiende eeuw de verhoudingen zich verscherpten.⁵⁷ Ultramontaans-conservatieve opvattingen kregen langzamerhand de overhand onder de katholieken, die zich bovendien meer en meer in een isolementspositie opsloten, eenzijdig gericht "op afweer tegen alle mogelijke vijanden" en gekenmerkt door "een vaak kortzichtige klerikale heerschappij".⁵⁸

Van verzuiling van de verhouding tussen katholieken en protestanten kan in dit verband echter nog niet werkelijk gesproken worden. Ook de schoolstrijd, uiting in de jaren tachtig van het vooral protestantse streven naar eigenstandige, niet-openbare

⁵⁵) Maas, *a.w.*, 108-117.

⁵⁶) Vgl. Perry, *a.w.*, 268.

⁵⁷) Brok, *Openbaar en bijzonder onderwijs in Breda*, 84, 126 e.v..

⁵⁸) *a.w.*, 123 e.v., 133, 136.

scholen, leidde, anders dan wel verondersteld is,⁵⁹ zeker in het Zuiden en zo eveneens in Breda niet tot directe organisatorische verzuiling, vooral ook omdat het katholicisme alhier ruim baan had binnen het openbaar onderwijs.⁶⁰

Zo ontwaren we twee, in de tijd elkaar overlappende en complementaire tendensen gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw in Breda: een terugdringing van het liberale element onder katholieken, gepaard aan een opkomst van besef van een eigen katholieke identiteit. Vanaf de jaren negentig was de definitieve omslag merkbaar in dit proces, als reactie op het ontstaan van nieuwe, tot dan ongekennde organisatorische verbanden binnen de stedelijke samenleving: die van de emancipatoire arbeidersbeweging.

Die omslag, waarmee een verzuilingsproces zich begon aan te dienen, zou ook te Breda na de eeuwwisseling nog eens versterkt worden door de verhardende, in agressief conservatisme uitlopende houding van de middenstand, een houding overigens die op Europese schaal waarneembaar was. Economisch in de verdrukking, zette de middenstand zich af tegen de georganiseerde arbeidersklasse en begon zij zich te organiseren; alhier werd haar vereniging De Hanze opgericht in 1903.⁶¹ Het lijkt aannemelijk, dat juist die middengroepen bij de bovenlaag van het katholieke volksdeel geappelleerd zullen hebben aan een eigen katholiek besef, aan eenheid onder katholiek vaandel, aan de noodzaak tot afscherming van de katholieke bevolking.

In het licht van de hier geschetste ontwikkelingen wordt nu ook de wisselende houding in Breda ten aanzien van het opkomende socialisme beter verklaarbaar. De allereerste vormen van socialisme, als het zich nog slechts via haar ideeën tentoonstelt, wor-

⁵⁹) Kruijt en Goddijn, *Verzuiling als sociologisch proces*, in Den Hollander e.a. (red.), *Drift en koers, een halve eeuw sociale verandering in Nederland*, 231-233.

⁶⁰) Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat*, 132.

⁶¹) Van den Eerenbeemt, *Corparatisme en katholiek sociaal denken 1891-1901*, in *Sociale Wetenschappen*, jrg. XI, 236, 248; Van den Eerenbeemt, *Nouwens en het ontstaan van de katholieke middenstandsbeweging in Nederland*, in *Voor Rogier*, 257-258; Romein, a.w., 287-195.

den getolereerd, tamelijk gewend als men hier was aan afwijkende levensbeschouwingen. Deze houding, of zij nu liberaal, tolerant of onverschillig te noemen was, verandert echter als de idee zich gaat uiten in gedrag. Met het ontstaan van socialistische organisaties wordt de machtpotentie van de nieuwe maatschappelijke stroming herkenbaar, vooral als deze, zoals via de SDAP geschiedde, een reformistisch streven ontwikkelt en daarmee het terrein van de maatschappelijke meerderheid betreedt – of dreigt te betreden.⁶² Dan volgt al spoedig de reactie. Eerst in de vorm van de opbouw van een tegenbeweging als de R.K. Volksbond. Als later blijkt dat de nieuwlichters toch enig draagvlak in de stedelijke samenleving beginnen te krijgen, volgt repressie en isolatie om verdere uitgroei althans te belemmeren. De verhouding stabiliseert zich: de minderheid verliest het zicht op de verhoopte massa-aanhang, de meerderheid kan de kleine, maar voldoende hechte beweging van socialisten niet werkelijk meer uit het stadsbeeld verbannen.

Het spanningsveld waarin de socialistische beweging te Breda zich bevond, stond onder invloed van een complex van krachten en factoren. In het voorgaande zijn in het kort een aantal van de belangrijkste economische en sociologische aspecten, voor zover mogelijk in hun samenhang, geanalyseerd en is de relevantie ervan geïnterpreteerd. Duidelijk werd dat de diverse factoren op elkaar inwerkten, soms in dezelfde, dan weer in tegengestelde richting. Het zijn echter veelal niet deze factoren die direct en bewust voelbaar zijn voor tijdgenoten. Voor hen, voor de Bredenaar anno 1900, voor de vijandig bejegende socialist, maar evengoed voor de vrome katholieke arbeider, ging de strijd ongetwijfeld primair om de ideologische of zelfs morele tegenstellingen tussen katholicisme en socialisme.⁶³

Juist deze tegenstelling, die in feite op een irrationeel en sociaal-psychologisch geaard vlak ligt, bracht de socialisten in een

⁶²) Romein, *a.w.*, 207.

⁶³) Vgl. Frijhoff, *Cultuur, mentaliteit: illusies van élites?*, 31-32, over de betekenis van de mentale component in de totstandkoming van gedrag.

stad als Breda, en waarschijnlijk in het gehele Zuiden, in tweeërlei opzicht in een marginale positie: ten opzichte van het alles beheersende katholicisme in de omgeving, maar ook ten opzichte van de landelijke socialistische beweging.

In het vervolg van deze paragraaf wordt gepoogd vooral het geestelijk klimaat nader te duiden. Welke mentale factoren leidden ertoe, dat in de geschiedenis van het Nederlandse socialisme Brabant en Limburg als 'Het Donkere Zuiden' te boek staan? Om dit te begrijpen en eventueel te kunnen verklaren is het van belang hier nog eens expliciet in te gaan op de gedachten- en belevingswereld in een door het katholicisme en haar Kerk gedomineerde gemeenschap. Hoe en waarom riep het socialisme, in het algemeen en in het bijzonder in het Zuiden met Breda als exemplen, een katholieke tegenbeweging op, die een radicale maatschappelijke omwenteling afwees en in plaats daarvan beoogde nieuwe opvattingen over sociale gerechtigheid te integreren in de bestaande orde en met behoud van haar tradities en culturele waarden.

Het opkomende socialisme in Breda maakte in zijn directe omgeving reacties van verschillende aard los; en dat niet alleen, ook de tegenstanders bleken niet steeds dezelfde te zijn. In haar eerste prille jaren alhier, zo in de tijd van de NBvAKS tot aan de eerste helft van de jaren negentig, kon van gerichte, effectieve tegenstand feitelijk niet gesproken worden. Ook de aandacht waarmee de overheid via haar lokale politieapparaat de beweging in haar doen en laten volgde, heeft wel beschouwd geen enkele afbreuk gedaan aan de mogelijkheden het socialisme, of nauwverwante vooruitstrevende idealen, in openbare bijeenkomsten uit te dragen. De burgerij echter, noch haar pers en evenmin de Kerk, leek zich in die tijd gedrongen te voelen iets te ondernemen tegen die jonge socialistische beweging. Omdat deze nog te onbeduidend van omvang was, of omdat de betekenis en reikwijdte ervan niet voldoende begrepen werden?

Het is door de geschiedenis heen voor tijdgenoten telkens moeilijk gebleken de relevantie van nieuwe ideeën en bewegingen te

voorzien en te beoordelen; of anders: te voorzien of de met een eerste blik als utopisch gekwalificeerde veranderingsideeën ooit realiteitswaarde in zich zouden blijken te hebben. De utopie is vrijwel letterlijk 'onvoorstelbaar'. Totdat zij uit de studeerkamer, de studiebijeenkomst, de propagandavergadering treedt. Totdat haar veranderingspotentie zichtbaar wordt, wanneer de schare van aanhangers groeit . . . en verder lijkt te groeien.

En aldus groeide het inzicht, dat de nieuwe beweging ook dat bevolkingsdeel in organisatorisch verband bracht, dat tot dan geen rol speelde in het bestuur van de maatschappelijke ordening: de arbeiders. Die nieuwe groepering leek niet slechts de vertrouwde wijze van bestuur en besluitvorming te gaan doorkruisen, maar dreigde zelfs aan te sturen op een omwenteling van de machtsverhoudingen. En dan is de tijd aangebroken de stellingen te betrekken!

Zodra in Breda het socialisme meer belangstelling bleek te kunnen trekken dan alleen van ontwikkelde, sociaal bewogen burgers, dus toen de beweging geleidelijk ook meer en meer arbeiders aanlokte, groeide de onzekerheid omtrent de bestendigheid van de bestaande machtsverhoudingen en groeide de angst voor die nieuwe groepsvorming.⁶⁴ Hoe hier op te reageren? Verbieden, met harde hand terugdringen? Daarvoor was het in feite steeds te laat, zo ooit al mogelijk. De bezittende klasse, in meest directe en concrete zin gepersonifieerd in de figuur van de ondernemer, kon en moest zich wel het meest bedreigd voelen. Deze reageerde dan ook het meest impulsief en neigde er vooral toe met machtsvertoon de arbeiders in het oude gareel te houden. Maar het vooruitgangdenken en het rationalisme zetten evenzeer de traditionele geestesgesteldheid onder druk. De tot dan vanzelfsprekende opvattingen over goed en kwaad, over rijk en arm, over bovenaards geluk, over taak en zingeving van de mens op aarde, al deze opvattingen waren geïnstitutionaliseerd in de religie, en hier in het Zuiden in het bijzonder in die van de R.K. Kerk. De legitimiteit van haar denken – en daarmee van haar handelen – kwam in

⁶⁴) Romein, *a.w.*, 281-285.

opspraak en leidde tot bezinning over haar rol en functie. Aldus ontwikkelde zich, juist in reactie op het opkomende socialisme, de bewustwording van de eigen waarden, normen en conventies.

In Breda zijn de hier geduide processen manifest zichtbaar in de maatschappelijke processen en verhoudingen. Uit een aanvankelijk afstandelijke opstelling ontsproot een besef van de eigen katholieke waarden, zodra in het begin van de jaren negentig het socialisme voor de arbeidende klasse aantrekkingskracht bleek te bezitten. De meetings van socialisten trokken geleidelijk meer arbeiders aan en uit het ontstaan van enkele nieuwe vakverenigingen, die niet katholiek maar neutraal of zelfs onomwonden socialistisch waren, was af te leiden, dat het gareel van de oude, aan de ambachtelijke verhoudingen geparenteerde verbanden niet langer beantwoordde aan de behoefte en wensen van vele arbeiders.

De traditionele, sterk geïnternaliseerde culturele waarden en sociale tradities maakten echter in belangrijke, zo niet overwegende mate een al te innige omarming met die nieuwe gezindheid moeilijk en sociaal-psychologisch vrijwel onmogelijk. Vanuit deze beleving van verbondenheid met de vertrouwde, van jongs af geaccepteerde omgeving en vanuit de daarin wortelende gevoelens is verklaarbaar, dat behoefte ontstond aan een specifiek eigen model ter tegemoetkoming aan het ontwaakte besef dat de gevestigde sociale en economische verhoudingen niet deugden. Ondanks zijn niet altijd aanvaarde radicaliteit leek het socialisme aanvankelijk voor veel arbeiders toch het enige perspectief op verandering. In die zin maakten concrete pogingen om hen van het socialisme te weerhouden in feite geen kans . . . zolang er geen alternatief was.

In het licht van dit patroon van gedachten en gevoelens kan in het algemeen begrepen worden, dat er wel een arbeidersbeweging móest ontstaan die nauw gelieerd was aan de religie en haar instituten, de instrumenten bij uitstek van de legitimering en historische bevestiging van tradititonele waarden en normen. In Breda was die arbeidersbeweging vanzelfsprekend een katholieke.

Hoe aannemelijk is deze analyse van de mentaliteitsontwikkeling binnen het katholieke volksdeel? Voor wat betreft Breda, lij-

ken de feiten ervoor te spreken. Zolang het socialisme hier nog geen beweging van arbeiders was, zoals met name de kiesrechtbeweging uit de jaren tachtig, kon niets worden vernomen van initiatieven uit katholieke kring. Toen echter socialistische organisaties in de eerste helft van de jaren negentig belangstelling wisten te trekken uit de arbeidersklasse, was de reactie vrijwel onmiddellijk daar, getuige de oprichting van een Bredase afdeling van de R.K. Volksbond in 1895. En met dit organisatorische alternatief kon tevens het offensief tegen het socialisme worden ingezet. Een arbeider moest nu wel sterk in zijn schoenen staan, wilde hij, voor zichzelf maar zeker voor zijn omgeving, aansluiting kunnen verantwoorden bij die nieuwe beweging, die zo radicaal leek te willen breken met de bestaande orde en haar opvattingen.

Overigens dient zeer wel beseft te worden, dat deze, naar naderhand zou blijken, zo efficiënte vorm van omzeiling en bestrijding van het socialisme nog slechts bij enkelen in de katholieke wereld geaccepteerd, laat staan gepropageerd werd. Vooral vanuit ondernemerskringen was er nog lang grote weerstand tegen elke vorm van zelfstandige arbeidersorganisatie. De katholieke bonden, zoals met name in hoofdstuk V betoogd, ondervonden vanuit de katholieke elite in de eerste jaren van hun bestaan aanzienlijke tegenwerking of op zijn minst onverschilligheid ten aanzien van hun strevingen. De verder groeiende invloed van de socialistische beweging maakte echter, zeker na de spoorwegstaking van 1903, de weg vrij voor volle ontplooiing van katholieke arbeidersorganisaties.⁶⁵

Mede als gevolg van het feit dat vrijwel gelijktijdig de gematigde, sociaal-democratische stroming het gezicht van het Nederlandse socialisme ging bepalen, kon dit zich ook in Breda nog in een vaste, weliswaar marginale positie verankeren. Dit was alhier echter waarschijnlijk in hoge mate te danken aan de euforie rond de priester-socialist Van den Brink en derhalve sterk lokaal bepaald. Tot verdere uitbouw bestond hier, anders dan in het westen en noorden van het land, vooralsnog geen kans. Hoewel traag

⁶⁵) Stuurman, *a.w.*, 172.

op gang gekomen, kon de wals van de katholieke organisaties niet meer gestuit worden: een aanvankelijk in het verschiets liggende opmars van het socialisme werd de pas afgesneden, terwijl bovendien zijn beweging in een isolement werd gedrongen.

Als ontstaan en groei van de katholieke arbeidersbeweging begrepen dienen te worden als een reactie op de opkomst van socialistische organisaties, zou dit allereerst moeten blijken uit een in de tijd opeenvolgende ontwikkeling van beide richtingen. Daarnaast zou er eventueel een geografische differentiatie aanwijsbaar moeten zijn naar de mate, waarin het socialisme zich in zijn beginjaren had weten op te werken, en/of naar de mate waarin de bevolking katholiek was.

Wat de eerste veronderstelling betreft, is in hoofdstuk V, in het bijzonder via tabel 2, aangetoond dat in Breda inderdaad de katholieke bonden meestal later ontstonden dan de neutrale en socialistische. In dit opzicht beantwoordde Breda dus aan het algemene beeld in Nederland, en zelfs Europa,⁶⁶ en was er dus niet sprake van uniek lokale ontwikkelingsfactoren.

Dan is er de veronderstelling, dat het beeld van het ontstaan van katholieke arbeidersorganisaties gedifferentieerd moet worden naar streken waar het katholicisme meer, en naar streken waar het minder dominant was. Ook dit beeld lijkt bevestigd te kunnen worden. Niet toevallig lag het landelijke initiatief tot oprichting van de R.K. Volksbond in het Noorden. Dit kreeg bovendien reeds in 1888 zijn beslag, dus geruime tijd voordat in Breda de behoefte aan een dergelijke organisatie kenbaar werd. Hier laat zich de 'frontmentaliteit'⁶⁷ aflezen van een katholieke minderheid die, anders dan de geloofsgenoten in het Zuiden, de zorg om een eigen identiteit reeds eigen was. Liep Breda in dit opzicht dus ten achter, anderzijds was zij voorlijk in vergelijking met die plattelandsstreken waar de homogeniteit en hegemonie van het katholicisme volledig waren. Uit een studie van Van Meeuwen over de katholieke vakorganisaties voor de schoen- en lederindustrie in de Brabantse Langstraat

⁶⁶) Perry, *a.w.*, 39.

⁶⁷) Stuurman, *a.w.*, 334.

blijkt, dat het verzet van de zijde van de ondernemers tegen katholieke bonden zeer heftig was en juist effectief kon zijn, omdat het socialisme in dit gebied geen gewicht in de schaal kon leggen.⁶⁸ Katholieke vakorganisaties kwamen hier dan ook nog later en moeilijker tot stand dan in een stad als Breda, waar zij als alternatief voor socialistische bonden eerder aanvaard werden.

Het beeld dat uit het voorgaande oprijst, sluit uitstekend aan op de periodisering van het verzuilingsproces, zoals Stuurman die heeft aangebracht.⁶⁹ Tot 1903 en in het bijzonder over de periode 1895-1903 ontwikkelde de socialistische vakbeweging een redelijke kracht. Daarna volgde, volgens Stuurman tot aan de Eerste Wereldoorlog, de cruciale periode voor het ontstaan van de verzuiling. De consolidatie van de verhoudingen tussen de vakcentrales van de strijdende richtingen kreeg in de daarop volgende jaren tot omstreeks 1920 gestalte. Het historische materiaal dat in voorliggende studie gepresenteerd wordt, maakt duidelijk dat in ieder geval voor wat betreft de eerste twee perioden Breda vrijwel geheel aan deze indeling beantwoordde. Zeker tot rond 1900 was de richtingenstrijd nog volledig open. Hoewel een precieze tijdsafbakening van de perioden wezenlijk niet mogelijk is, mogen toch wel ruwweg de jaren 1902-1907 aangeduid worden als de periode, waarin de kiemen van de verzuiling zichtbaar werden. Maar ook niet meer dan dat, want van een echt verzuilde situatie kan in die jaren nog niet gesproken worden; bovendien waren de kwantitatieve verhoudingen toen nog niet uitgekristalliseerd. Wel kan gesteld worden, dat het verzuilingsproces vanaf dat moment, en in Breda is hier 1907 als markant jaar aangeduid, onomkeerbaar was. Tot dan verkeerden zowel de katholieke arbeidersorganisaties enerzijds, als de socialistische beweging anderzijds, in een rijpingsproces, waarin de verhoudingen zich nog moesten 'zetten'. In beide kampen begonnen de hoofdstromen zich langzaam af te tekenen: de zeggingskracht kreeg organisatorisch vorm.

De belangrijkste drijfveer achter het ontstaan van de katholieke arbeidersverenigingen was een anti-socialistische gezindheid.

⁶⁸) Van Meeuwen, *Zo rood als de roodste socialisten*, 136 e.v..

⁶⁹) Stuurman, *a.w.*, 167-168.

Ook nog tientallen jaren na de ontstaansfase stuurde deze houding het streven van de katholieke arbeidersorganisaties; juist het anti-socialisme dwong erkenning en steun uit eigen katholieke kring af. Toch was dit element op zich niet toereikend om de lokroep van het socialisme te overstemmen en geleidelijk kwam dan ook in katholieke vakbonden meer het streven op de voorgrond naar verbetering van de arbeidsvoorwaarden.⁷⁰ In dit verband is het van belang te wijzen op het feit dat lang niet altijd het initiatief tot katholieke organisatie uitging van prominenten uit katholieke kring; anders dan in Maastricht⁷¹ stonden in Breda arbeiders aan de wieg van de R.K. Volksbond. Vooral in de beginjaren alhier ondervond men eerder tegenwerking dan opbouwende steun van de lokale geestelijkheid en de hiermede verbonden katholieke elite. In streken waar socialisme vrijwel geheel onzichtbaar was, met name op het katholieke platteland, bood alleen een katholieke vereniging aan arbeiders de mogelijkheid uitdrukking te geven aan hun drang naar verbetering van de leef- en werkomstandigheden.⁷²

Hoewel anti-socialisme de boventoon voerde, waren er binnen de katholieke arbeidersbeweging in Breda en elders zeker soms verder reikende tendensen: zoals het pogen arbeiders te doen opnemen in vertegenwoordigende organen; zoals het aangaan van conflicten met ondernemers; zoals het incidenteel samenwerken met neutrale en zelfs socialistische verenigingen.⁷³ Verschillende voorbeelden in deze studie indiceren, dat in Breda evenzeer niet slechts de afkeer van socialisme het streven van katholieke arbeiders en hun organisaties bepaalde, maar dat dit mede inhoud kreeg door de emancipatiegedachte. Voorop stond hierbij echter de idee, dat het verwerkelijken hiervan in harmonie met de omgeving kon en moest geschieden.

Binnen de hier geschetste en voor zover mogelijk geanalyseerde

⁷⁰) Perry, *a.w.*, 40 e.v..

⁷¹) *a.w.*, 87, 91, 147.

⁷²) Van Meeuwen, *a.w.*.

⁷³) Perry, *a.w.*, 270.

verhoudingen en ontwikkelingen was de ontplooiingsruimte voor de socialistische beweging beperkt. Toch toont de geschiedenis van de opkomst van het socialisme in Breda, zoals die in deze studie beschreven en geanalyseerd is, dat de beweging zelfs in het katholieke Zuiden niet zo onbetekenend was, dat haar rol zou mogen worden genegeerd bij de geschiedschrijving van zowel stad en streek, als bij die van het landelijke socialisme. De beweging was in ieder geval meer dan een klein complot van enkele in het geheim opererende individuen. Hoeveel weerstanden zij ook ondervond, het bleek mogelijk te zijn om tot openlijk optredende organisaties te komen en ook anderszins, met name via verkiezingen, een aantoonbare aanhang te verwerven. Niettemin, het was en bleef een minderheidsbeweging die slechts een klein deel van de (arbeiders-)bevolking voor zich wist te winnen en die niet de verhoopte grote doorbraak beleefde.

In twee opzichten, zo wil hier aan het slot nog eens benadrukt worden, bevonden de socialisten in het Zuiden zich in een marginale positie: in de eerste plaats ten opzichte van het allesbeheersende katholicisme dat hen in een sociaal-psychologisch isolement drong; in de tweede plaats ten opzichte van de landelijke socialistische beweging die toch het eerst en het meest tot bloei kwam boven de grote rivieren en in vergelijking waarmee de beweging in het Zuiden schril afstak.

Natuurlijk heeft het socialisme zich, waar en wanneer dan ook, steeds tegen de verdrukking in moeten ontwikkelen. De heersende groepen in de samenleving hebben veelvuldig en op velerlei wijzen hun invloeden aangewend om de propaganda voor socialistische ideeën en de vorming van socialistische organisaties tegen te werken. Terecht heeft in dit opzicht vooral 'Het Donkere Zuiden' een beruchte reputatie. Het rooms-katholicisme was hier een machtige factor bij de repressie van het socialisme. Men moet daarbij oppassen de Kerk louter als een handzaam instrument van de heersende klasse te beschouwen. Haar positie in de samenleving, haar organisatie en, niet in de laatste plaats, haar leer zijn op zichzelf reeds doorslaggevend geweest voor haar succes bij het afremmen van de socialistische opmars.

Wat het eerste aspect betreft: juist in streken waar één instituut een alles beheersende en alom geaccepteerde plaats in de maatschappelijke werkelijkheid inneemt en waar derhalve een relatief geringe pluriformiteit van levensovertuigingen bestaat, is het voor een nieuw ideeënstelsel moeilijk ingang te vinden. Het vergt veel persoonlijke moed om een van de gangbare orde afwijkende mening te huldigen en het misprijzen van de naaste omgeving te durven trotseren.

In de tweede plaats is er het organisatorische aspect van de R.K. Kerk, dat haar afremmende invloed op het introduceren van het socialisme in het Zuiden (mede) verklaart. Die Kerk is immers sterk hiërarchisch ingesteld en zij bood zeker in de tijd die onze aandacht heeft, weinig of geen ruimte voor een zelfstandig oordeel van haar leden over maatschappelijke vraagstukken, in ieder geval minder dan de protestantse religies die toen elders in Nederland domineerden. In de R.K. Kerk zelf werd deze verticale structuur, waarin opvattingen van bovenaf bepaald en vastgelegd worden, overigens niet als bedenkelijk ervaren, integendeel. Het beeld van de herder (pastoor) die zijn schaapjes hoedt, komt waarlijk niet slechts uit de koker van critici! Het moge duidelijk zijn, dat een concurrerend ideeënstelsel hetwelk zich beroept op de menselijke rede, zoals het socialisme, tegenover een historisch gegroeid en in een hiërarchisch kader vastgelegd denkpatroon, betrekkelijk weinig kansen had zich te ontplooien.

Dan nog is er de leer zelf, waaruit een praktijk voortvloeide die niet accordeerde met het socialistisch ideaal van materiële gelijk-schakeling van de mensen. Volgens het principe van de christelijke naastenliefde was het een plicht voor de gelovige hulp te bieden aan de gebrek lijdende medemens langs de weg van de liefdadigheid, de charitas. Echter, wie de situatie radicaal wilde veranderen, zoals de socialisten, maakte zich als christen verdacht, want de r.k. leer sprak immers uit dat de maatschappelijke orde Gods wil was. Deze vorm van 'sociaal fatalisme' werd gerechtvaardigd met het woord van Christus: 'Armen zult ge altijd bij u hebben'. In wezen zou vanuit deze overtuiging het streven naar het ophef-

fen van de stand der armen als onchristelijk moeten worden bestempeld.⁷⁴

Nu moet men deze opvattingen van de Kerk en haar leden wel bezien in het licht van haar primaire zorg: de geestelijke belangen van de gelovigen. Juist dit maakt begrijpelijk, dat de Kerk het socialisme als een bedreiging ervoer, mede door de atheïstische houding van vele socialisten. Haar fundamentele bestaansgrond werd door de socialisten als een bijzaak, als 'opium van het volk' afgedaan, hetgeen voor de Kerk, terecht vanuit haar visie, onaanvaardbaar was. Dat vanuit deze achtergronden de strijd tegen het socialisme bij uitstek via de r.k. vakbeweging werd gevoerd, is in dit en het vorige hoofdstuk uitgebreid besproken.

Er is alle reden te veronderstellen, dat voor socialisten de sociaal-psychologische druk vanuit de katholieke omgeving veel ingrijpender moet zijn geweest dan de formele vormen van tegenwerking. Die informele, spontane repressie raakte hen juist in het dagelijks leven: de dreiging van ontslag wegens socialistische sympathieën; de angst om als zelfstandig ambachtsman geen opdrachten meer te krijgen; de vrees van armenzorg te worden uitgesloten; de kritiek en misschien ook de hoon van de naaste omgeving, ouders, echtgenote, burens. Het is op grond van de beschikbare bronnen uit die tijd niet mogelijk de omvang en de intensiteit van die 'stille' repressie vast te stellen, maar er zijn wel aanwijzingen dat zij waarschijnlijk niet licht overdreven kan worden. Zo waren er in de jaren die in deze studie besproken zijn, opmerkelijk veel socialisten die Breda op een gegeven moment verlieten. Voorts valt op, dat ledenlijsten van vakbonden en politieke organisaties vaak geheel of gedeeltelijk geheim werden gehouden.

Hoe we ons precies de sfeer moeten voorstellen, waarin de socialisten toentertijd verkeerden, is niet exact te reconstrueren. We kunnen wel uit het in deze studie geschetste complex van

⁷⁴) Deze gedachte is ontleend aan: Van Duyse, Jan van den Brink, socialist in priester-toog, in *Overweg, orgaan van het bisdom Breda*. jrg. 4 (1970), nr. 19-21. Een treffende illustratie levert een uitspraak van voorzitter Mentink van de Bredase R.K. Volksbond tijdens een rede op de eerste Katholiekendag in het bisdom Breda (1903): "Er zullen altijd armen zijn, en die moeten er zijn."; informatie uit onderzoek van A. Laenen.

bekende voorvallen en uit terloopse opmerkingen een globaal beeld van de positie van een 'rooie' in een stad als Breda opbouwen. Het beeld dan dan oprijst, is er een van de socialist zich enorm geïsoleerd moet hebben gevoeld. Door dat isolement, opgelegd door de bestaande orde, werd de spanning tussen socialistische theorieën en katholieke leer vertaald in concrete tegenstellingen tussen personen, en aldus aangescherpt. Het lijkt aannemelijk, dat de concrete, 'alledaagse' pressie op socialisten, – uitgeoefend door medeburgers, patrouns en niet in de laatste plaats de geestelijkheid –, veel meer op hen ingreep dan de enkele manifeste uitbarstingen tegen hun organisaties.

Het is opvallend dat er naar verhouding zelfs vrij weinig echte ordeverstoringen tijdens socialistische vergaderingen plaats vonden. Wellicht waren socialisten uit propagandistische overwegingen nogal eens geneigd de regelmaat van verstoringen te overdrijven. Naar de feitelijke meldingen te oordelen moet men echter vaststellen, dat organisatoren van vergaderingen betrekkelijk weinig hinder ondervonden en dat de bijeenkomsten zelf zelden of nooit verstoord werden. Aan dit laatste moet nog worden toegevoegd, dat burgers veel meer dan in de tegenwoordige tijd vergaderingen van politieke tegenstanders bezochten uit tijdverdrijf en/of sensatiezucht. Uit kranteverslagen is vaak op te maken, dat een aanzienlijk deel van de toehoorders bij een politieke bijeenkomst niet tot de aanhang der spreker(s) behoorde. Dit in oogenschouw genomen lijkt het aantal echte verstoringen gering.

Voor zover er wel sprake was van daadwerkelijk optreden tegen socialistische activiteiten, speelde dikwijls een andere belangrijke factor mee, namelijk weerzin tegen binnendringende buitenstaanders. Zo zal een niet geringe dosis wantrouwen zijn opgeroepen door het feit dat de socialistische propagandisten bijna steeds uit het Noorden kwamen. Veel weerstanden tegen het socialisme, zeker onder het gewone volk, kwamen dan ook waarschijnlijk voort uit zoiets als 'vreemdelingenangst' in plaats vanuit kennis van de socialistische ideeën. De verdenking lijkt daarbij gerechtvaardigd, dat de 'ophitsers', de katholieke leden der bourgeoisie, veel beter in de gaten hadden waarom het socialisme bestreden diende

te worden.

De hoofdgedachte in het voorgaande is, dat socialisten zich in een stad als Breda voortdurend een kleine, vrijwel buiten de (katholieke) gemeenschap staande minderheid wisten. Afgezien van de individuen die zich tot een dergelijke uitzonderingspositie juist aangetrokken voelden, is alleszins begrijpelijk, dat voor veel arbeiders daardoor de sociaal-psychologische drempel te hoog was om zich actief met het socialisme in te laten.

De medaille heeft een keerzijde. Ook binnen de socialistische beweging zelf namelijk bevond het zuidelijke socialisme zich in een marginale positie. Het zwaartepunt van de beweging lag toch vanaf het begin in de provincies boven de grote rivieren, terwijl de katholieke provincies voor haar steeds een perifeer gebied vormden: de beweging in het Zuiden was klein van omvang (en daardoor in landelijk opzicht weinig spraakmakend), zij bracht vrijwel geen leiders van nationale importantie voort (de Limburger Vliegen was een uitzondering) en zij leek bovendien slecht in staat het katholieke verleden van haar aanhang van zich af te schudden. Juist dit laatste aspect plaatste de socialisten in het Zuiden in een spanningsveld: enerzijds waren zij, veelal door afkomst, verbonden met hun katholieke omgeving waarmee zij niet konden breken (uit emotionele, dan wel propaganda-tactische overwegingen), anderzijds werd in de socialistische beweging affiniteit met Kerk en religie afgewezen. Deze afwijzing ging verder dan de anti-kerkelijke, of liever anti-klerikale houding, die in de praktijk zeker in belangrijke mate een gevolg was van de tegenwerking die vanuit godsdienstige kringen werd ondervonden. Toch mag men betwijfelen of in de landelijke beweging wel voldoende begrip bestond voor de religieuze bindingen die vele van haar zuidelijke aanhangers van jongs af aan hadden gevormd.

Het socialisme, zo mag men in het algemeen wel stellen, is primair gericht op materiële verheffing van de onderliggende lagen der bevolking. In die zin zijn programma en doel van de socialistische beweging, met name waar zij zich strikt marxistisch opstelt, zuiver economisch en is geloof niet meer dan een privé-

zaak die de socialistische overtuiging niet kan en mag beïnvloeden. De consequentie hiervan is natuurlijk, dat het geloof voor socialisten een bijzaak is en in wezen niet bestreden zou behoeven te worden.

De socialistische beweging ageerde zo rond de eeuwwisseling dan ook over het algemeen niet zozeer tegen het geloof zélf, alswel tegen het instituut dat erop berustte: de Kerk. Deze schoot in de ogen van de socialisten niet alleen tekort bij het opheffen van de materiële sociale nood, maar fungeerde volgens hen ook als handlanger van de heersende klasse bij haar streven de bestaande verhoudingen te handhaven. Het mikpunt van de officiële socialistische kritiek was dus bij uitstek de maatschappelijke rol van de Kerk en niet de religieuze overtuiging op zich. Waar bijvoorbeeld de SDAP zich als taak stelde de politieke en economische macht van de Kerk te breken, daar voegde zij er direct aan toe dit na te streven "zonder binnen of buiten haar kring (d.w.z. de sociaal-democratische beweging – CtT) de godsdienstige mening van iemand te willen kwetsen".⁷⁵ In feite was dit laatste natuurlijk nauwelijks te vermijden. Immers, voor een gelovige die zich verbonden voelde met een Kerk die meende de drager van het ware geloof te zijn, kon kritiek op deze Kerk moeilijk anders worden opgevat dan als kritiek op het geloof zelf. Daarbij kwam dat, ondanks het respect dat de socialisten voor het geloof beweerden te hebben, in hun kringen religie niet enkel als bijzaak, maar impliciet vaak ook als minder-waardig werd beschouwd. Religie was in hun ogen een vlucht voor de harde werkelijkheid, een tijdelijke behoefte die zich deed gelden zolang de materiële nood van het volk uitzichtloos was. Volgens deze visie ontbrak het socialisten die nog op enigerlei wijze affiniteit voelden met de godsdienst aan werkelijk inzicht in de socialistische beginselen. Hoe oprecht begaan ook met het lot der sociaal noodduftigen, zij waren 'nog' geen ware socialisten.

Heel duidelijk kwam dit (overigens veelal onuitgesproken) oordeel tot uiting in de kritiek die vanuit socialistische kring op het

⁷⁵) SDAP, *Verzameling van congresbesluiten tot en met 1924*, Congres 1897, 112.

zgn. christen-socialisme werd geleverd. In deze studie bleek, dat waarschijnlijk mede hierdoor de Bredase priester-socialist Van den Brink niet kon doorbreken in zijn partij, de SDAP.

Afgezien van de theoretische vraag, of religie en socialisme verenigbaar zijn, moeten we toch feitelijk vaststellen dat men zich vanuit het centrum van de socialistische beweging betrekkelijk weinig rekenschap gaf van de bijzondere leef- en denkwereld, waarin de socialisten in het Zuiden verkeerden. Met andere woorden: bij hun propagandistische activiteiten gingen socialisten te gemakkelijk voorbij aan het feit dat eeuwenlang ingewortelde religieuze tradities, zeker waar deze zo unaniem en vanzelfsprekend werden beleden als in het katholieke Zuiden, niet zo maar op korte termijn afgezworen konden worden. Dit plaatste de zuidelijke socialisten binnen hun eigen beweging in een zeker isolement, hetgeen denkelijk mede debet zal zijn geweest aan hun gevoel van onmacht; onmacht om in een katholieke omgeving tot een massale doorbraak te komen. De socialistische beweging bleef, zoals we in deze studie voor wat betreft Breda zagen, betrekkelijk klein van omvang, ook al ging er met name door de reacties die zij opriep, onmiskenbaar een belangwekkende invloed van haar uit.

SUMMARY*

The Rise of Socialism in Breda. Action and reaction until 1908.

In Breda, a small town in the catholic south of the Netherlands, socialism was a minority movement. This study presents the history of the rise of that movement, focussing on a twofold problem. First, the actual development of the socialist movement from its earliest days until 1908 when socialism had achieved a relatively stable position in Breda. The second, allied problem is focussed on the movement's ideas, the motives of its adherents and its particular position in a catholic environment.

Two historical developments are of importance here. In the first place, socialism in the Netherlands in general moved away from the idealism and revolutionary hopes which had characterized it initially and developed into a social democratic movement which aimed at more gradual changes. Secondly, as a reaction upon precisely this change in the socialist movement, an increase in catholic self-consciousness occurred, which contributed to the emergence of organizations of catholic workers. This study shows that both developments are recognizable on the local level.

The primary source of this research consists of periodicals – both local newspapers and specific socialist journals, most of which were not local. The description of the history of the SDAP, the social democratic workers party, is mainly based upon archive materials, in particular personal correspondence.

The first part of chapter I contains a brief outline of socialism in the Netherlands at the close of the nineteenth century. Until the eighties advocates of legislation on social issues, were mainly progressive liberals. In 1881, the first socialist party in the

*) Translated by Mr. R.G. Bitter, M.A.

Netherlands (the SDB) was founded. Shortly afterwards the movement for universal suffrage moved to the forefront. At the same time socialist, protestant and catholic unions were being formed. In 1894 a split occurred in the socialist movement between the moderates and the radicals. After the moderates had founded their own party (the SDAP), the radicals quickly lost momentum. The antagonism between the old and the new party was intensified by the strike of the railroad workers in 1903.

The second part of this chapter characterizes the social and economic situation in Breda at the turn of the century. Local circumstances did not favor the rise of socialism. Craft industry was still dominant, which in part was a result of the passive attitude of the local authorities towards industrialization. A dislike of public interference was also manifest when social issues like health care, were at stake. The analysis of the local newspapers provides further evidence of such conservative attitudes. It was in spite of all these unfavorable conditions that a socialist movement developed in Breda.

Chapter II is concerned with the movement up to 1895. In the seventies a few progressive intellectuals had introduced humane ideas in Breda. Later, between 1886 and 1888, the suffrage movement was active in the city. K.J. van den Bussche, who was a teacher at the national training camp for army officers, KMA, played a leading role in this movement.

It was only since the nineties that one can truly speak of a socialist movement in Breda. At that time the social democratic weekly '*De Volkstribuun*' (The People's Tribune) and the more radical '*Recht voor Allen*' (Justice for All) started to attack local abuses in their articles. Not only the criticism of these periodicals, but especially the fact that they were hawked in the town, caused sensation, because this was a novelty for Breda. In 1891 the suffrage movement in Breda resurfaced, but the then organization was in fact a disguise to socialist propaganda. At the public meetings, the speakers were often well-known socialists. In 1894 the local branch of the National Foundation for Univer-

sal Suffrage (NBvAKS), which probably had a few dozen members, became a part of the 'Socialistenbond' (the Socialist League). However, the success of this league was short lived: the so-called 'Scandal of Breda', a public riot which resulted in the complete demolition of the party's assembly hall, silenced the socialist organization for the years directly following this event.

In this chapter special attention is paid to the figure of G.L. Janssen, a journalist who lived in Breda from 1890 to 1897. He was the editor of one of the local newspapers, but in addition he published under pseudonyms in a few socialist periodicals. After several conflicts he became disappointed and disengaged himself from the movement.

At the end of the chapter an outline is given of the ways the community of Breda responded to the incipient socialism. It is concluded that until 1895 the local authorities, the Catholic Church, and the general public took a rather passive approach; but as the socialist ideas began to take hold among workers, this triggered increasing anxiety and fear, especially in catholic circles.

Chapter III focusses on the 'free socialists' or anarchists. As a splinter of the 'old' Socialist League, they had set up local associations; the one in Breda dated from 1898. Through their regional weekly '*De Toekomst*' (The Future) they voiced sharp criticism concerning the conditions under which the people had to live and work. Most likely this group consisted of only between five and ten people, mainly autochthons. Most of them left Breda during the ensuing years. The anarchists were most active in 1902 and the winter of 1906/1907. With the exception of minor harassments during the railroad strikes of 1903, the police interferences were only concerned with the dissimulation of socialistic literature and pamphlets.

From the overview of the community's reactions it appears that, as a consequence of the radical and idealistic ideas, the anarchists were under considerable moral pressure from their

environment. Actual interference with their activities however, was limited; their adversaries, to wit the bourgeoisie and its press, the Catholic Church, and the social democrats, simply chose to ignore them.

Chapter IV is concerned with the SDAP. Although earlier some individuals rallied for the party in Breda and its surroundings, it was not until 1899 when a local branch was founded. Thus, the establishment of the party nationally predated the local branch by five years. Due to personal frictions, the start was difficult; only on the fourth try, in 1905, did the branch become securely established.

The increasing popularity of the local SDAP during the next years, was to a considerable extent the result of the publicity evoked by dr. J.A.H. van den Brink, a socialist and former priest. During 1906 en 1907 membership of the branch averaged approximately 35, mostly non-indigenous citizens from the middle classes. Especially during elections the SDAP caused considerable commotion in Breda. Agitation against the branch peaked in 1907 as Van den Brink was elected into the local council: he, the former priest, was the first socialist to be elected in a local council within the catholic provinces of Brabant and Limburg.

At the end of the chapter it is concluded that the fierce reactions evoked by Van den Brink were an extreme illustration of the more general antagonistic environment of the catholic South. Although the national party organization recognized that extra effort was required, they initially were unable to effectively support the local propaganda.

In dealing with the labour unions, Chapter V ends the factual historical account. The chapter begins with a more elaborate description of the labour conditions at the turn of the century in Breda. Next, the relations between catholic, undenominational, and socialist unions are analyzed. The presented tables indicate that originally the quantitative power of undenominational and

socialist unions equaled or outstripped that of the catholic unions. The strong anti-socialist sentiment of the latter, was not very effective until approximately 1907.

The history of the socialist unions shows that they were mainly social democratic in orientation. The story of the unions is further illustrated by a more detailed description and analysis of three of them, to with the unions of the cigarmakers, metalworkers, and of workers for the municipality. It appears that particularly the latter union had to contend with effective competition from its catholic counterpart. Based on a survey of strikes it is concluded that strikes in Breda were more common than the official statistics suggest. With the exception of the cigarmakers, the workers more often than not came out as the losers of these conflicts.

A survey of the reactions of the community indicates that of all socialist organizations particularly the unions had to face specific opposition. The employers and the Catholic Church were especially counteractive. Catholic unions were established with the primary objective to protect the workers against socialism. Here are the roots of the 'verzuilde' society in the Netherlands: the organizational opposition triggered the emergence of a social structure consisting of different clusters of social organizations which were bared on denominational or ideological affiliation.

The historical data on the local socialism in its tender years are evaluated in Chapter VI. Firstly, the local developments are compared to what happened nationally. It appears that especially the movement for suffrage, which emerged in Breda in the eighties, lagged behind its time. In those years the socialist propaganda still evoked little opposition, possibly because few workers were yet involved. This changed in the nineties when the socialist movement gained strength, but, in Breda like elsewhere, part of its increased strength was quickly eroded. This down-turn was mainly a consequence of the split between the radicals and the social democrats. It was not until after the turn of the century that the social democrats had come out as the definite winners of

that conflict; this then cleared the way for a growing influence, both locally and nationally.

The chapter continues with a theoretical excursus concerning the utopian character of the socialist movement in its early days. On the one hand, this utopianism became more and more superseded by a continuing institutionalization – an institutionalization which was particularly prevalent in the development of the social democratic movement. On the other hand, the personal motives of the followers were often rooted in a utopian idealism which aimed at much more than gradual social change. Karl Mannheim's analysis of utopia as a sociological concept forms the basis for the investigation of the idealism of the socialist movement. Particular emphasis is put on the meaning of utopia as a cultural symbol for the movement and thereby as a means of legitimation for the socialists' ideology and actions.

The chapter ends by pointing to the ideological influence resulting from the interaction of catholicism and socialism. It becomes apparent that not only economical, but also sociological factors effected this interaction. For instance, it is very likely that the existence of a Protestant minority in Breda contributed to the initial tolerance towards the emerging socialism; one was relatively familiar with ideological deviance. This passive attitude disappeared as the increasing appeal of the socialist organizations became manifest. Now socialism became considered a threat to the traditional social fabric as shaped by the catholic culture. Offensive countermovements reduced the local socialism to a marginal position. The religious affinity, which many southern adherents of the socialist movement had acquired through their upbringing, produced for them a situation of stress, both in their catholic surroundings and in the socialist movement.

INDEX

VAN PERSONEN, ONDERNEMINGEN EN GEOGRAFISCHE NAMEN.*

A.

Achterdenbosch, A.: 83, 91*, 100*, 108.
 Adamas: 207.
 Alkmaar: 67*.
 Amerika: 243.
 Amersfoort: 83*.
 Amsterdam: 2, 25-27, 52*, 65, 83*, 98, 101, 107, 108, 185, 196, 245.
 Antwerpen: 10, 71, 123.
 Apeldoorn: 26.
 Arnemuiden: 122*.
 Arnhem: 56, 60, 71, 107*, 108*, 171, 237, 238.

B.

Backer en Rueb: zie Machinefabriek Breda.
 Bax, W.: 47, 48.
 Baylé, J.: 41*, 55-60.
 België: 130, 251.
 Bellamy, E.: 243.
 Bergen op Zoom: 41*, 64, 121.
 Bergmeijer, J.A.: 83*, 102, 110*, 154.
 Bernstein, E.: 245.
 Bimmel, D.: 160.
 Boekhorst, ten: 98*.
 Bont, P. de: 176*, 177.
 Boes, fa.: 219.
 Booy, J.F. de: 28, 46, 49.
 Bos, P.C.: 107, 109*, 110.
 Bouman, H.: 219.
 Boxtel, A.C. van: 57.
 Brabant, Noord: 10, 29, 34, 44, 46, 55, 63, 82, 86, 90, 92, 96, 108, 119, 121, 137-139, 147, 168-171, 173, 196, 201, 225, 258, 262.

Brabant, West: 120, 123, 124.

Brandenburg: 108*.

Breda: passim.

Bouwerijstraat: 103*.

Gasstraat: 41*.

Goorstraat, van: 83*, 91*.

Haagdijk: 12*, 86, 142, 254.

Halstraat: 98.

Leuvenaarsstraat: 219.

Leuvenaarsstraat, Nieuwe: 124*.

Mauritsstraat (Tweede): 33, 54, 56.

Middellaan: 83*.

Polanenkade, Jan van: 157.

Reigerstraat: 27, 130.

Stationsweg: 55, 59, 60, 233.

Terheijdense overweg: 54.

Terheijdenstraat: zie Mauritsstraat.

Valkenstraat: 103*.

Zoutstraat: 83*, 104, 155, 156.

'Bredasche Werkman': 34.

Brink, J.A.H. van den: 13, 14, 140-167, 210, 227, 239, 261, 271.

Brinkman, H.M.G.: 62*.

Broese, fa.: 190.

Brok, C.J.M.: 77.

Bruin, D. de: 108, 109*.

Bruin, F.L. de: 135*, 137, 139, 141.

Bruins, W.: 201*.

Brussel: 74*.

Bussche, K.J. van den: 21-29, 65, 67, 79, 231.

Bijkerk, C.: 138.

Bymholt, B.: 21.

C.

Capelle: 121.

Cock, J.: 21, 49, 65, 67, 79.

*) De cijfers met een * verwijzen naar de in de voetnoten genoemde namen.

Geografische namen zijn cursief gedrukt.

Pseudoniemen zijn tussen aanhalingstekens ' ' geplaatst.

- 'Contrabandista, Yo Qu Soy': 34, 35*, 37, 123, 124.
 Cornelissen, Chr.: 195*.
 'Corstiaan, Peer': 66, 67.
 Cortgene: 21.
 Crul-Meeuwissen, A.: 83, 91*, 106, 107*, 108, 109*, 114.
 Crul, J.B.: 83*, 91*.
- D.
- 'D': 30-32, 52*.
 Daens, A.: 128, 130, 153, 164, 165.
 Dekkers, W.F.: 209.
 Delft: 127.
 Derkzen Angeren, C.A.A.: 124*.
 Deventer: 56.
 Domela Nieuwenhuis, F.: 2, 3, 5, 6, 28, 39, 40, 50, 51, 56-58, 62, 65, 68-70, 80, 81, 117, 195.
 Doorn, Chr. A. van: 34*, 124*.
 Doorn, W. van: 33, 34, 70, 120, 125, 126.
 Dordrecht: 56, 99, 100, 102, 109*, 110, 147, 154.
 Douwes Dekker, E. (Multatuli): 17, 18, 20, 231.
 Drucker, W.: 47, 52*.
 Duitsland: 243, 247.
 Duys, J.E.W.: 155.
- E.
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den: 10.
 Eindhoven: 102, 119, 127, 144, 145, 148.
 Elferink, G.: 209.
 Emig, B.: 243.
 Emma, koningin-regentes: 41.
 Emmenes, A. van: 51, 83*.
 Engeland: 240.
 Engelbrecht, fa.: 219.
 Engels, F.: 240.
 Engelshoven, H. van: 73.
 Enschedé: 189.
 Etna, De (ijzergieterij): 9, 35, 143, 176, 177, 179*, 206, 208, 219.
- Etten-Leur: 34, 91*, 107, 120, 122, 125, 126, 139, 152, 169.
 Europa: 127, 245, 256, 262.
 Evertse, C.: 151.
- F.
- Ferger, C.J.: 132-136, 139, 150.
 Fonteyne: 153.
 Fortuyn, J.A.: 51.
 Fourier, C.: 240.
 Fraiture en Co., fa. de: 219.
 Franeker: 42*.
 Frankrijk: 240.
 'Fraterken, Zondig': 34, 36.
 Friesland: 3, 82, 98.
- G.
- Gastel, fa. van: 219.
 Gastel, Oud: 226.
 Gelder, G. de: 131*, 132*.
 Gelderland: 255.
 Gent: 154, 158.
 Gerhard, A.H.: 27, 47.
 Ginneken: 9, 136.
 Goes, F. van der: 7, 123, 124*, 154, 155.
 Gorinchem (Gorkum): 83*, 91*.
 Gorter, H.: 7, 127, 152, 247.
 's-Gravenhage: 2, 20, 49, 50, 60, 64, 90, 143, 145, 149, 206.
 Groningen: 3, 19*, 169.
 Guljé, E.H.A.: 186*.
- H.
- Haagh, fa.: 219.
 Haarlem: 207.
 Heeren: 219.
 Hekendorp: 66*.
 Helsdingen, W.P.G.: 47, 48, 50, 125*, 154.
 Hermans, L.M.: 154, 155.
 's-Hertogenbosch: 10, 19*, 60, 74, 90, 95, 100, 102, 109*, 121, 178, 196, 232, 235, 237, 239.

Herwerden, J.L. van: 56, 57.
 Heusden, J. van: 18.
 Hinte, N. van: 212, 213, 216.
Hoeven: 125.
 Hogerhuis, gebr.: 98, 107, 109, 202, 207.
Holland: 29, 43.
Holland, Noord: 108*.
 Holland, H.: 83*, 90, 91*, 104*.
 Hooze, A.J.P.: 207.
 Hopman, P.: 33, 41*, 54-56.
 Hoppenbrouwers-Smits, fa.: 219.
Houten (Utr.): 122*.
 Houten, S. van: 1, 16, 17.

I.

Indië, Nederlands: 127, 148.

J.

Jansen: 98*.
 Janssen, E.M.: 64*.
 Janssen, G.L.: 21, 30, 34*, 61-72, 75.
 Janssen, G.L.J.B.: 71*.
 Jantzen, A.H.M.: 198, 209.
 Jongbloed, J.: 61.
 Joose, C.J.A.W.: 198.

K.

Kallen, A.A. van der: 86, 101, 141, 153, 165.
 'Kanon, Jan': 34.
 Ketteler, W.E. von: 129.
 'Klappenberg, Nelis van den': 120.
 Klep, F.P.J.: 35, 87, 176, 177, 219.
 Koert, C.L. van: 49, 56.
 Kol, H.H. van: 5, 50, 51, 73, 110, 126-136, 155.
 Kol-Porrey, N. van: 127.
 Kolthek, H.: 99*, 100.
 Koopman, Jac.: 201*.
 Koopman, W.P.: 25, 26.
 Korteweg, B.P.: 19, 20, 79, 231.
 Kroon, K.F.H. de: 102, 135*, 136, 137.
 Kropotkin, P.: 105.

Kruseman, M.: 17.
 Kuykhof, J.G. van: 125*.

L.

Laenen, A.G.F.: 36*, 85*, 181*, 182*, 186*, 187*, 188*, 191*, 215*, 216*, 226*, 267*.
 Lange, J.L.A. de: 83*, 95, 98.
Langstraat, de: 51, 262.
 Lasky, M.J.: 246.
 Leo XIII, paus: 4, 76, 129, 142.
 'Leveller': 120.
 Leyten, P.: 77, 130.
Limburg: 29, 30, 168-171, 239, 258, 269.
 Linden, P. v.d.: 201*.
 Loyens, Ch.: 219.
 Luitjes, T.: 99, 100.

M.

Maas, P.F.: 238.
Maastricht: 29, 40, 119, 121, 234, 237-239, 264.
 Machinefabriek Breda (v/h Backer en Ruben): 9, 36, 38, 176*, 208.
 Man, H. de: 251.
 Mannheim, K.: 249.
 Marx, K.: 240, 245.
 Mast & Belle, fa.: 219.
 Meel, P. van: 134.
 Meeuwen, J. van: 262.
 Meeuwissen, fa.: 62*, 78*.
 Mentink, W.C.: 35, 36, 216, 267*.
 Meijer, D.H.: 21, 30, 65, 67, 79.
 Meijvis, J.M.: 181*, 201*, 204*, 205, 206, 218.
 Michielsen: 140.
Middelburg: 40, 56, 82, 83*, 95, 122*, 160.
 Mol, fa.: 45.
 Mous, C.P.: 158*.
 Muller: 171.
 'Multatuli': zie E. Douwes Dekker.
München: 132*.

N.

Nederland: 1, 2, 4, 7, 15, 16, 39, 41, 52*, 54, 73, 80-82, 92, 98, 101, 103, 117, 123, 127, 141, 168, 173, 175, 180, 195, 198, 201, 222, 229, 230, 234, 235, 237, 240, 245, 248, 249, 258, 261, 262.
Nederland, Noord: 3, 214, 261, 262, 268.
Nederland, Oost: 3.
Nederland, West: 3, 82, 261.
Nederland, Zuid: 4, 13, 15, 38, 94-96, 98, 104, 106, 118, 119, 147, 155, 167, 168, 170, 206, 232, 238, 256, 258, 259, 262, 265, 266, 269, 271.
Neve, Th.: 161.
Nieuwenhuis, J.A.: 72.
Nijmegen: 48*, 107*, 108*, 235, 237, 238, 255.

O.

Oosterhout: 107.
Ostende: 73*.
Otten, F.J.A.M.: 157, 163.
Otten, G.: 157*.
Oudens, F.P.: 34, 120-126, 129, 132, 139, 164, 169, 199*.
Oukoop, drukkerij: 65.
Owen, R.: 240.

P.

Paesie, W.J.G.: 83*, 104, 155-159.
Parijs: 41, 245.
Pasman: 108*.
Passtoors, W.C.J.: 181.
'Paterken, Zondig': 30, 34, 36-38, 55, 65, 70, 92, 118.
Pelster, H.J.W.: 135, 188*.
'Perio': 71.
Perk, B.: 17.
Perry, J.: 224.
Polak, F.L.: 251, 252.
Poppel, F. van: 201*.
Princenhage: 9, 86, 108, 125, 126, 130, 136, 213, 223.

R.

Raamsdonksveer: 107.
Raemaeckers, J.F.C.: 90.
Redelé, E.: 102, 144, 145.
Redelé, J.C.: 135*, 137, 138.
Reijndorp, B.: 127*.
Roermond: 121.
Roland Holst-van der Schalk, H.: 7, 149, 247.
Rome: 141.
Romein, J.: 4, 247.
Roosendaal: 122, 123.
Rotterdam: 10, 17, 30, 34, 50, 64*, 66*, 72, 94, 135, 137, 185, 189, 211, 215.
'Ruber, B.': 65, 69.
Rucphen: 125.
Rusland: 105.
Rüter, A.J.C.: 29.

S.

Schagen, E.: 33, 42, 43, 61, 74.
Samson, I.I.: 99, 104.
Schaper, J.H.A.: 65, 66*, 149.
Sassen, A.: 17.
'Secutus': 65, 67, 69.
Schermerhorn, N.J.C.: 104.
Scheveningen: 145, 161.
Schook-Haver, Th.: 52.
Schoonderwoerd, P.: 212, 216.
Severijn, W.J.N.: 49.
'Smid, Een': 34.
Smit, J.M.: 26.
Smits van Dongen, fa.: 176.
Sneek: 67*.
Sombart, W.: 247.
Spiekman, H.: 5, 32, 33*, 63, 135, 154, 189.
Sprundel: 125.
Spijkers, A.: 201*.
Straub, M.J.J.: 132-135.
Stuurman, S.: 263.

T.

Teeuwissen, W.: 74.

Telders, J.M.: 17.

Terheijden: 125.

Teteringen: 9, 91*.

Tilburg: 56, 90, 95, 96, 99*, 100, 102, 103, 106, 108, 119, 133-135, 137, 139, 146, 147, 149, 154, 161, 162*, 170, 171, 184.

Troelstra, P.J.: 5, 51, 118, 119, 127, 131, 142, 144, 145, 154.

Twente: 3, 125, 127, 130.

Tydemann, M.: 59.

U.

Utrecht: 65, 133.

V.

Veer, J.K. van der: 46, 47, 56-58, 82, 83.

Veghel, F. van: 200*.

'Veritas': 48*.

Vermeer, E.: 34*, 124*.

Vermeeren, M.P.: 83, 84, 91-96, 99, 101, 103-106, 110-112, 114, 154, 235.

Verstrepren, H.: 201*.

Visser, G.: 140, 143, 144.

Vissers, J.W.: 101, 102, 190.

Vlaanderen: 200*.

Vlekke, J.F.: 226.

Vliegen, W.H.: 5, 30, 34, 47, 51, 61*, 64, 119, 127, 149, 171*, 269.

Vlinder, fa. De: 219.

Vogels, E.J.: 103*.

Vos, R.: 156, 158.

'Vossendonk, Peer van den': 120.

Vrankrijker, A.C.J. de: 83*.

W.

Wagenberg: 125.

Welcker, J.M.: 73*.

Weverling, D.J.: 91*, 100*.

Weijer, fa. Gebr. van de: 65.

Wibaut, F.M.: 127, 160.

Wilhelmina, koningin: 35, 41, 120.

Willem III, koning: 27, 51.

Willems, L.A.: 133-135, 137, 139, 149, 170, 171.

Willemstad: 91*.

Wink, P.M.: 83*, 99.

Winschoten: 127.

Wittouck, suikerfabriek: 219.

Wolfswinkel: 196.

Wollring, H.H.: 98.

Z.

Zeeland: 21, 82, 122, 128, 141.

Zinderen Bakker, R. van: 47, 48.

Zwolle: 74.

CURRICULUM VITAE

Carel Wilhelm ten Teije is geboren op 2 juli 1949 te Apeldoorn. Na HBS-B (1967) en HTS-werktuigbouwkunde (1971) was hij gedurende een negental jaren werkzaam als technicus, met name op het gebied van warmte-technische installaties. Van 1976 tot 1983 studeerde hij sociologie aan de Katholieke Hogeschool Tilburg. Voor het hoofdvak Theoretische Sociologie schreef hij een scriptie getiteld: 'Utopisch Denken; in het spoor van Karl Mannheim een kennis-sociologische beschouwing over sociale aspiraties en sociale verandering'. De scriptie voor het tweede vak Sociale Geschiedenis is uitgewerkt tot voorliggend proefschrift. In de jaren 1980-1984 vormde naast studie het huishouden een primaire taakvervulling voor Carel ten Teije, levensgezel van Ilonka Veldkamp. Sinds eind 1984 is hij werkzaam bij de Centrale Directie PTT Post, Den Haag.

Bibliotheek K. U. Brabant



17 000 01558398 3